

ЁШЛК 7/90

Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий
Комитети ва
Ўзбекистон ССР
Ёзувчилар
уюшмасининг
органи

103
Июль

Ойлик
адабий-бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош муҳаррир:
Омон МАТЖОН

Таҳрир ҳайъати:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул котиб),
Олим ОТАҲОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Усмон ҚУЧҚОР,
Ғаффор ҲОТАМОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

«Ўзбекистон Олий Кенгаши ўзининг янги таркибидан иш бошлаганига ҳам анча бўлди. Биз ўз халқ намоёндаларимиздан жуда кўп нарсани: Ўзбекистон иқтисодиётидаги танглик ва қолоқликни тугатиш тадбир-чораларини ишлаб чиқиш, жумҳурият қонунчилигида янгидан-янги ўзгаришлар содир бўлишини, қардош халқлар сингари жумҳуриятимизда ҳам иқтисодий қонуниятларга бўйсунувчи сиёсий, қолаверса миллий-сиёсий мустақиллик масалалари ҳар томонлама муҳокама қилишини кутган эдик. Афсуски, халқ намоёндаларини иқтисодий ва сиёсий тангликнинг туб моҳиятини излаш эмас, аксинча, бир-бирларининг саволларини такрорлаб бўлса-да, ойнаи жаҳонда бир кўриниш бериб қолиш қизиқтирди, холос. Ахир, халқ намоёндаларини шу мақсадда сайлаган эмасди-ку?»

**Т. Муҳиддинов,
Андижон вилояти.**

«Бир тонна ўртача толали пахта жаҳон бозорида 1300 доллар, аниқроғи 8400 сўм баҳоланади. Бу миқдорнинг тенг ярмини иш ҳақи учун сарфлаганимизда ўзбек қишлоқларида, умуман Ўзбекистонда 9 миллион қашшоқ, 7,3 миллион қашшоқликка мойил халқнинг турмуши кундан-кунга оғирлашмасди. Қолган қисмини ижтимоий соҳани ривожлантиришга сарфланганда, бир жамоа хўжалигининг мулки бор-йўғи икки чолдевор

мактаб, полсиз даъватхона-ю ўнқир-чўнқир йўллар, хараба кулбалардан иборат бўлмасди. Нега ўз байроғи, мадҳияси ва пойтахтига эга бўлган иттифоқдош давлат пахта ёки унинг толасини ташқи ва ички бозорда меҳнат сарфи ёки сиғимига яраша бозорда сота олмайди? Нима учун давлат саналамиз-у чет эллар ва иттифоқдош давлатлар билан тенг ҳуқуқли шартнома асосида савдолаша олмаймиз? Нега? Пахта, пилла, қоракўл, жун, сабзавот етиштириш ва давлатга сотиш мажбуриятлари бажарилди ёки адо этилади деб ёзавериш, ўқиб эшиттиришдан нафсониятимизга озор етмоқда-ку? Қадимги донишмандлардан бири, эркинлик ва озодлик нури тушмаган жойда мажбурийлик ва қуллик девлари навбатдаги насибасини кутиб ётади, деганида ҳақ экан. Модомики, мажбурият ва итоат девлари Аму билан Сир, улуғу ёлғиз Оролимиз — Она табиатимизни ярим белигача ютган экан, Ўзбекистон ерларини, ўзбек халқини минглаб офат ҳам балолардан, қирилиб битишдан сақлашнинг имкониятлари кун-кундан камайиб бораверади.

Барча саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари фақат шартнома асосидагина сотилса қани эди! Ер юзидаги давлатлар орасида турли-туман шартномалар имзоланиши табиий, зеро, икки томонлама шартнома тўлақонли эркинлик демакдир».

**А. Қурбонов,
Кашкадарё вилояти**

Олий кенгаш: ташвиш ва умидлар

Иқтисодий танглик ва ялпи турмуш қашшоқлиги ҳукм сураётган бир шароитда Муҳарририятимизга ҳар кун иш ўнлаб, юқорида парчалари келтирилган мактублар сингари мавжуд ҳаёт тарзи ва уни бартараф этиш тўғрисида турли-туман мулоҳазалар битилган, халқ онгидаги янгилиниш ва тозариш элчилари етиб келмоқда.

Ҳақиқатан ҳам Ўзбекистон иқтисодиёти танг аҳволда. Менимча, жумҳуриятдаги ва умуман жаҳон социалистик давлатлари гуруҳидаги иқтисодий қолоқлик жаҳон социалистик системасининг ўз рақиби — жаҳон капиталистик системаси иқтисодий мустамлакасига айланиб қолганлигидандир! Бунинг асосий белгилари: биринчидан, мамлакатдан ташқарига фақат арзон баҳода хом ашё чиқарилади; иккинчидан, мамлакатда технологик жараёни такомиллаштириш ташқи таъсир остида кечеди. Ички зиддият эса ишлаб чиқаришни ташкил этишда-

ги маҳдудлик ва нўноқликда намоён бўлади, чунончи, кулдорлик тузумига нисбатан феодализмда, феодализмдаги нисбатан капитализмда мулк шакллари кўплиги кузатилса, социалистик тузум мулк муносабатларини соддалаштириш, яъни камайитириш йўлини тутди, зиддият асоси тобора мустаҳкамланаверди. Ҳозир марказий матбуотда Совет давлатидаги мулк эгасиздир деб аюҳаннос солинмоқда. Елғон! Мулкка яққаҳоқимчилик зўравонлик ва турғунликни туғдирди, мулк эса ҳамон маъмурий-буйрукбозлик системасининг қўл остида сақланмоқда. Бу улкан тегирмон хоҳласа бут килди, хоҳласа чилпарчин. Қайта қуриш жараёни мулк муносабатларини тубдан ўзгартириш, яъни, унинг шакллари хилма-хиллигини таъминлашга интилиш тугайли вужудга келган бўлса ажаб эмас.

Давлат қурилиши иқтисод юритишнинг асосидир. Илк марта Ўзбекистон Президенти сайлови, маълумингизки,

жумхурият халқ намояндаларининг биринчи сессиясида бўлиб ўтди. Жумхурият жамоатчилиги давлат қурилишидаги бу янгилликни қандай қабул қилганликлари ҳақида социологик тадқиқотларнинг аниқ маълумоти олинмаган. Амалий ишларга қараб хулоса чиқарадиган бўлсак, бир қатор — Янги Қўқон қимё заводининг ёпилиши, томорқа ва уй-жой учун ер ажратиб бериш, пахтага қўшимча ҳақ тўлаш каби ижобий тадбирлар амалга оширилди. Жумхуриятнинг маъмурий тузилишига бир қатор ўзгаришлар киритилди. Наврўз расмий равишда нишонланди. Бироқ хабарингиз бор, телевидение пахта йиғим-терими даврида меҳнаткашларга бели синмаган ўн сўмликларни санаб бераётган раҳбар ёки кассирларни кун ора намойиш қилиб борди. Ушанда, нахотки букчайиб қолган теримчига иш ҳақи берилишини очик-ойдин кўрсатиш қайта қуриш меваси бўлса, дея шубҳа уйғонганди. Дарвоқе, онгимиздан ҳали даб-дабазлик саркитлари аримапти! Биз навбатдаги меҳнат галабаси ҳақида ғурурланиб гапириб турган кунларда Орол денгизи бир қарич чўкаётган, олис-олис юртлардан яна бир ўзбек ўғлининг тобути кўз ёшлар тўлкинида лопиллаб она тупроққа етиб келаётган эди... Ўзбекистон давлат қурилишидаги ўзгариш маъмурият ҳам, меҳнаткашлар ҳам ҳўжасизлик оқибатларини тугатишга белни маҳкам боғлаган пайтда рўй берди. Давлат бошлиғи Қонун китобига қўлини қўйиб қасамёд қилаётганида нафақат намояндалар, балки бутун бошли халқнинг кўнглида умид учкунлари пайдо бўлди.

Ўзбекистон Олий Кенгашига сайловлар, Олий Кенгашнинг тузилиши ва фаолиятининг ташкил этилиши жаҳон халқлари давлатчилик сиёсатининг маълум жиҳатларини ўзида акс эттиради.

Парламент илк марта давлат ҳокимиятининг шакли сифатида 1256 йил Фарангистонда вужудга келган. Парламент сўзининг ўзаги ҳам фарангича бўлиб — сўзламок, мулоҳаза билдирмок деган маънони англатади.

1278 йилга келиб Фарангистон парламенти икки палатага бўлинганди, уларнинг ҳар бири давлат ишлари ва ижтимоий сиёсат учун баравар жавоб беради.

Орадан юз йил ўтгач, Англияда ҳам парламент тузилди. Улуғ кенгаш мажлислари қирол томонидан чақирилди, унда чет элларга қўшин юбориш, босқинчилар ҳужумларини бартараф этиш, чегара солиқларини ишлаб чиқиш тадбирлари амалга оширилди.

Ўн тўртинчи асрнинг ўзидаёқ ҳар бир графлик ёки музофот Лондонга давлат ишлари муҳокамасида қатнашиши учун ўз вакилини юборар эди. Бироқ Лондонга ўз вақтида етиб келиши катта маблағ эвазига амалга ошгани учун маҳаллий ҳукумат энг лойиқ вакилларни парламентга доимий ишлашга юборадиган ва ўз маблағини тежайдиган бўлди. Шундай қилиб, парламент иши — қонунчилик ва ҳақ-ҳуқуқни ҳимоя қилиш айрим шахсларнинг бир умрлик касб-кориға айланди.

1826 йилда инглиз парламенти саройида илк «оппозиция» — ҳукмронлик қилаётган кўпчилик билан позициялари чиқишмаган намояндалар гуруҳи шаклланди. Уларнинг асосий вазифаси ҳукумат дастурини тафтиш қилиш, ўрни келганда рад қилишдан иборат эди. Оппозиция дастурдаги камчиликларни излаб топиш ва уларни тугатиш учун доимий кураш олиб борган.

Буржуа инқилобидан сўнг Европа ва Америка қитъасидаги давлатларда парламентлар пайдо бўла бошлади. Парламентларнинг аксарияти икки палатали бўлиб, айрим мамлакатларда бир палатали ҳамдир.

Италия ва ГФР каби давлатларда президентни парламент сайлайди, вазирлар девони унга доимий ҳисобот бериб туради.

Ўзбекистон халқлари тарихида парламент бошқаруви бўлмаган, лекин девон давлат ишлари билан шуғулланган, қонунчилик эса шарият йўриғида амалга оширилган.

Келинг, Ўзбекистон Олий Кенгаши таркиби билан танишиб чиқайлик. Ўзбекистон Олий Кенгаши биринчи сессиясида 17 миллат вакили Ўзбекистон ССР халқ намояндаси этиб сайланганлиги, 84,6 фоиз намояндалар биринчи марта жумхурият давлат ҳокимияти ваколатига эга бўлганлиги, 434 халқ намояндаси ёки 93,7 фоизи КПСС аъзоси ёки аъзоликка номзодлиги, сайловларнинг демократик равишда амалга оширилганлиги таъкидлаб ўтилди!

Мандат комиссияси социологик тадқиқотидан бир қатор кўчирмалар келтиришга эҳтиёж сездик, чунончи: «Ўзбекистон ССР Олий Совети жумхурият аҳолисининг ижтимоий-хунар структурасини етарлича тўлиқ акс эттиради. Олий Совет таркибида 105 халқ депутати ёки 22,6 фоизи саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа ходимларидир. 111 халқ депутати ёки 29,9 фоизи кишлок ҳўжалиги меҳнаткашларидан иборат. Орамизда 93 депутат ёки 20 фоизи — ишчи ва оддий қолхозчилар, яъни ўз меҳнати, аниқ ишлари билан жамиятимизни янгилаш программасини амалга ошираётган кишилардир.

Сайловчилар 19 депутатлик мандатини ёки 3,8 фоизини илмий ва ижодкор зиёлилар вакилларига топширди.

Халқ депутатлари орасида 38 киши ёки 11,8 фоизи саноат бирлашмалари ва қорхоналарнинг раҳбарларидир, 55 киши ёки 11,8 фоизи қолхозлар, совхозлар, агросаноат бирлашмаларининг етакчиларидир. 36 депутат фан, олий мактаб, маориф, 20 киши халқ соғлиғини сақлаш, 9 киши маданият ва санъат, 7 киши оммавий ахборот воситаларининг ходимларидир. Ўзбекистон ССР Қурулли Қучларидан 7 киши халқ депутати этиб сайланган».

Сайловларнинг қай даражада демократик йўл билан ўтганлиги СССР Халқ намояндалари таркиби билан солиштирилганда аниқ равшан бўлади-қолади. Мамлакат олий давлат ҳокимияти ваколатини олган соғлиқни сақлаш ходимлари бор йўғи 26 киши, бизда 20 кишини, мамлакатда раҳбарлар 30,6 фоиз, жумхуриятимизда эса 71,3 фоизини ташкил этади. 297 депутат адабиёт ва санъат соҳасидан сайланган бўлса, бизда сайланган халқ намояндалари 3,8 фоизини ташкил этади, холос. Ўзбекистон парламентида илм ва фан тараққиётини тўғри уюштира оладиган, иқтисодий билими чуқур ва сиёсий саводи юксак олимлар, ҳуқуқшунос ва қонуншуносларни, сиёсатдонлар ва давлат назариётчиларини излаб топиш амри маҳол. Парламентда ишлаш фақат ҳокимият ваколатидан иборат бўлмай, балки давлатчилик ишларини янада тараққий эттириш, қонунчиликда зўрма-зўракилик ва кўчирмачиликка йўл қўймагликни, фикрлар ва иқтисодий ҳаёт турли-туманлигини таъминлашни ҳам талаб қилади. Инсоният тарихидаги парламентлар ишини ўрганар эканмиз, Ўзбекистон халқ намояндаси сифатида ҳокимият ваколатини олганларнинг кўпчилиги Ўзбекистонда давлат қурилишини янада такомиллаштириш масъулияти, мабодо, улар зиммаларига юклатилса, бу бурчни ҳалол адо қилолмайдилар. Ўз раҳбарлик лавозимига қўшимча намояндалик ваколатини ҳам олиб, содир бўлаётган чуқур сиёсий воқеаларга лоқайд қараб турган бирлашма ёки ноҳия раҳбарига унчалик ҳам раҳмим келмайди. Мансаб ҳаваси шундай жоҳоки, у иқтисодий аҳволи танг жумхуриятнинг қонунчилик ва ижроия, тўғрироғи, давлатчилик ишлари келажагини етти ямлаб бир ютиб юбориши мумкинлигини ўйлаб қайғураман.

Аксарият сиёсатдонлар замонамиз мураккаблигини рўқач қилиб, зўравонлик ва чеклашлар тарафдори сифатида сўз юритмоқдалар, ҳатто бир халқ намояндаси сессиялар боришини телевидение орқали кўрсатишга норозилик билдирди. Сиёсатдаги мураккаблиklar келгусида ортсга ортадики, асло камаймайди. Ижтимоий тараққиёт ҳокимият ва одамлар, иқтисодиёт ва кундалик ҳаёт ўртасидаги муносабатларни кенгайтиради, ҳар бир масалага кўп томонлама ёндашишни талаб этади. Бизда етук сиёсатчи ва давлат назарийчилари йўқ. Яқин йилларда кўп партиялиликка асосланган давлат қурилишини тартибга солиб турувчи қонуларни ижтимоий ҳаётга тезроқ жорий этишга эришиш учун Ўзбекистон Фанлар Академияси базасида ёхуд бевосита Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши ҳузурида янги «Давлат қурилиши ва парламент ишлари» институтини ташкил этиш лозим.

Бу икки шиор Олий Кенгаш сессияларида қайта-қайта такрорланди: «Бутун ҳокимият Советларга!» ва «Халқ режалари — партия режаридир!». Янги тафаккур бу шиорларнинг эндиликда ўтмаслашиб қолганини пайкашга ундайди. Аслида қонун ҳокимият ваколатини уч қисмга — Қонунчилик, Ижроия ва Одил судловга ажратиш ташлабди. Президентлик ҳокимияти эса ана шу учала ҳокимиятнинг бир-бири билан тифиз қонуний алоққа киришишини тезлаштирувчи ҳисилвий ҳокимиятдир. Демак, бутун ҳокимият тўлақонли, яъни қонунчилик, ижроия ва одил судлов мустикаллиги таъминланган маҳаллий ҳокимият тармоғига ўтади. Халқ ўз мурод-мақсадларини келажакда турли партияларнинг дастурлари орқали ифода этаркан, бунда бирон бир партия режалари билан халқ хоҳиш-истагини белгилаш ва чеклаш мураккаб масалага бир ёқлама ёндашиш демакдир. Пахта якказироатчилиги Ўзбекистон ерларини ишдан чиқаргани каби яккапартиячилиги, аниқроғи, яккахокимчилик халқ тафаккурининг саёзлашувига, мутеълик ва сомелик касофатига дучор этаверади.

Вазирлар кенгаши ишлаб чиққан узок муддатга мўлжалланган дастурда жумҳурият халқ хўжалигининг бугунги аҳволи, иқтисодий қолоқликни келтириб чиқарган сабаблар ва бу таназулдан қутулиш йўллари кўрсатилиб ўтилган. Иқтисодий тангликнинг асосий сабаби — Ўзбекистон Шўролар Иттифоқининг хом ашё базасига айлантирилганлиги, иттифок аҳамиятига молик маҳкамалар ва корхоналар узок йиллар унинг табиий бойликларини аёвсиз талон-торож қилганликлари ҳақида сўз юритилди. Намояндалар учун жозибали туюлган «Жумҳуриятнинг 1991 йилдан иқтисодий мустикаллика ўтиши» тўғрисидаги концепция, гапнинг очиги, дастурда ҳам, унинг муҳокамасида ҳам чуқур таҳлил қилинмаган. Иқтисодий мустикаллик нима? Ер юзида иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан тўла мустикал давлатнинг ўзи йўқ. Давлатлар бир-бири билан қизғин алоқаларга киришганда умумжаҳон иқтисодиёти текис ривожланади. Ер юзида умумиқтисодиётнинг нотекис ривожланишга асосий сабаб айрим давлатларнинг зўравонлик йўли билан иқтисодиёт юритиши ва бошқа давлатларнинг эса ўз навбатида товар ёхуд тайёр материал ишлаб чиқаришга имкониятлари чекланганлигидадир. Ўзбекистон ана шу иккинчи тип давлатлар сирасига қиради. Халқнинг турмуш даражасини ёхуд болалар ўлими микдорини Африканинг айрим қолоқ мамлакатлари кўрсаткичлари билан қоғиштириш одат тусига кирганига ажабланмаса ҳам бўлади. Мавжуд иқтисодий структурани ўзгартирмай туриб, кашшоқлик ботқоқидан чиқиб бўлмайди. Бу структура қандай ўзгартирилади? Бухоро областига командировкага борганимда вилоят раҳбарларидан бири «Ишчиларни иш билан

таъминлаш мақсадида Қуйбашев, Киров, Красноярскдаги йирик тўқимачилик бирлашмаларининг филиалларини ноҳия маркази ва йирик қишлоқларимизда қуриб бераймиз», деб қолди. Шўролар Иттифоқи иқтисодий тузилиши билан таниш қимса юқоридаги сўзларга ишонади. Лекин бир тафаккур қилиб кўринганда, хом ашё ўз тупроғида этиштирилган халқ якуний фойдани Россия корхоналари ҳисобига ўтказишга мажбур. Иқтисодий структурани бу хил ўзгартириш қайта қуриш туфайли содир бўлаётган десак хато қиламиз. Бу иқтисодий камситилиш — кашшоқликнинг узок йиллар, балки асрлар оша давом этишига пойдевор қўяверишдир.

Маърузада қазилма бойликларнинг неча пуллик эканлиги айтилди. Қанийди, шу билангина иш битса. Газ, олтин, нефть, молибден, уран, стронций, вольфрам, титан асосан жумҳуриятдан ташқарига олиб кетилади. Ёқутистон олтин қонлари консервация қилинган бир шароитда Ўзбекистон қонларида олтин ювиш жараёнида яйловлар ишдан чиқарилмоқда. Иттифок корхоналари қайта қуриш бошлангандан сўнг шошилиқ барча табиий бойликларни қазиб олиб ташиб кетишга ошқоқмоқдалар. Эртуш дарёсининг суви, рус халқининг иродасига кўра ўрта Осиёга бошқарилмаганидек, газ, олтин, нефть Ўзбекистон эҳтиёжлари учун зарур бўлиб қолганда қардошларимиз буларни ҳам қизганмас эканларми?! Ўзбекистон хом ашёсига асосланган саноат корхоналарини ишчи қучи билан таъминлаш Россиянинг қанчалаб қишлоғи хувилаб қолишига сабаб бўлди. Мавжуд иқтисодий структурани тубдан ўзгартирмадан туриб, бевосита хўжалик ҳисобига ўтиш — Ўзбекистон иқтисодиёти қўл-оёғини боғлаш билан тенгдир.

Биринчидан, пахта, пилла, зиравор, қоракўлнинг нархи жаҳон баҳолари билан тенглаштирилиши, юқоридаги маҳсулотларга давлат буюртмасини 50 фоизгача камайитириш, Ўзбекистоннинг дон ва гўшт маҳсулотлари мустикаллигини таъминлаш зарур.

Иккинчидан, уран, титан, стронций, қумуш, мис, олтин, вольфрам қонларида қазилма ишларини маълум муддатга тўхтатиш, Қашқадарё ва Бухородаги янги нефть қонларидан фақат жумҳурият ўз эҳтиёжлари учун фойдаланиши керак.

Учинчидан, келажакда Шўролар Иттифоқи Умумевропа хонадонига қирадиган бўлса, тўла мустикалликка эришишнинг иқтисодий ўлчамларини ишлаб чиқишга тайёргарлик кўриш ва тез қонларда бу ишга киришиш лозим. Хом ашё ва ярим маҳсулот тайёрлашга мўлжалланган халқ хўжалиги структураси билан сиёсий ва иқтисодий мустикалликка эришиб бўлмайди. Қимнинг манфаати устунлигини эсдан чиқармаслик керак. Зеро, мавжуд иқтисодий структура билан янги Иттифок шартномасини тузишда иштирок этишнинг ўзи ачинарлидир. Бирор чораси борми? Бор. Шўролар Иттифоқи ва бошқа мустикал давлатлар билан икки томонлама манфаатдорлик асосида савдо-сотик ишларини, товар ёқи хом ашё айирбошлашни йўлга қўйиш керак. Ўшанда ўрадан чиққан Юсуф Алайхиссаломдек бу юртнинг ҳам бутун имкониятлари, ҳусни таровати тўғарак оламга намён бўлади. Бу сўзларни айтишимга сабаб шуки, Европа давлатларининг иқтисодий мустикаллик асосида тузилаётган янги иттифоқига Шўролар Иттифоқи ҳам қирадиган бўлса, Ўзбекистон зиммасига тушадиган талон-торож янада қучаяди. Халқнинг сиёсий маданияти пастлиги эса ўша илғор халқларга эш бўлишида панд беради. Ҳар нечук, Осиёнинг қол марказида воқе бўлатуриб Европа умум хонадонига эш бўлишнинг ўзиёқ ҳеч бир мантқиққа тўғри келмайди. Бир замонлар камситилган Осиё давлатларида ҳозирги қунда турмуш фаровонлиги Европа мамлакатларидан қолишмайди. Зеро, шундай

экан, иттифокда қолиш Ўзбекистон табиатининг ҳалоқати асоси эканлигини англаган ҳолда кенг қўламли муҳокама кун тартибига қўйилиши керак. Сиёсий ва иқтисодий мустақиллик — халқнинг саодатидир. Агар бу халқнинг қалби зулмдан қуримаган бўлса, тўлиқ мустақилликни ёқлаб чиқади.

Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши доимий комиссияларининг иши тўғри ташкил этилишидан халқ жуда манфаатдордир. Янги тузилган комиссиялар — турли қарашлар ва мулоҳазалар тарозибонлари ҳар доим ҳам унумли ишлашига ишониш қийин. Танангизга бир ўйлаб кўринг-а. Совхоз директори ёки ноҳия кенгашининг раиси асосий фаолиятдан йироқлашиб, қонунчилик ва назорат соҳасида чинаямига қамишдан бел боғлаб хизмат қилиши киши тасаввурига сиғмайди. Бинобарин, халқ намояндалиги бурчини янгидан-янги бирёқламлиқлар, турли идоравий лўттибозликлар билан чалқаштирмаслик лозим. Намояндалиқ касб эмас, балки сиёсий ҳокимият ваколати эканлигини англаган ҳолда малакали шифокор ёки ўқитувчи, идора раҳбари ёхуд чўпоннинг халқ хўжалигидаги сезиларли фаолиятининг издан чиқиши оқибати ёмон бўлади.

Ҳукумат аъзоларини сайлаш чоғида турли-туман илтимослар билан муружаат этиш халқ намояндаси ахлоқига зид ҳодисадир. Чунки, намоянда ихтиёридаги ҳокимият ваколати министр зиммасидаги ижрония ҳокимиятидан анча юқоридир. Келгусида Олий Кенгаш доимий комиссияларига кирган халқ намояндаларининг ўзлари ваколат муддати тугагунга қадар лавозимларидан воз кечишлари ёхуд ўз ихтиёрлари билан бундай ваколатни топширишлари лозимлигига қонуний тус бериш керак. Халқ бепоён денгиз. У ҳуқуқларини химоя қила оладиган ўз вакилларини қайта сайлай олади. Маъмуриятчилик ва буйруқбозлик системасига қарши унинг унсурлари, тўғрироғи, раҳбар намояндалар парламентга билан қураш олиб бориш жуда-жуда қийин.

Тўлақонли сиёсий саводхон намоянданнинг албатта ишчилар, деҳқонлар синфи вакили, зиёлилар қатлами-

нинг аъзоси бўлиши шарт эмас. У ишчи-деҳқонлар манфаатини химоя қила оладиган кенг билимли сиёсатдон ҳамда маданиятли шахс бўлгани яхши. Ўзбекистон Олий Кенгаши ҳозирги таркибига сиёсий саводхонлик талабидан ёндашилса, келажакдаги мушкулотларимизнинг енгил кўчишига аминлик туймаймиз. Мажлис раисига ёки хайъатига савол беришнинг ўзинигина ёлғиз бахтли лаҳза деб билган намояндаларимиз бир-бирларининг саволларини такрорладилар, айти бир кўринишдаги воқеалар ва ўхшаш ҳодисаларни сўзлаб беришдан андиша ҳам қилмадилар, тўғрироғи, муҳим масалалар теварагида ҳар тарафлама таҳлил этиш лаёқатининг шохиди бўлмадик.

Биз халқ намояндаларининг биринчи сессиясида халқ намояндаси Карим Бахриевнинг далолатидан сўнггина Фарғона, Бўка ва Паркентда ноҳақ қурбон бўлганларнинг хотирасига сукут сақланганини кузатиб турдик. Аввало, биринчи сессия ана шу инсоний эҳтиром изҳоридан бошланиши керак эди. Бир кун жанжал чиққан уйнинг қирқ кун баракаси қочар экан. Бир йил ичида уч марта йирик қон тўкилиши уюштирилган юртдан-чи? Миллатлараро муносабатлардаги зўравонлик ва итоаткорлик, мавжуд турмуш шароитидан норозиликларнинг баргараф этилиши жумҳурият иқтисодиётининг тезроқ ўнгланиб олинишига боғлиқдир. Ушанда чала демократия ҳақида қонун ва нутқ ёзган қўллар халқни отишга буйруқ беришдан ҳазар қилган бўларди.

Ўзбекистон ёш парламентининг истиқболи, қонунчилик ва назорат ишларининг тўғри ташкил этилиши қабул қилинган қонунларнинг инсонпарварлиги ва ҳаётийлигига боғлиқ, мураккаб ижтимоий ҳодисалар мажмуида намоён бўлади. Жумҳурият Парламентида инсон тақдирининг тўғри ҳал қилиниши иттифок, қолаверса, жаҳон миқёсида инсон ҳақ-ҳуқуқларига ҳурмат ва эъзозни таъминлайди. Маънолар отаси Мирзо Абдулқодир Бедил лутф қилганларидек: «Қимки инсон номи ни ўзига қиблағоҳ қилиб, унга сажда қилмас экан, ўша киши малъундир».

ЕШЛИК

Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси Тарғибот марказининг энг яхши асарлар учун конкурси

Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмаси Тарғибот маркази 1990 йилдан бошлаб халқимизга энг яхши илмий, адабий-бадий, тарихий, диний асарлари билан сидқидилдан хизмат қиладиган зиёлиларни тақдирлаш мақсадида тўртта мукофот таъсис этди.

1. Маҳмуд Қошғарий номидаги мукофот (1500 сўм). Туркий тил тарихи, унинг ривожланиш босқичлари, шевалари, лаҳжалардаги фарқлар, тилнинг бугунги аҳволига бағишланган теран илмий ёки публицистик асарга берилади.

2. Аҳмад Яссавий номидаги мукофот (1500 сўм). Туркистондаги тасаввуф таълимоти ва шеъриятининг анъаналари, ирфоний-фалсафий йўналишлар ҳақидаги, классик адабий меросимизнинг айрим муҳим масалалари ва поэтикаси тадқиқотида доир энг яхши илмий ёки бадий асарга берилади.

3. Чўлпон номидаги мукофот (1500 сўм). XX асрнинг қарама-қаршилиқларга тўла воқеалари, ижтимоий ҳаётдаги бирёқламлиқларни фош қилувчи ватанпарварлик руҳидаги энг яхши шеърий, насрий ва бошқа жанрдаги асар учун берилади.

Конкурсда қатнашмоқчи бўлган олим ва ижодкорлар 1991 йилнинг 20 январигача матбуотда эълон қилинган шеър, ҳикоя, мақола, қисса ва бошқа жанрдаги асарларини Тарғибот марказига 1991 йил 1 февралгача юбориши лозим. Тарғибот маркази конкурс ғолибларини тақдирлашда қатнашчиларнинг ушбу марказ учрашувларида фаол қатнашганлигини ҳам ҳисобга олади. Конкурс натижаси 1991 йил Наврўз байрами арафасида эълон қилинади.

Тарғибот марказининг унвони: Тошкент — 700000, 1-Марказ, 8—3. Тел: 33-50-79, 33-06-18.

Ҳалима Аҳмедова

Бухоро вилоятининг Қизилтепа ноҳиясида туғилган. Горький номидаги Адабиёт институтида таҳсил олмоқда. «Тунги марварид гуллар» шеърий тўпламининг муаллифи.

Шеванинг тушмағи

* * *
 Бир томчи шабнамман...
 Қора турнанинг қайғучил сўзидан
 япроққа тушган
 Бир сўлим оқшомлар гулнинг
 баргида
 Ойнинг нури билан ўпишган...
 Бир томчи шабнамман...
 Кимдандир қочган телба жон.
 Бир тун мени гулнинг баргидан
 Рашк қилиб,
 Турнанинг кўзига солиди осмон.
 Бир томчи шабнамман...
 Мени соғинтирар гул барги ва ой...

* * *
 Ҳасрат ёмғирлари чаяр кўнглимни,
 Эртанинг ёдидан бўлганман унут,
 Зардобли уфқлар ортига учар
 Рухим — вужудини еб қўйган бургут.
 Ҳасрат ёмғирлари тинмайди ҳамон,
 Умрим — Азроилнинг кўзидаги сукут.
 Бир кун шу сукутни ёриб ўтади
 Рухим — вужудини еб қўйган бургут.
 Ҳасрат ёмғирлари чаяр кўнглимни.

* * *
 Сен — телба, мен — телба...
 Шивирладинг: эртага
 бахтиёр бўламиз.

Гарчи эрта сўқир аёлнинг
 этагидан тушган бир ёлғон эди.
 Мен ишондим. Сен эса титрадинг.
 Сен — телба, мен — телба,
 Шивирладим: умидлар
 шуъласин кўряпсанми?
 Гарчи шуъла бўриларнинг
 тунда ёнган кўзлари эди.
 Сен ишондинг. Мен титрадим.
 Сен — телба, мен — телба...

* * *
 Оҳим қорайтирган осмон остида
 Ажал сувга боқиб менга очар фол,
 Тунги гуноҳларим нурга чаяди
 Ойнинг кулбасида исинган хаёл.
 Мен телба ёлвориб мазор сўрайман
 Улган умидларга кечки тумандан.
 Ажал фолим очиб чарчамайди ҳеч,
 Осмон исинмоққа оҳ сўрар мендан...

* * *
 Узун тун.
 Уйдан адашган шамоллар,
 Деразам ортида ухлаб қолар жим.
 Мунгли кўзларимнинг қорачиғида
 Оғир-оғир хўрсинади аллаким...
 Узун тун...
 Қора дев занжирбанд ойни
 Эркалаб ўйнайди олиб тўшига.
 Семурғ берган қора чироқни олиб
 Кираман қора капалакнинг тушига,
 Узун тун...

* * *
 Келма...
 Оқшом чайнаб қўйди ойнинг тилини,
 Бемор осмон инграб қўяди сим-сим.
 Ёлғизлик тун — жаллод, кундузи — сирдош,
 Дардим қабристонин топтамоқда ким?
 Келма...
 Мен жонимни йўқотиб қўйдим,
 Уғри хотирангнинг халтасида у.
 Юрак мазоримнинг қай бурчагидан
 Алҳазар, қуйилар музлаган ёғду.
 Келма...
 Муҳаббатнинг қадим туманларидан
 Кафан бичиб берди мунаввар армон.
 Биз кезган боғларнинг қўйнида танҳо
 Недандир безовта титрайди хазон,
 Келма...
 Ёлғон бўсалардан оғрийди қалбим,
 Мен қисмат фолини очмаган лўли.
 Бир кун бу дунёдан кетарман нолиб,
 Ёқамда севгининг алданган қўли.
 Келма...

* * *

Ғамгин ёмғирларга суяниб
 Ұйлайман:
 Қайларга ботиб кетди ой,
 Қайда ул мен севган қушлар чуғури?
 Юрагим устида айёргина ой,
 Нозик жоним каби оларкан нафас...
 Аммо қушлар қайда, қайда у қушлар,
 Рухим тушларида кўрган зангор сас.
 Бир оқшом юрагим устидаги ой
 Мени ташлаб,
 Кетар содиқ фалакка.
 Ғамгин ёмғирларни кўтариб,
 Учаётган қушлар ўйлар мен ҳақда:
 Қайга кетди, қайга
     ёмғирвош телба.
 Жимгина энтикар фалакдаги ой...

* * *

Ярим тун...
 Тўшагимга сархуш йиқилади Ой,
 Кўксимда қуёшдан иссиқроқ нафас...
 Қулоғимда кузак шаробидан маст —
 Қушлар ташлаб кетган бир илоҳий сас.
 Ярим тун...
 Лабимдан афсона тинглайди лаблар,
 Вужудим осмонга кўмар камалак.
 Юлдузларни кийиб олган руҳимни
 Қанотида олиб учар мовий капалак.
 Ярим тун...
 Бошимда фалакнинг ҳарир рўмоли,
 Сочимда адашган нур ҳикояси.
 Мени ўз жонига тортган оташнинг
 Қоронғуда ўйнар ёруғ сояси.
 Ярим тун...
 Дунёларни ўпиб чарчамас ғамлар
 Мен қучиб чарчаган гунг забонидан.
 Тонгда қип-қизариб қолар дераза
 Тун бўғизлаб кетган Эркнинг қонидан...

Ғамгин ёмғирларга суяниб...

Насиба Жуматова

* * *

Вужуд — нафис гиёҳ,
     титрайверади,
 Ҳар сўз — ҳар эпкинга бера олмай дош.
 Жисмим — асрий дарахт,
     билмас ҳеч ҳадик,
 Бир қиз тимсолида яралган бардош.
 Ениб куйинасан,
     сўзларинг — қўшин,
 Юрагим қасрини забт этмоқ истар.
 Куйиниб-ёнарсан,
     толе, бахт қуши,
 Бошгинанга кўниб-қўнмаслиги бор.
 Гўё бошим узра айланиб оққуш
 Бир қўналға сўраб йиғлайди чунон.
 Вужуд — нафис гиёҳ,
 Жисмим бир дарахт,
 Менда сўзламоққа забон йўқ,
 Қизлар севдим деган замон йўқ.

* * *

Мовий дунёларга сиғмаган куним,
 Бағрингга яширгил мени, тасодиф.
 Токи армонларнинг узайсин қўли,
 Афсуслар лабда қолсин оғир «уфф!»
 Майлига мен бир зум яшай ноаён,
 Ғийбат майсалари қовжираб сўлсин.
 Бир зум тинай, майли, нурдай оҳиста,
 Токи оч илонлар қовжираб ўлсин.
 Мовий дунёларга сиғмаган куним
 Бағрингга яширгил мени, тасодиф...

* * *

Майин шивирлайди кекса гужумлар,
 Англамоқ шавқида қулоқ тутаман.
 Юз йиллик кечмишни тинглагач,
 Уялиб дардларим ичга ютаман.

Шодикул Ҳамроев

Юзингда доғ кўрдим... муборак бўлсин
Уйкудаги алаҳсирашдан

Шаҳарнинг кун чиқиш тарафида жойлашган, мўъжазгина ҳовлида ижарада яшай бошлаганимнинг иккинчи йили, ёз охи арафасида уй бекаси — камсуқум, одамови бева кампир кутилмаганда қазо қилди. Бека тун маҳали ўзининг ҳовли четидаги уйчасида қайтиш қилган, аммо унинг ўлимидан эртаси чошгоҳга қадар бирор тирик жон хабар топмаганди. Фақат чошгоҳга яқин мен бека эрталабдан буён ҳовли юзида кўринмагани, уйчанинг эшик-деразаси кеча оқшом қай тарзда бекитилган бўлса, ҳамон шу алфозда турганлигини кўриб, дилимга қавотир оралади ва сўнг эшик қошига келиб секин тақиллатдим. Орадан бир неча дақиқа ўтди, лекин ичкаридан садо чиқмади. Кейин тутқичини ушлаб секин туртдим, эшик қулфланмаган экан, ғийқиллаб очилди: дераза дарпардаси тортиб қўйилганидан хона қоп-қоронғи эди, дафъатан кўзим ҳеч нарсани илғамади ва беихтиёр ичкарига қадам қўйдиму кўзим уй тўрида тўшақда қимир этмай ётган бекага тушиб, вужудимни қалтироқ босди, кўрқанимдан нафасим ичимга тушиб кетди. Бека шифтга қараб ётар, унинг юзи шишиб, қорайиб кетган, ияги тортилиб, оғзи ваҳимали алфозда очилиб қолган эди. «Улибди...», деган совуқ ўй миямга урилди ва отилиб ташқарига чиқиб кетдим.

Кейинчалик, беканинг сирли ўлими тўғрисида ўйларканман, назаримда, марҳума қайтиш қилаётган фурсат боши устида бирор тирик

зоғ турмаслигини, фақат ёлғиз ўзигина ажал билан юзма-юз келишини олдиндан билган ва бунга ҳозирлик ҳам кўриб қўйгандек туюлади. Чунки ўша куни мен уйга кирганимда майит қибла томон узатилган, кўл-оёқлари худди русумдагидек ўрни-ўрнида фақат ияги боғланмаган эди. Шубҳасиз, буларнинг барини беканинг ўзи жони узилаётган дақиқалар бажаришга улгурган, зеро, ўша тун ҳам, эртаси мен уйчага кирганимга қадар ҳам, ҳовлига бирор кимса қадам босгани йўқ эди.

Мен бунга хаёлимдан ўтказарканман, беканинг кўз ўнгимда кечган сўнгги икки йиллик умри давомида мудом овсарланиб, паришонхотир юриши, дам-бадам чуқур хўрсиниб қўйиши сабаблари аёнлашгандек бўлди.

«Бека бу ўтган икки йил ичида шубҳасиз кўпроқ ўз ўлими тўғрисида ўйлаган ва ниҳоят, мана ниятига мушарраф ҳам бўлди,» деб ўйладим мен.

Шу куни мен хабар етказгач, маҳалла аҳолиси ҳовлига ёпирилиб кела бошлади. Беканинг ўлими ҳеч кимни қайғуга солмади, номигагина садр тушиб гиря қилаётган бешўнта кампирни ҳисобга олмаганда, қолганлар шунчаки савоб учун келишган, алланарсалар тўғрисида бамайлихотир пичирлашиб ўтиришар эди.

Шомга яқин марҳумани қабрга қўйдик...

Ҳовлида мен билан беканинг уйчасида чироқ ёқиб икки кампир қолди. Кўп ўтмай улар ҳам кетишга чоғланишди. Қоқиниб-туртиниб ҳовлидан чиқишаркан, марҳуманинг фазилатлари ҳақида тинмай тўқиб-бичишар, гап орасида менга юзланиб, беканинг чироғини ҳеч бўлмаса қирқ кунгача ўчирмай ўтиришимни қайта-қайта тайинлашарди.

Кампирлар ҳовлидан чиқишгач, мен дарвозани тамбалаб ўз кулбам томон юрдим. Майит чиққан ҳовлининг руҳи оғир ва ваҳимали эди.

ШОДИКУЛ ҲАМРОЕВ

1964 йил Шаҳрисабз ноҳияси, Кичик Ноқи қишлоғида туғилган. 1989 йил ТошДУ журналистика факультетини тугатган. Айни пайтда «Ёшлик» журналида хизмат қилади. Ҳикоялари жумҳурият матбуотида эълон қилинган.

Хонамга кириб, ўриндиққа чўзиларканман, ҳеч нарса тўғрисида ўйламасликка тиришар, лекин марҳуманинг боя тушакда ётган ҳолати кўз ўнгимдан кетмай, юрагимдаги ваҳми баттар зўриқтирар, устига устак, ҳовлида аллақандай шарпалар кезинаётгандай бўлар, гоҳида эса кимдир созуқ кўзларини лўқ қилиб, деразадан менга қараётгандай туюлар эди. Мен кўрпага бурканиб, кўзларимни жиппа юмдим, тунни алаҳсираб ўтказдим-да, бугуноқ ҳовлидан кўчиб кетаман, деб ўзимга ўзим сўз бердим. Бироқ тушга бормай, тунги ваҳималар тумандек тарқаб кетар ва кўчишни эртага дея пайсалга солардим.

Кунлар шу алфозда аста-секин ўта бошлади. Мен ҳовлида ёлғиз яшашга сира кўниколмас, ҳамон тунлари узоқ йиллар ёлғиз бекагина тириклик руҳини бағишлаб келган, унинг ўлимидан кейин эса аллақандай сирли қиёфага кирган бу ҳовлида худди балонинг домида ётгандай алаҳсираб чиқар, кундуз кунлари эса, ўзим сезмаган ҳолда, кундалик машғулотга айланиб бораётган хизмат — дарвоза олдида туриб, онда-сонда фотиҳага келиб-кетадиган кишиларни қарши олиш билан банд бўлардим.

Шундай кунлардан бирида марҳуманинг уйида сақланаётган ва мени кўпдан буён қизиқтириб келган эски жомадон ва ундаги суратлар ёдимга тушди.

Бурноғи қишининг охирлари эди. Мен қандайдир юмуш билан, эшикни тақиллатмасдан беканинг уйчасига кирдим. Бека уй ўртасида мук тушиб ўтирганча қаршисида сочилиб ётган бир гала суратни берилиб томоша қилаётган экан. У эшик очилганини ва менинг уйга кирганимни дафъатанда пайқамади, хийладан кейин нимагадир хаёли бўлиниб, суратларни очиқ жомадонга шоша-пиша сола бошлади. Бека суратларни яширгач, менга орқа ўгириб ўтириб олди. Афтидан, менинг рухсатсиз уйга киришим ва ана у суратларни кўришим уни қаттиқ ранжитган эди — бир ҳафтача қовоғи осилиб, мен билан гаплашмай юрди. Шу воқеадан сўнг мен жомадондаги суратларга қизиқиб қолдим. Бека уйчасига қамалиб олиб, суратларга узоқ тикилишини билар, сўнг уни ҳовли юзида аллақандай маънос алфозда кўрар ва суратларга бўлган қизиқишим багтар ошар эди. Лекин бека ҳаёт чоғида суратларни кўриш учун бирор марта қулай имкон туғилмаганди.

Ҳовлида ёлғиз яшай бошлага-

нимнинг олтинчи кунни, эрталаб беканинг уйига кирдим. Эски жомадонни осонгина топдим, у тўрдаги тоқчада турган экан. Жомадонни хонамга олиб келдим-да, ранги униқиб кетган қопқоғини секин очдим: жомадоннинг ичи суратлар билан лиқ тўла эди. Энди беканинг бутун сир-асрорини билиб оламан, деган ўй ўтди хаёлимдан, юрагим зарб билан ура бошлади ва шоша-пиша суратларни бир-бир кўздан кечира бошладим. Ниҳоят, жомадон тубида четлари букланиб, юза қисми қорайиб кетган эски сурат қолгач, ҳафсалам пир бўлди. Мен ўша киши воқеадан кейин, жомадонда албатта қандайдир сирли сурат бўлиши керак, деб ўйлар ва бунга қаттиқ ишонар эдим. Айниқса, ўшанда беканинг ранжиши ва суратларни яшириши бу ишончимни баттар алаган олдирган эди. Афсуски, жомадонда ҳеч қандай сирли сурат йўқ экан. Жомадон сураткашининг одатдаги: «Жилмайинг, суратга оляпман!», деган овози янграган лаҳзада суратгир асбоб кўзгусида қиёфасига акс этган кишиларнинг сурати билан тўла эди. Суратларнинг бирортасида ҳам марҳуманинг менга таниш чеҳраси учрамади, суратлар мутлақо нотаниш кишиларники эди. Юзтача сурат худди битта нусхадан андоза олингандек, бир-бирига айнан ўхшар, ҳар бир суратда эркак билан аёлнинг маъносиз жилмайиб турган қиёфалари акс этган эди.

Мен қаршимда сочилиб ётган суратларга бефарқ тикилиб, нега ўшанда бека буларни мендан яширганига тушунолмас, лекин қанча бош қотирмай, бирор жўяли сабаб тополмас эдим. Гоҳида эса, ўша мен ўйлаган сирли сурат қаердадир, суратларнинг орасида ётибдию, фақат мен уни кўрмаётгандай туюлар ва бутун диққатимни жамлаб суратларни титкилашга тушар, аммо кўз очиб юмгунча навбат ўша эски суратга келарди-ю, яна ҳафсалам пир бўлиб бўшашиб қолардим.

Ахийри жомадонда ҳеч қандай сирли сурат йўқлигига шубҳам қолмади, беканинг ўшандаги хатти-ҳаракатини унинг овсарлигига йўйиб, кўнглим тинчиди.

Жомадон сурат-пурати билан менинг хонамда қолди. Мен зериккан чоғларимда шунчаки эрмак учун суратларга кўз қиримни ташлаб кўяр, қолган пайтлар эса у худди кераксиз буюмдек хона ичида сочилиб ётар эди.

Аслида мен бу йилги ёзги таътилни шаҳардан ташқарида — кин-

дик қоним тўкилган қишлоқда ўтказиш ниятида эдим. Шу боис, курсимизнинг жами талабалари ўз ташаббуслари билан узоқ юртдаги қандайдир қурилишга ёрдамга отланишганида, ёлғиз мен, соғлигим тўғрисидаги турли хил баҳоналарни рўқач қилиб, улардан ажралиб қолдим. Аллақачон қишлоққа жўнаб кетишни мўлжаллаб қўйган эдим, бироқ беканинг бевақт ўлими бу ниятимни орқага суриб юборди. Бунинг устига, ҳар бир фотиҳага келган мўйсафид, жон ўғлим, ҳеч қаёққа кетиб қолма, кимдир албатта марҳуманинг арвоҳи ҳурмати учун уйининг чироғини ёқиб ўтириши керак, деб қайта-қайта тайинлар, гапининг сўнгида: «Бир кун туз тотган жойга қирқ кун салом бер, деган ҳикмат бор, ўғлим», дея менинг бу ҳовлида икки йилдан ошиқ вақт яшаётганимни писанда қилиб ўтарди. Улар гўё мен ҳовлини бутунлай ташлаб кетиб қоладигандек, астойдил куйиниб насихат қилишарди. Шу боис қўл-оёғим ипсиз боғлангандай ҳовлида қимир этмай ўтирардим.

Беканинг қайтиш қилганига йигирма кун тўлгач, азонда ҳовлига кампирлар йиғилиб, пича садр тушиб гиря қилишди, сўнг уйга кириб анча вақт марҳумани хотирлаб ўтиришди. Кампирлар кетишганидан сўнг ҳовлида яна ёлғиз қолдим. Дарвоза олдидаги ўриндиққа беҳол ўтириб, ҳовлини кўздан кечира бошладим: беканинг эгасиз ҳувиллаб ётган уйчаси, нариги четдаги ўзимнинг ижара кулбам, атрофни қуршаб турган пахса девор, хуллас, теграмдаги барча-барча нарсалар кўзимга жаҳаннамдай хунук кўринди. Мен кимсасиз ҳовлида ёлғиз яшаётганимни, тунлари алаҳсираб, совуқ терга ботиб чиқишимни, айниқса, бирор тирик жонга сездирмасдан қоронғи уйчасида тирикликдан умид узиб жимгина ўлишга қурби етган бекани хаёлимдан ўтказарканман, хўрлигим келиб кетди, менинг тақдирим ҳам қачондир шундай кечади, деган ўй миямга маҳкам ўрнашиб қолди. Мен ўзимни ожиз ва ҳеч кимга кераксиздай ҳис этдим. Кейин руҳсиз қиёфада хонамга кирдим ва ўриндиққа чўзилиб ҳеч нарса тўғрисида ўйламай шифтга термулиб ётдим. Анча пайтдан сўнг хаёлан кўлимни ёнбошимда очиқ турган жомадонга суқдим. Қўлим пайпаслай-пайпаслай ахийри жомадоннинг қайсидир бурчидан ўша эски суратни топди, сўнг уни кўзларимга яқин келтирдим. Суратга нигоҳим тушди-ю, қўлларим титраб сапчиб

ўрнимдан туриб кетдим: эски суратнинг юзасини қоплаб турган қора доғлар ортиндан кимдир тирик нигоҳ билан — ҳа, айнан тирик нигоҳ билан — тикилиб тургандек эди. Мен дераза қаршисига келиб яна суратга қарадим: ҳа, юракни алланечук музлатадиган ўткир нигоҳ билан тикилиб турган аёл чеҳраси кўринди, сурат юзасини қоплаб турган қуюқ қора доғлар худди тўрли чачвондек унинг юзини беркичиб турар эди. Мен суратга киприк қоқмай тикиларканман, аёл дафъатанда кўзимга мовий осмон бағрида кўкрагини шамолга тоблаб чарх ураётган қушлар галасига чексиз ҳавас ҳамда ички изтироб билан мунғайиб термулиб турган қанафасдаги қушчага ўшаб кўринди. Тўғри, аёл суратга тушаётган лаҳза ўзини зўрлаб жилмайишга уринганидан қурушқоқ консиз лабларида табассум жилва қилиб, маънос чеҳраси равшан тортган эди. Аммо унинг йирик тим қора кўзларида бутунлай ўзга туйғу зоҳир эди. Назаримда, аёлнинг вужудини қиздирган, ўлимдай қайсар қандайдир истаклар жамланган хилқат бор эди унинг тим қора ботиқ кўзларида. Аёл суратга тушаётган фурсатда бу хилқатни яширишга уринган шекилли, кўзларини каттакатта очганча тик қараб турар эди. Лекин унинг бу ҳолати худди қуёш юзини тўсмоқчи бўлган бир уюм қора булутга ўхшар, ҳадемай бу ўткир қараш толиқиб, яна хилқат юзага қалқиб чиқиб, кўзларнинг саҳнига ўз салтанатини ёйиши аниқ эди. Аёлнинг ўзи ҳам буни сезган чоғи, сири фош бўлишидан чўчибми, мижжаларида безовталиқ аломати акс этган эди.

Агар мен мана шу нигоҳ ортидаги сирли хилқатни кўрмаганимда, албатта суратни ташлаб юборар ва уни қайта қўлимга олишим гумон эди. Шу тобда суратдан кўз узишга қурбим етмас, аста-секин аёлнинг кўзларидаги хилқатга асир бўлиб борардим.

Мен сурат жиннисига айландим. Энди ҳовлида ёлғиз яшаётганим, киндик қоним тўкилган қишлоққа кетолмай бўғилиб юришим, тунлари босинқираб алаҳсирашларим, беканинг ўлими, маҳалла кампирларининг панд-насиҳатлари, ҳамма-ҳаммаси қачондир кўрган хира тушдай хотирамдан буткул чиқиб кетди. Мен хонамга қамалиб олиб, суратдаги аёл ҳақида ўйлар, унинг жодули кўзларига сўзлаб термулар ва бундан кўнглим ҳеч қачон безмас эди.

Баъзан мен аёлнинг нигоҳи толи-

қиб қолишидан чўчибми, унинг кўзларини юмиб қўйиш мақсадида қовоқлари устида бармоқларимни оҳиста юргизар ва табиийки, бунинг уйдасидан чиқолмас эдим. Шунда суратдаги аёл менинг устимдан алам билан қаҳ-қаҳ отиб кулаётгандай туюлар ва мен уятдан қизарганимча хонадан ташқарига чиқиб кетардим. Алламаҳалгача кўчада бемақсад тентираб юрар, сўнг хонамга келиб суратга қарашга ботинолмай, чироқни ўчирардим-да, ўринга чўзилардим.

Бу тун ҳам шундай ҳолат такрорланди. Фақат мен хонадан чиқа туриб — азбаройи, жаҳлим кўзиганидан бўлса керак — суратни юзтубан ётқизиб қўйдим. Энди остонага етганимда ортимдан кимнингдир энтикиб нафас олиши ва қадам товуши эшитилди. Мен сесканиб, бошимни илкис ортага ўгирдим-у, кўзларим косасидан чиққудек каттариб, ҳайкалдай қотиб қолдим: икки қадамча нарида суратдаги аёл синиқ жилмайиб турар эди!.. Йўк, мен туш кўраётганим йўк, қаршимда айнан суратдаги аёл турар эди. Мен уни бошидаги яшилранг рўмолдан, эгнидаги оқ гулли кўйлақдан ва пир-пир учаётган киприкларидан остидаги ўша хилқатдан танидим. Аёл узоқ йўл босиб келгандек энтикиб-энтикиб нафас олар, унинг юз, бўйинлари қизариб кетган ва у нимадандир қаттиқ безовталаниб, атрофга олазарак аланглаганча, тезроқ хонадан ташқарига чиқишга ошиқардим.

Аёл менга эътибор ҳам бермади ва шарпадай сас-садосиз хонадан чиқа бошлади. Мен ҳам беихтиёр унинг изидан юрдим.

Биз қуюқ тун бағрига кирдик. Аёлнинг безовталиги бироз босилган, лекин у бирор оғиз сўз қотмас, худди бир юмуш билан кетаётган кишидай, босиқ қадам ташлаб борар эди. Мен эсам ҳамон аёлнинг суратдан чиқиб келиши ва ўнгимда қимтиниб нафас олганча кетаётганини тасаввуримга сиғдиролмай, кўр-карахт бўлиб, унга эргашиб борардим. Мен ҳар қадам ташлаганимда нимадир сўрамоқчидай аёлга боқар, лекин унинг нигоҳи заррача чалғимас ва бу сукут ўртамазда чуқур жарлик пайдо қилган эди.

Кимсасиз жинкучалар бўйлаб узоқ юрдик. Агар қайсидир муюлишдан баҳайбат қора ит акиллаб ҳурганча отилиб чиқиб, йўлимизни тўсмаганида, ҳали-вери изимизга қайтмаган бўлардик. Ит қутилмаганда рўпарамизда пайдо бўлди ва жон-жаҳди билан ҳуришга тушди. Аёл ҳаддан зиёд кўрқиб кетди,

қўлимдан маҳкам ушлаб, тезроқ бу ердан кетишга қистай бошлади. Унинг аъзойи-бадани, қўл-оёқлари дағ-дағ титрар эди. Шошиб оптимизга қайтдик. Ит бизни таъқиб этмади, худди бор хавф-хатарни бартараф этгандек, тумшугини осмонга чўзганча ҳуриб қолаверди.

Аёл буткул тинчини йўқотган, тинимсиз уф тортар, шошилиб қадам ташларди.

— Лўли хотиннинг сўзлари тўғри чикди, — деди тўсатдан аёл аламли овозда, худди ўзига-ўзи гапирётгандай шивирлаб.

— Қанақа лўли хотин? — деб қичқириб юбордим мен ҳеч нарсасига тушунмай.

Аёл менинг саволимни эшитмагандай, яна пичирлай кетди. Энди унинг овози сал бўлса-да равон, аммо, нимадандир аламзада бўлса керак, ўта заҳарли эди.

— Мен бир пайтлар от туёғидан тушиб қолган эски такадек одамларнинг ёдидан буткул унут бўлиб кетган эдим. Ҳовлимизга анчадан буён ҳеч бир хотин-халаж йўламай қўйганидан, худди тентакдек ўзим билан ўзим гаплашишни одат қилгандим. Хотин-халажлар келганда ҳам нима ўзгарарди, шунчаки кўнгил учун айтяпман-да... Шундай дилгир кунларнинг бирида ҳовлимизга елкасига бўз тўрва осган қопқора лўли хотин кириб келди. Мен юрагим сиқилиб ўтиргандим, уни кўриб лўли бўлса ҳам суюниб кетдим. Лўли хотин «Уйга киришга, дея қилган мулозаматимга кўнмади, остона яқинига қуруқ ерга чўкди. Сўнг шишадек ялтироқ кўзларини менга мулойим тикди-да:

— Кел, айланай, фол очиб қўяман, — деди.

Мен умрим бино бўлиб ҳеч қачон фол тўғрисида ўйламаган, оламда шундай нарсаси борлигини хаёлимга ҳам келтирмаган эканман. Шунинг учун бўлса керак, лўли хотиннинг қутилмаганда айтган сўзларига нима деб жавоб беришни билмай, ҳайрон туриб қолдим. Лўли хотин илжайиб оғзимга тикилди, сўнг юзимдаги ҳайронлик аломатини кўриб, хоҳламапти, деб ўйлади шекилли, фол очай деб ортиқ қистамади. Юзи жиддий тортиб, мендан нигоҳини узди-да, ҳовлига, эшик-деразаси ланг очиб турган уйга ғалати қарай бошлади. Кўп ўтмай у нигоҳини яна менга қадади, унинг юзидаги бояги мулойимлик йўқолган, нигоҳида юракни сескантирадиган ваҳм бор эди. У мендан анча пайт кўз узмади. Нигоҳларимиз тўқнашганида эса мен секин бошимни қуйи эгдим. Шун-

дан сўнг лўли хотин нимадандир кўнгли тўлмагандай, енгил хўрсинди ва босиқ овозда қироат билан сўзлай бошлади:

— Шу нарса доим ёдингда бўлсинки, илло-билло номаҳрам эркак билан бирга бўлишни, тилингда сўйлама, дилингда ўйлама, кўзин билан кўришга ва қулоғинг билан эшитишга ҳеч қачон орзуманд бўлма! Билсанг агар, буларнинг бари Муқаддас китобда зино деб ёзилган, ажри оғир кечади...

Лўли хотин садақа беришимни ҳам кутмай, ҳовлидан чиқиб кетибди. Мен унинг кетганини пайқамай қолган эдим, аниқроғи, ҳушим ўзимда эмасди... Лўли хотин юзимга бир шапалоқ уриб кетгандай эди худди. У юрагимдаги бор сир-асрорни олдиндан билган ва атай шу туфайли қошимга келгандай эди. Назаримда, у лўлига, умуман, одамзотга ҳам ўхшамасди... Лекин ким бўлса ҳам, барибир мени тушуна олмади. У кетгандан сўнг қанчалар бўғилиб кўзёши тўқдим...

Биз ҳовлига яқинлашиб қолган эдик. Аёл ҳозиргина ўзи айтиб берган воқеадан таъсирланибми, баттар кўрқувга тушган, мендан бир қадамча олдинда, худди қатл майдонига кетаётган гуноҳқордек зир титраб борар эди. Мен унга таскин бериш тугул, кўнгли учун ҳам бир сўз тополмас, тилим худди кесиб ташлагандай калимага келмасди.

Аёл ҳовлига қадам қўйиши билан исзиз қаёққадири ғойиб бўлди. Мен бу дақиқада бирон-бир тайинли мақсадим бўлмаса ҳам, бошимни ортга ўгирган эдим. Яна қайтиб олдинга ўгирилганимда, ёнимдаги аёлнинг йўқлигини кўриб, ақлдан озаёздим ва телбалардек гандираклаб ҳовли юзида у ёқдан-бу ёққа югурганча уни излай бошладим: зим-зиё тун қўйнида кўзим бирор шарпани илғамас, фиғоним баттар фалакка ўрлар эди. Аёл осмонга учганми, ерга кирганми — ҳеч қаерда йўқ эди. Бошим бузилган ари инидай тинимсиз ғувилларди. Қаёққа юришимни билмай, ҳовли ўртасида қотиб қолдим: рўй бераётган воқеалар ғайритабиий туюлаётганиданми, балки мен туш кўраётгандирман, деб ўйлай бошладим: мана, аёл тун каби сездирмай ғойиб бўлди, энди мен тўсатдан уйғониб кетишим керак... О, йўк, буни ҳеч қандай тушга йўйиб бўлмайди. Ахир, ой, йил бурун эмас, атиги бир неча сония муқаддам — бир неча сония муқаддам — аёл мен билан кўчада ёнма-ён юрган, қаршимиздан лаънати ит ҳуриб чиққанида қўлларим-

дан маҳкам тоқиб олган ва менга лўли хотин воқеасини айтиб берганди-ку?! Юрагининг тузоққа илинган қўшдай потирлаб уриши ҳамон қулоғим остида эшитилиб турибди-ку?! Йўк, бу туш эмас, туш бўлганида юрагим бунчалик оғринмасди...

Мен яна шаҳд билан ҳовлининг ҳар бир бурчига, ошхонага, марҳума беканинг уйчасига ва ижарахонамга бош суқиб қикдим, аммо ҳеч қаердан аёлни топа олмадим, у ўзидан на бир из, на бир нишона қолдирган эди. Мен сарҳадсиз саҳрода йўлини йўқотган сайёҳдай аёлни қаердан излашни билмасдан ҳовли ўртасида зўлмасиз қотиб турардим. Шу алфозда қанча турганимни билмайман, кутилмаганда ижарахонамдаги боя ўзим юзтубан ётқизиб қўйган сурат ёдимга тушди ва мен отилиб ичкарига кирдим-да, суратга ташландим: хайрият, аёл суратда экан... У ўша, мен илк марта кўрган қиёфада турар, юзида, кўзида ҳозиргина ташқаридан келганлигининг ҳамда бояги кўрқувнинг ҳеч қандай аломати сезилмас, фақат ёноқлари хиёл қизаринқирагандек эди.

Мен аёлни суратда, жонсиз қиёфада бўлса ҳамки топганимдан, кўнглим хотиржам тортди.

Мен ўтаётган кунларнинг ҳисобидан адашиб кетдим, зеро бунинг мен учун ҳеч қандай қизиғи ҳам йўқ эди. Кундузлари хонамда қамалиб ўтиришим туфайли, ҳар куни шомга яқин марҳуманинг руҳига атаб чироқ ёқиш ва фотиҳа ўқиш учун ҳовлига келиб-кетадиган кампирларга онда-сонда кўзим тушиб қолар ва улар билан деярли гаплашмасдим.

Бу кун — беканинг қайтиш қилганига қирқ кун тўлган бўлса керак — ҳовлига яна хотин-халажлар йиғилишди. Улар, одатдагидек, бироз садр тушиб, йиғи-сиғи қилишди-да, сўнг уйга кириб чошгоҳга қадар ўтиришди. Улар тарқалишгач, ҳовлида икки кампир қолди. Улар ҳовли юзини ва беканинг уйини супириб-сидириб, тозалашди. Шом махали эса марҳуманинг руҳига аталган сўнгги — қирқинчи чироқни ёқиб, дуойи фотиҳа қилгач, ҳар кунгидан енгил тортиб ҳовлидан чиқа бошлашди. Чиқа туриб, кампирларнинг бири қошимда тўхтади ва афт-ангоримга бир муддат тикилиб, юшмоқ овозда:

— Рангингиз бунча синиқиб кетибди, тобингиз йўқми, ўғлим? — деди.

— Йўғ-эй! — деб юбордим мен қизарганча, жилмайишга уриниб.

— Ёлғиз ётишга кўрқаётган бўлсангиз, набирамга айтаман, чиқиб бирга ётади, — деди кампир.

— Йўк, раҳмат! — дедим унинг таклифини рад этиб.

— Майли, ўзингиз биласиз, ўғлим, — деди кампир ва ортиқ бир сўз демай ташқарига чиқди.

Мен дарвозани тамбалаб, хонам томон юрдим.

Аёл суратдан чиқиб келган тундан сўнг мен суратга янада қаттиқроқ боғланиб қолгандим. Аммо ҳар доим ўзимни сурат ичида кезиб юргандай ҳис этсам ҳамки, барибир аёлнинг сир-синаотларига — унинг ғойибдан пайдо бўлгандек суратдан чиқиб келиши ва яна исзиз ғойиб бўлиши, лўли хотин воқеасини айтиб беришига тушуниб етмаган эдим. Суратдаги аёл мен учун ҳамон забт этилмаган, лекин забт этилиши керак бўлган тошдеворли кўрғондек сирли эди. Баъзан мен суратдаги аёлнинг изтироб чангалида қийналаётган юзига тикилиб, у ҳақда турли хил тахминлар тўқирдим.

Эҳтимол, деб ўйлардим, аёлнинг ўзи ҳам куёшнинг энг югурик нурлари бўйлай олмайдиган, чоҳ тубидай қоронғи ва зах бу эски суратда яшашдан аллақачон безиган, лекин инон-ихтиёри қўлида эмаслигидан ҳеч қаёққа бош олиб кетолмаётгандир?

Балки, анча йил бурун — эҳтимол, у пайтда аёл ўн саккиз ёшли дуркун қиз бўлган — аёлнинг ўзи бахт излаб бу сурат ичига кирган, бироқ ўйлаган, кутган қувонч-шодликларини топа олмаган ва устига-устак ортга қайтиш йўлини ҳам йўқотиб, ҳамон сурат ичида адашиб юргандир?

Балки сурат ҳам аёл илк марта қадам қўйган чоғда қордек оппоқ ва тиниқ бўлган, кейин аёлнинг ғам йўғрилган нафаси тегиб-тегиб, олов тушган дарахтнинг танасидек қорайиб кетгандир?

Йўк, эҳтимол, аёл қачонлардир жоҳил кимсалар томонидан бу суратда яшашга маҳкум этилган ва бир умрга тилсимлаб ташлангандир? Бу тилсимотнинг сир-асрорини ечиб, аёлни халос этиш учун буюк салтанатнинг ёвуз қўшини кучи етмас, бирон нотавон кимсанинг бўғзидан алам ёки инсоф билан отилиб чиққан бир оғизгина сўз кифоядир?

Бу ўйларимнинг адоғи йўқ эди. Мен бу ўйларни аввало ўзимни овутиш учун тўқиб-бичар ва бунга ишониб-ишонмай юрардим. Аммо юрагимда соғиниш, аёлни қар-

шимда яна жонли қиёфада кўриш истаги мудом устивор эди.

Орадан беш кун ўтди. Аёл қайта суратдан чиқиб келмади.

Мен ҳар тун, хонадан чиқа туриб, суратга узоқ, илтижоли тикилар, аммо сурат қилт этмасди. Бу ҳолат ҳар тун такрорланар ва мен аста-секин энди аёл ҳеч қачон суратдан чиқиб келмаса керак, деган ўйга борардим.

Бу тун ҳам аёлни суратдан чиқиб келишини жуда-жуда истаб, лекин келмаслигига кўпроқ ишониб хонамдан чиқа бошладим. Энди эшик тутқичига қўл узатган эдимки, ортимда аёл кишининг энтикиб нафас олиши эшитилгандек бўлди, илкис ортга ўгирилдим ва юрагим қувончдан ҳаприқиб кетди, қаршимда суратдаги аёл турарди! Аёл, аввалгидек, нимадандир саросимада, теваракка оалазарак боқарди.

У бу сафар ҳам менга қиё боқмай, ёнимдан сирғалиб ўтди-да, шошиб ташқарига чиқди. Мен унинг ортидан юрдим.

Тун лашкари мўр-малахдай борлиқни ишғол этган, атроф қудуқ тубидек қоп-қоронғи ва оғир сукунатга кўмиғлик эди. Ташқарига чиққач, аёлнинг қўрқуви босилди шекилли, қадам ташлаши сусайди, нафас олиши ҳам сокин тортди. Биз тор жинкўча бўйлаб юриб борардик, тўғрироғи, аёл йўл бошлар, мен унинг кетидан қадам ташлардим. Қиёфаси менга ёд бўлиб кетган жинкўчалар, афтидан, аёлга ҳам яхши таниш эди, у қаршимизда учрайдиган муюлиш ва кўчани кесиб ўтган ариқчаларни олдиндан сезар ва қадамни шунга мослаб ташларди.

Узоқ юрдик. Ниҳоят, аёл қандайдир ҳовли қаршисида тўхтади. Мен ҳам юришдан тўхтаб, аёлга саволомуз қарадим. Аёл эса қаршисидаги дарвозага, сўнг менга қаради-да, сирли жилмайди. Мен унинг бу сирли табассумига тушунмай, ичимда нима гап экан дея бир тавақали дарвозага қарадим ва ... ҳайратдан лол қотдим: биз марҳума беканинг ҳовлиси қаршисида турардик...

Мен имиллаб дарвозани очарканман, дам-бадам аёлга қарар ва ҳайратимни яширолмай, беўхшов илжардим. Ҳайратга тушишимнинг сабаби — аёлнинг марҳума беканинг ҳовлисини адашмай топиб келиши эди. Бунинг устига, у мени мутлақо тескари йўлдан — ўнг томондаги, катта йўлга яқин кўчадан бошлаб келганди. Биз эса боя ҳовлидан чиқиб, чап томондаги йўл бўйлаб кетгандик...

Мен дарвоза тавақасини ланг очиб, ҳовлига кириш учун аёлга йўл бердим. Лекин аёл қамир этмай, юзимга тикилганча тураверди. Унинг юзи, айниқса нигоҳи шунчалар жиддий ва ўйчан эдики, менга киприк қоқмай тикиларкан, кўнглида қандайдир нохуш ўй кечаётгани аниқ эди. Мен унинг бу нигоҳига дош беролмай, бошимни куйи солдим. Аёл яна бир неча дақиқа шу алпозда қотиб турди-да, судралиб қадам ташлаганча ҳовлига кирди, ва шу чоғ...

Эҳтимол, аёл бу сўзларни кўнглида кечираётган пайт, ўзи сезмаган ҳолда беихтиёр пичирлаб юборган ва бирор тирик жон эшиктади деб ўйламаган бўлса керак. Аммо унинг пичирлаб айтган сўзлари менга аниқ-тиниқ эшитилди: «Бунинг ҳам (мени назарда тутди, шекилли) бурни бор экан. Менинг эримнинг эса бурни йўқ...» Мен тош қотганча дарвоза тўсинига суяниб қолдим.

Ўзимга келганимда, аёл қаёққадир изсиз ғойиб бўлган эди. Мен бу сафар унинг ғойиб бўлганидан хавотирга тушмадим, зеро, энди унинг борар манзили менга аён эди. Мен унинг пичирлаб айтган сўзлари таъсирида ҳушсиз қотиб турар, бу сўзлар мени аёлнинг юрагига ошно қилган, ундаги бор сир-асрорнинг калитини қўлимга тутқазган эди....

Мен хонамга кирмадим, тонгга қадар кўчада юрдим. Фақат эрталаб хонамга келиб суратни қўлимга олдим: шу пайтга қадар пайқаманган эканман — ҳолбуки, суратнинг мазкур қисми ниҳоятда қорайиб кетганидан бирор нарсани илғаш ҳам мушкул эди — аёлнинг ўнг томонида қандайдир эркак кишининг қиёфаси акс этганди. Унинг бўйи аёлникидан пича узун, юзи заҳил бўлса керак, суратда яна қорайиб кўринарди. Мен эркакнинг юзига қарадим: чиндан ҳам бурнининг ўрни кафтдек теп-текис эди... Суратга тушаётган фурсатда у юзидаги бу нуқсонни яширишга уринган шекилли, бошини эгibroқ тутиб, зимдан нигоҳ ташлаб турарди.

Суратдаги эркак билан аёлга анча вақт ўйчан тикилиб қолдим. Кейин миямга келган фикрдан хира тортган кўнглим ёришгандай бўлди, назаримда, қанчалик оғир бўлмасин, фақат шу йўл билангина аёлни суратдан халос этиш мумкин эди.

Мен суратнинг эркак киши турган томонини йиртиб ташламоқчи бўлдим. Шу ниятда суратни қўлимга олдим ва уни энди йиртишга чоғ-

ланаётганимда, аёлнинг ўнг қўли эркакнинг тиззасида турганига кўзим тушди: агар мен суратнинг эркак киши турган томонини йиртсам, аёл қўлсиз қолиши керак эди... Мен суратдаги аёлга қарадим ва шу заҳоти у хаёлимда қўлсиз қиёфада жонланди-ю, юрагим увишиб кетди, вужудимни муз тер босди — қўлларимни суратдан тортиб олдим.

Аммо мени бошқа бир ўй қийнар эди: бундан буён мен суратдаги аёлга тикилиб, унинг суратдан чиқиб келишини кутиб, жимгина яшаб юролмасдим, чунки шу пайтга қадар кўзим тушмаган ва борлигини хаёлимга ҳам келтирмаган суратдаги ана у эркакни кўрган эдим. Энди қаршимда мен танлашим шарт бўлган икки йўл турганини юракдан ҳис этдим: аёл қўлсиз қолса ҳамки, суратнинг эркак турган томонини йиртиб ташлашим керак, ёки суратни қолдириб, бу ҳовлидан бош олиб чиқиб кетишим лозим эди.

Йўқ, барибир суратни йирта олмадим. Ҳар гал уни йиртиш учун қўлимга олганимда, аёл ўнг қўлидан қип-қизил қон отилаётгани кўз ўнгимда жонланаверар ва бармоқларим титраб, сурат ерга тушиб кетарди. Бунинг устига, суратдаги эркакнинг «Йиртмай!» дегандек ёлвориб термулиши ҳам журъатимни чилпарчин этган эди.

Мен мағлуб қиёфада судралиб хонадан чиқа бошладим. Ортимда кимнингдир суюниб қичқирган ва яна кимнингдир бўғиқ фарёди эшитилаётгандай эди. Мен эса, елкамни зил-замбил юк босиб тургандек, бошимни ўгира олмас эдим. Мана, хона остонасига ҳам етдим... Эҳтимол, шу кетган кўйим қайтиб ҳеч қачон бу остонани ҳатлай олмасман...

Эҳтимол, бир неча дақиқадан сўнг мудроқ босган бу вужудимда яна совуқ ва ёвуз журъат уйғонар...

Эҳтимол, бундан буён суратдаги аёл ёлғиз дўзахдан ҳам қувилган арвоҳ мисол тунлари кўчада изғиб юрар ва унинг армонлари ҳеч қачон тўзим топмас... Билмайман. Бошим ҳеч нарсани идрок этмай қўйган эди. Мен учун ушбу дақиқада энг муҳими сурат қошидан нари кетиш эди.

УНУТИЛГАН ОЗОН ПАРДАСИ

Йўқ, мурда тирилмади, тирик ўлди...

Қабртошдаги ёзув
XIX аср

Кўплар қатори сен ҳам қалин асфальт ётқизилган энсизгина бу йўлакнинг оддий ва доимий бир йўловчиси эдинг: эрталаблари, сен шошилган кўйи шу йўлакдан ҳукумат маҳкамасига хизматга борар, кечки пайт руҳинг толиққандан имиллаб-имиллаб қадам ташлаганча яна шу йўлак орқали уйингга қайтардинг. Йўлак сен билан ҳаёт ўртасида солинган ягона кўприк эди, сен ҳар кун, ўзинг истайсанми ёки йўқми, барибир, ундан ўтиб-қайтишга мажбур эдинг, зеро, бундан ўзга сен юришинг мумкин бўлган йўлакнинг ўзи йўқ эди.

Йўлак анча йил аввал, сен ҳали бу дунёга келмасингдан бурун солинган эди. Сен туғилганингда онанг ва отанг сени оппоқ чойшабга йўргаклаб шу йўлакдан олиб ўтишган, кейин тетапоя бўлганингда, биринчи марта мустақил қадам ташлаб йўлак орқали боғчага борган эдинг. Шундан буён деярли ҳар куни йўлакка пойи қадамнинг тегиб келар, у қаттиқўл энагадай сени этагига солиб вояга етказган, илк чакалоқ йиғингдан тортиб шу кунга қадар бошингдан нималарни кечирган бўлсанг, барча-барчасининг унсиз шоҳиди эди.

Йўлакнинг шакли-шамойили, ўйдим-чуқурчалари, қисқаси, ундаги ҳар бир нуқта сенга ҳам ёд бўлиб кетган, агар кўзингни боғлаб қўйишган тақдирда ҳам адашмай-нетмай, қоқинмай-туртинмай йўлакнинг у бошидан-бу бошига етиб олишингга шубҳа қилмасдинг.

Йўлакдан юриш баъзан сенга хуш ёқарди ҳам. Айниқса, уйдан ёки ишдан кайфиятинг кўтарилиб чиққан кезларда сен йўлакдан сакраб-сакраб қадам ташлаб ўтар, шунда у сени бахт сари олиб бораётгандай сирли ва жозибадор кўринарди. Аммо бахтга қарши бундай қувончли дамлар сенинг ҳаётингга интиқлик билан онда-сонда ташриф буюриб турарди.

Йўлакдаги ҳаёт — бу ерда йўловчилардан ташқари ҳам, муқим ўрнашиб олиб тирикчилик тебрата-

диган кишилар бор эди — сени бироз зериктирган, ҳатто гоҳида ғашингга ҳам тегарди. Лекин шунга қарамай сен эрталаблари, ўзингча «йўлак соҳибаси» деб ном қўйиб олган фаррош кампирга бош силкиб салом берар, сўнг йўлак адоғида ўтирадиган, афт-ангори исқирт тиланчи чолга ҳафтада бир-икки марта, шунда ҳам, агар чўнтагингга сариқ чақалар пайдо бўлиб қолса, хайр-садақа қилардинг.

Сен йўлакдан дам-бадам хаёлчан қиёфада ўтиб-қайтар, бу ўй-хаёлларинг қанчалик ғаройиб ва турфа хил бўлмасин, лекин ҳеч қачон айнан мана шу йўлак тўғрисида, уни ким, қачон қурган, деб сира ўйлаб кўрмаган эдинг. Бунинг устига, эҳтимол, йўлак остида қандайдир мўъжиза яшириниб ётгандир, бир кун келиб, бу мўъжиза юз кўрсатади-ю, ҳаммани хайратга солади деган ўй ҳеч қурса, шунчаки хомхаёл тариқасида ҳам сенинг хаёлларинг кўчасидан ўтмаганди. Сенга йўлакнинг ости худди унинг юзаси сингари таниш туюларди. Фақат кейинчалик бу ҳақида ўйларкансан, ахволинг хароб ва забун бўлишига қарамай, ўзингга шундай қисмат насиб этганидан, ох, қандай мамнун бўлган, вужудингда кезинаётган қасосдай лаззатли ва тотли ҳисдан ўзингни тутолмай йиғлаб юборган ва шу баробарида узоқ йиллар йўлакни, йўқ йўлакни эмас, унинг остидаги мўъжизани топтаб келган оёқларингни чопиб ташлашга ҳам тайёр важоҳатга кирган эдинг.

Шаҳарга баҳор нафаси уфураётган кунларнинг бири эди. Сен ишдан қайтаётгандинг. Автобусдан бекатга тушиб қолганингда сўнг, одатдагидай бекат тўсинига суяниб, тўрт қадамча нарида жойлашган гугурт қутисидай кичкинагина газета дўкончасидан оқшомги газета харид қилаётган кишиларни кузата бошлагандинг. Кўп ўтмай харид қилган газеталарига кўз югуртириб чиққан кишиларнинг ўша сенга таниш хангомаси эшитилиб қолганди: «Лаънатилар, яна ёлғон ёзишибди. Ахир, мен бу вояеа қандай рўй берганини ўз кўзим билан кўрганман-ку?! Бу ерда эса... тфу... «Жиғибийрони чиққан кўзойнакли киши қўлидаги

газетани ёғимлаб-ёғимлаб ахлат қутисига улоқтирганди. Бошқа бири эса ёнидаги ҳамроҳига газета саҳифасидаги ниманидир кўрсатиб бурнини кинояли жийирганди. Ҳамроҳи унга жавобан масхараомуз кулиб:

— Шунақа-да энди, нима қиламиз, чидаймиз... — деганди.

Сен эса бекат тўсинига суянган кўйи улардан кўз узмай тургандинг. Шу пайт хаёлингга: «Кайфияти бузилган бу кишилар ҳозиргина ўзлари ахлат қутисига улоқтиришган шу газетда мен хизмат қилишимни билиб қолишса, нима қилишаркан?!», деган ўй пайдо бўлганди-ю рангинг оқариб, юрагинг ортга тортиб кетганди, йўқ, бу кўрқувга тушганингда эмас, уятдан эди. Сен буларсиз ҳам газетанинг қадр-қимматини, саҳифаларини тўлдириб турган жимжимадор мақолалар қай йўсинда ёзилишини яхши билардинг. Ўзинг ҳам газетадан қаттиқ жирканар, умрингни жаҳолат йўлига сарф этаётганингни редакцияда кечадиган ҳар бир дақиқа ҳис этиб, ич-этингни еб юрардинг. Аммо редакциядан ишдан бўшаб кетолмас, қандайдир мавахум куч сени маҳкам тутиб турарди. Ким билади, балки бу ердан ишдан бўшаб, сўнг янги иш тополмай сарсон-саргардонинг чиқишини ўйлаб дамнингни ичингга ютар, балки ўн йилдан бери навбатда турган ва яқинда тегиши керак бўлган уйдан маҳрум қилиб қўйишларидан кўрқиб, ишдан бўшаб кетолмас эдинг. Тўғриси, бу ҳақида ўзинг ҳам аниқ бир нарса билмасдинг. Гоҳида, ишдан ғазабинг қайнаганидан тутақиб-тутақиб уйингга қайтаркансан: «Эртдан бошлаб редакциясига қадамимни босмайман!», дея ўз-ўзингга сўз берар, аммо эртасига эрталаб, гўё кеча ҳеч нима бўлмагандай ва боз устига ишга кечикиб қолиб бош муҳаррирдан тағин танбеҳ эшитишдан чўчиб, шошилганча редакцияга жўнардинг.

Сенинг ҳаётинг мана шундай мужмал аллозда давом этиб келар, унинг чангалидан на тамоман халос бўлар, на унга буткул сингиб кетардинг.

Кўчада йўловчиларнинг қадами

тийилиб, газета дўкончасини олди бўшаб қолганди. Ичкарида турган сотувчи чол туйнукчадан бошини амаллаб чиқарганди-да, у ёққа-бу ёққа харидор излаб аланглаб қарай бошлаган, сўнг кўзи сенга тушиб, беўхшов иршайиб қўйганди.

Шундан кейин сен уйингга кетиш учун йўлак томон бурилгандинг. Йўлак жим-жит, бир чеккада мук тушиб ўтирган тиланчи чол сени кўриб алланималар деб зорлана бошлаганди. Сен унинг қаршисидан ўтаётиб, азбаройи йиғлоқи овозига чидай олмай, беихтиёр қўлингни чўнтагингга узатиб, қўлингга илашган чақаларни юзига қараб ўтирмай хайр-садақа қилгандинг. Чол суюниб кетганди ва шу заҳотиёқ қоқсуяк кўллари фотиҳага очиб дуо ўқишга тутинганди. Унинг лаби-лабига тегмай нелар деб жаврагани сенинг қулогингга кирмаган, сен ўйчан нигоҳингни ерга қадаганча аста-секин кетиб борардинг — орадан йиллар ўтиб йўлак устида кечган мана шу лаҳзалар хаёлингдан қайта-қайта жонланар экан, нега ўшанда бир неча дақиқадан сўнг ҳаётингни тамоман бошқа изга солиб юборадиган мўъжизага рубарў келишингни сезмаганингни, ҳолатинг ҳам бошқача бўлмаганини ўйлаб ҳайрон қолардинг. Фақат энди — орадан талай йиллар ўтиб кетганидан сўнггина — буни ёқимли безовталиқ билан ҳис этар ва ҳозир ҳам ўзингга қисмат бўладиган мўъжиза билан юзма-юз келаётгандай, юрагинг туйғулар тўполонига тор келиб қоларди.

Сен чамаси йўлак ўртасига етиб қолгандинг. Шу чоғ кўзинг... йўк, аввал йўлакнинг бўртиб турган ўрни диққатингни тортганди: сен — умринг бино бўлиб йўлак юзиде бирор бўртиқ ёки шунга ўхшаш шикаст рехтани учратмаган, ҳар доим йўлак кафтимдай теп-текис ва сип-силлиқ деб ўйлардинг. Шу туйфайли бўртиб чиққан жойга кўзинг тушиши биланоқ ажабланиб, юришдан тўхтаб, синчков разм солгандинг: йўлакка дарз кетиб, кичкина тирқиш пайдо бўлганини кўриб негадир юрагингга хавотир қўнганди, сен ён-атрофингга аланглаб, сўнг яна бошингни кўйи этгандинг. Бу сафар бояги тирқишдан сезилар-сезилмас кўзга ташланиб турган қандайдир дарахтнинг қизғишранг томирига кўзинг тушганди-ю, дафъатан, қандай воқеа юз берганини тушунгандинг: йўлак остида қолиб кетган қандайдир дарахтнинг томири елкасидаги асфальтни ёриб юзага чиқиб келаётган эди... Сен бу ҳайратланарли

манзарадан кўз узолмай қолгандинг. Ҳа, айтгандай, дастлаб сен «бу томир шу яқин орада ўсган биронта дарахтни ки бўлса керак», деган ўйга бориб, гирди-теварегингга изланиб қарагандинг. Лекин йўлакда бирор дов-дарахтнинг қораси кўринмай, фақат икки чеккада қайчиланиб бежирим қиёфага солиб қўйилган пакана бўйли буталарга кўзинг тушганди. Сен «бу томир, эҳтимол, шу буталарникидир», деган шубҳага бориб ҳам ўтирмагандинг, шўрлик буталарга ҳеч замон бундай бақувват томир битмаслиги сенга яхши маъълум эди. Шундан сўнггина, елкасидаги асфальтни итқитиб юзага чиқиб келаётган томирни қанчалик қудратли эканини кўриб, чинакамига ҳайратга тушгандинг.

Шу кун хушнуд кайфиятда уйга кеч қайтгандинг.

Йўлакдаги номаълум дарахтнинг томири кишининг ақлу хаёлини ўғирлаб, сўнг ўз кўйида узоқ вақт асир қилиб қўядиган қандайдир ғаройиб сурат ёки шунга ўхшаш сирли нарса эмас эди. Томирнинг ҳақиқатан борлиги, асфальтни қирс-қирс синдириб ўзини тирик эканидан хабар бериши кўз ўнгингда содир бўлаётган эди, сен буни бошқача тушунишинг ёки кўриб кўрмасликка олиб, атай хаёлингни чалғитишинг мумкин эмас эди — чунки у ўз моҳияти-эътибори билан мўъжиза эди. Уни мўъжиза деб аташ унча тўғри бўлмас, чунки ростдан мўъжиза бўлганда кўп қатори сен ҳам бирдан ҳайратга тушар ва бу ҳайратинг икки кун, нари борса уч кунга чўзилар, кейин кўзларинг кўникиб, назарингда у оддий нарсага айланиб қоларди. Ахир, сен мўъжизалар асрида туйғилиб яшаётган эдинг-да!

Дарвоқе, кунлар ўтган сайин ўзинг ҳам бу мўъжиза эмас, унутилган, аниқроғи, хўрланиб, ёвузларча шу кўйга солинган қисмат эканини англаб борардинг.

Томир ҳақида сенинг хаёлингга кечаётган ўй-фикрлар оддий эди. «Бу ерда бир пайтлар танаси кучоққа сиғмайдиган дарахт ўсган! — томир тўғрисидаги сенинг дастлабки ўйинг шундай эди — табиийки, унда мана бу йўлакдан ном-нишон бўлмаган. Кейин дарахтни кесиб, йўлак солишган... Ҳа, ҳа, айнан шундай, бу ердан йўлак ўтказиш учун дарахтни кесиб ташлашган. Балки, номаълум дарахтнинг яна турфа хил хилсатлари бўлган ва бу нарса кимларнингдир аламини келтирган. Шунда улар йўлак ўтказиш зарурлигини важ қилиб,

дарахтни танасига болта уришгандир. Эҳтимол, бу йўлак — йўловчилар ўтиб-қайтиши учун солинган шунчаки йўлак эмас, аксинча, дарахтни кесган кимсаларни қотиллигини яшириб турган ниқобдир.

Дарахт ва Йўлак. Қисқаси, сенинг томир ҳақида барча ўйларинг охири-оқибатда шу йўлакка келиб тақалаверарди. Шунинг таъсирида сенинг йўлак тўғрисидаги бурунги тасаввурларинг емирилиб, ўзгариб борар, йўлакдан ўтиб-қайтаётганда оёқларинг худди юзага чиқиб қолган ана у томирга ўхшаш бошқа томирни ҳам топтаб эзфилаётгандай сесканиб-сесканиб қадам ташлардинг.

Аслида-ку томирнинг ўзи ўз ўтмиши ҳақида сени кўп нарсалардан огоҳ этиши мумкин эди. Сен уни билакдай йўғонлигига, вужудида соғлом қон жўш урган кишининг юзидай кип-қизил пўстлоғига тикилиб туриб, томир ўз вақтида дарахтни тириклик суви билан таъминлаб турган жон томир саналган, — деб ўйлардинг — йўқса, у аллақачон ер остида чириб битган бўларди. Бақувватлиги туйфайли ернинг қайсидир чуқур қатламидан бош кўтариб келяпти. Уни йўлга чиққанига эллик, балки олтмиш йилдан ошгандир...

Баъзан сен хаёлингга ялт этиб пайдо бўлган ўй таъсирида беихтиёр даҳшатга тушиб қолар, бу ўй ғайришуурий туюлса ҳамки, ўзингда уни инкор этадиган куч сезмасдинг. «Эҳтимол, бу томир ҳам асфальт остида қолиб кетган мурдалар суягидан ўсиб чиққандир?!» деган фикр ҳам сени худди шундай кўйга солган эди. Кўп йил аввал хорижлик бир ёзувчининг шундай воқеа тасвирланган ҳикоясини ўқиган эдинг. Ҳозир у ёзувчининг исм-шарифи ва ҳикоянинг тўла баёни ёдингда қолмаган, фақат ундаги «йиллар ўтгандан сўнг, бир пайтлар исён кўтаргани учун мустабид ҳукмдор томонидан темир ғилдиракли машиналар остига ташланиб янчилган, кейин устига қора асфальт тортилган кишилар суягидан дарахтлар ўсиб чиқди», деган лавҳа хотирангда маҳкам ўрнашиб қолган эди. Ушанда, ҳикояни ўқий туриб, сен бу фикрга мутлақо қўшилмаган, «ёзувчининг шунчаки хаёлот...» деб қўйган эдинг. Ҳақиқатан, мурдалар суягидан дарахт ўсиб чиқишини қандай қилиб тасаввурга сиғдириш мумкин?! Аммо сен йўлакдаги томирга тикилиб туриб, бир пайтлар «хаёлпараст», деб атаган хорижлик ёзувчига энди ўзингни руҳан яқин ҳис этар ва

мурдалар суюгидан дарахт ўсиб чиқиши мумкинлигига ишониб турардинг.

Номаълум дарахтни ким, қачон ва нега кесган, бу томир чиндан марҳумлар суюгидан ўсиб чиққанми, деган саволларга сен барибир тайин жавоб тополмас, бу сенинг назарингда худди тили кесиб ташланган кишидан, тилингни ким кесди? деб сўрашга ўхшарди. Бора-бора, сен бундай жумбоқ саволлар билан хаёлингни ортиқ чалғитмай қўйдинг, энди сенга «дарахт қандай қиёфада бўлганкан?» деган ўй тинчлик бермай қўйганди. Сен дарахт, шубҳасиз, улкан ва забардаст бўлган, деб мулоҳаза қилардинг лекин бу қиёфани тасаввурингда жонлантиролмас, ўй-хаёларинг қанчалик чуқур ва кенг бўлмасин, бу кўнгил истагингни суратини чизолмай тўзғиб кетарди. Бироқ ҳали олдинда ўша номаълум дарахтнинг айнан ўзини кўриш учун имкон бор эди. Офтоб тафтида томирнинг бадани қизиб ниш отаётганди...

Сен томир тўғрисида бирор кимсага лом-мим деб оғиз очмаган, юрагингни тўлқинлантирган барча қувончу ташвишингни ичинга сиғдира олгандинг. Бусиз ҳам томир йўлакни ёриб юзага чиққанидан бошқалар хабар топиши ҳеч гап эмас эди, чунки йўлакдаги дарз кенгайиб, ариқча шаклини олган ва томир шундоққина кўзга ташланиб қолганди. Ким билади, эҳтимол яна кимдир сен каби уззу кун томир ҳақида ўйлар ва у ҳам ниҳол униб чиқишини сабрсиз кутиб юргандир. Аммо, томир тепасида ўзингдан бошқа кимсага кўзинг тушмаган ва бундай ўй хаёлингда ҳам келмаган эди.

Томир отган ниш аста-секинлик билан бўй чўзиб, ниҳолгача айланиб бораётган кунларнинг бирида, томирни яна кимдир кузатиб юргани сенга ўз-ўзидан маълум бўлиб қолди. Бу воқеа, сен қаёқдандир ярим қопча тупроқ топиб келиб, томирнинг устини беркитиб қўйган туннинг эртаси куни рўй берди. Томир устига тупроқ солишдан мақсадинг, униб чиқаётган ниҳолчани ўйлаб шундай қилгандинг. Бунинг устига йўловчиларнинг кўз ўнгидан унинг очик ётиши кейинги кунларда кўнглингда турли хил шубҳалар ўйғотаётган эди.

Сен эрталаб тупроқ билан беркитилган томир қаршисидан ўтаркансан, уни ишончли қўлларга топшириб кетаётгандай кўнглинг буткул хотиржам торган эди. Кун бўйи сен томир тўғрисида деярли

ўйламадинг. Ишдан ҳам ҳар кунгидан кеч қайтдинг. Автобус сени бекатга ташлаб кетган пайтда кўчада ҳеч кимнинг қораси кўринмас, газета дўкончасининг эшигида муштдай кулф осиглиқ турарди. Сен бекатда тўхтамай йўлак томон юрдинг ва йўлакка ҳали биринчи қадамингни ташламай туриб, йўлак ўртасидаги филдирак боққони минг пудли асфальт ётқизадиган машинага ва уни атрофида ўралашиб юрган қизил нимчали йўлтузатувчиларга кўзинг тушиди-ю, кўққисдан мушт егандай хаёлинг остин-устун бўлиб, гандираклаб кетдинг. Сен шу заҳотиёқ йўлтузатувчиларга қараб «Тегманглар!» дея қичқириб, сўнг ўша томон югурмоқчи бўлдинг, аммо қаттиқ қўрқиб кетганингдан нафасинг ичинга тушиб, овозинг чиқмай қолди, оёқларинг ҳам ўзингга бўйсунмай, худди тушдагидай ўрнингда типирчилай бошладинг. Қанча пайт ўз-ўзинг билан овора бўлиб қолганингни билмайсан, ҳушинг пича жойига келганда, асфальт ётқизадиган машина йўлакни банд этиб кетиб борар, унинг орқасидан белкуракларини елкаларига ташлаб олишган йўлтузатувчилар эргашилган ва уларнинг ортида ҳозиргина тўшалган бир парча қора асфальт қорайиб турарди.

Сен қачонлардир шундай воқеа рўй беришини мутлақо кутмаган, аниқроғи, ниҳол униб чиқаётган томир устига асфальт ётқишига ҳеч ким журъат қилмас керак, деган ўй билан ўзингни овутиб юрардинг. Сен хато ўйлаганингни, беҳудага кўнглингда таскин-тасалли бериб келганингни энди тушуниб етгандинг, бироқ кеч тушуниб етгандинг. Шундай бўлишини аввалроқ билган тақдирингда ҳам нима ўзгарарди?! Сенга ва томирга ким ҳам шафқат қўлини чўзарди?! Ахир сен йўлакни оддий бир йўловчиси эдинг-ку?! Йўлак сенинг изму-ихтиёрингга бўйсунмас, истак-хоҳишинг, юрагингнинг уриши билан ҳисоблашмас эди-ку?! Мана бу гал ҳам оқибат шундай тугади-ку! Томирни кашф этган кундан бери сенинг кўнглингда неки шаффофлик қанот ёзган бўлса, барчасига қора асфальтдан тамға босилганин рост-ку?! Энди сезяпсанми, қора аждарҳодай узала тушиб ётган бу йўлакнинг макру маҳобатини?!

Сен ҳали тафти совумай нафасни бўғадинг бадбўй хид анқиб ётган бир парча асфальт устидан тун алламаҳал бўлганда уйингга қайтдинг. Бу ҳали муқаррар мағлубият аломати эмасди. Томир сени юра-

гинга кўчиб ўтиб чуқур илдиз отган ва энди тақдирга тан бериб, бурунгидай бепарво яшаб кетишингга йўл қўймас эди. Сенинг томирларингда ғазабнок қайноқ қон гупуриб, вужудингни ўч олиш ҳисси чулғаб олганди. Сен уйингга етиб келибоқ қазноқда занг босиб ётган болтани олиб, яна йўлак томон кетдинг.

Сен тунда бирон тирик зоғга сездирмай амалга оширган режанг ҳам бундай натижа билан тугашини кутмаган эдинг. Ўша кун эрталаб уйингдан чиқиб, йўлак томон югурганингда томир тепасида тўрт-беш киши тўпланиб туришар эди. Сени сезилар-сезилмас рангинг оқариб, оёқларингга қалтироқ кирди. Сен «сезиб қолишмадимикин?!» деган хавотир билан тўпланиб турган йўловчиларга яқинлашдинг. Улар сенга шунчаки кўз қирини ташлаб олишиб, сўнг эътибор ҳам беришмади. Мешдай қорин солган девсифат киши сочилиб ётган асфальт парчаларини ёнидагиларга кўрсатиб, асабийлашиб гапирарди.

— Бадният кимсалар ҳам кўп дунёда, йўлакни бузиб нима заруракан?! Кечагина шу ерга асфальт ётқизиб кетишганди. Бугун яна бузиб кетишбди — деди у.

Қолган йўловчилар «биз ҳам ҳайронмиз», дегандай елка қисишиб, жим туришар, гўё улар кўришмаётгандай, томир тўғрисида гапиршмасди.

Сен, тун бўлганига қарамай, томирга зиғирча зарар етказмасдан асфальтни кўпориб ташлаганингни кўриб, қизарганча, мийгингда мамнун жилмаган кўйдинг.

Шу кундан эътиборан сен билан йўлтузатувчилар ўртасида пинҳона ўйин бошланди. Сен болта билан асфальтни кўпориб ташлаган туннинг эртаси куни қаердандир хабар топган йўлтузатувчилар, томир устига қайтадан асфальт тўшаб кетишган эди. Сен ишдан қайтаётганингда, йўлак бошида турибоқ буни сездинг, бироқ ўтган галгидай ўзингни йўқотиб қўймадинг, оғир-оғир қадам ташлаб янги тўшалган асфальтга яқинлашдинг тўхтамамадинг, шошилиб йўлингда давом этдинг.

Дарвоқеа, энди бошқача йўл тутишинг, масалан, тунда амалга оширган режанг ҳам чиппакаки чиққанини кўриб, янги чора излашинг мумкин эди. Аммо сен бу тун ҳам айнан шу йўлни танладинг. Сен ўзинг сезмаган ҳолда йўлтузатувчиларга қасдма-қасд иш тутта бошлаган эдинг. Сен толиқиш ёки қўрқув шарпасини сезмай қўйган эдинг.

Йўлтузатувчилар ҳам худди келишиб олишгандай ҳар кун йўлакка келиб-кетишни канда қилишмас эди.

Ҳаммани ҳайратга солиб қўйган бу пинхона ўйин беш марта такрорланди. Сенинг ҳали-бери бас қилиш ниятинг йўқ, аксинча, кун сайин фикринг қатъийлашиб борар, баъзан, «токи улар ниятларидан қайтишмас экан, мен ҳам асфальтни бузишдан тўхтамайман!» деб ўз-ўзинга сўз бериб кўярдинг.

Сенинг ҳар доим ўзингдан кўнглинг тўқ эди. Тунлари ими-жимиди йўлакка бориб-келар, эрталаблари эса йўловчилар сингари «нималар бўлаяпти ўзи, ҳеч нарсага тушунолмай қолдим?!» қабилида ўзингни гўлликка солардинг. Фақат томирдан кўнглинг нотинч эди. Ҳозирча йўлтузатувчилар сени томир учун асфальтни бузаётганини сезишмаган чоғи ҳали томирга тегишгани йўқ, мабодо сезиб қолишгудай бўлса, ҳеч иккиланмай шартта кесиб ташлашлари аниқ эди. Ким билсин, эҳтимол, аллақачон сезишган, аммо уларга томирдан кўра сени қўлга тушириш муҳимроқдир. Қўлга туширишларидан сўнг, томирни кесиб ташлашни мўлжаллаб қўйишгандир. Улар қандай ниятда эканлиги сенга қоронғи эди.

Тунда сенинг йўлакка қатнашинг оғир кечадиган бўлди. Афтидан, улар сенинг изинга астойдил тушишган кўринади, йўлакни тунлари назоратчи қўриқлаб чиқадиган бўлди. Тунда йўлакда йўловчилар юриши ҳам таъқиқлаб қўйилди. Ҳақиқатан ҳам сен учун хатарли дамлар бошланган, салгина эҳтиётсизликка йўл қўйиш бошинга муқаррар фалокатни етаклаб келарди. Шундай вазиятда ҳам сен икки марта назоратчиларни доғда қолдириб йўлакни бузишга муваффақ бўлдинг. Шундан сўнг йўлакдаги ваҳимали миш-мишлар баттар авжга минди. Тунги назоратчилар сафига яна икки киши келиб қўшилди — энди улар тўрт нафар бўлишди.

Аксига олиб, бу тун лаънати назоратчилар йўлак бўйлаб у ёқдан бу ёққа юриш ўрнига томир атрофида туриб олганча алланималар тўғрисида шивир-шивирлаб, бамайлихотир тамаки тутатишарди. Сен аллақачон томир яқинига етиб келиб йўлак четига буталар орасида болтани кўксинга босганча пусиб ётардинг. Вақт имиллаб ўтар, кутавериб нафасинг димиқиб кетди, аламингдан ичингда асабий сўкиниб-сўкиниб кўярдинг. Ҳаётинг қил устида тургандай хавфга бўли-

шига қарамай, асфальтни кўпориб ташлай туриб уйинга қайтиб кетишни хаёлингга келтирмас, назарингда, агар бу тун йўлак бузилмай қолса, сен ҳамон ўзингни устун санаб келаётган бу ўйинда бирваракайига ҳамма ютуқларингни бой бериб, мағлуб бўлишинг муқаррардек туюларди. Шу боис тишингни тишинга босиб назоратчилардан кўз узмай ётардинг.

Машиқ ёришиб, тонг отиб кела бошлади. Йўлакда уйқудан уйғониб уйдан чиққан бир-икки йўловчининг қораси кўринди. Назоратчилар ҳам ўринларидан кўзғалишди. Улар иккига ажралишиб йўлакнинг икки томонига қараб юриб кетишди. Сен улардан кўз узмай ётардинг. Назоратчилар ортларига қарамай кетиб борар, улар бир-бирларидан чамаси ўттиз қадамча узоқлашган пайт, сен болтани кўтариб ўрнингдан турдинг ва лип этиб йўлакка ўтиб, асфальтни кўчираркансан, икки кўзингни назоратчилардан узмас, «ҳозир сезиб қолишади!», деган ўйдан юрагинг ола-тасир уриб, пешонангдан совуқ тер ёғилиб келарди. Назоратчилар ҳеч нарсани пайқашмади, шекилли, пинак бузмай кетиб боришарди.

Асфальт остидаги томир кўзга ташланиб қолгандан сўнг сен назоратчиларни кузатмай қўйдинг, энди сезиб қолишган тақдирда ҳам, бир амаллаб қочиб қутулишга кўзинг етарди. Муҳими, бу тун йўлак бузилган ва сен тезроқ бу ердан кетишинг керак эди. Бир неча дақиқа муқаддам сенинг ўзинг ҳам буни кўнглингга тугиб қўйгандинг. Бу ерда кечаётган ҳар бир дақиқа сени хавф-хатар чангалига етаклаб бориши аниқ эди. Аммо сен бир зумда ҳамма-ҳаммасини — ҳаётинг таҳлика устида турганию ҳадемай тутиб олишлари мумкинлигини унутиб қўйган, бояги жонсарақ қиёфанг фавқулодда ўзгариб вазмин тортиб қолгандинг. Сен ерга тиззалаб ўтирган кўйи баданига асфальтнинг қора нуқси уриб қолган томирга маҳлиё бўлиб тикилардинг.

Сенинг хаёлларингни қандай сеҳр-жоду ўғирлаб қўйди?! Ахир, сен ҳозироқ бу ердан жўнаб қолиш зарурлиги ва бу ўйин эртага ҳам давом этишини яхши билардинг-ку?! Йўқ, қилт этмасдинг, сажда қилаётгандай шу алпозда ўтириш сенинг ўзинга ич-ичингдан ёқар ва узоқ-узоқ ўтиринг келарди.

Эвоҳ! Ушбу ғафлат дақиқалари сени ёсуман кампирдай авраб фалокат чоҳига олиб тушган бўлса ҳамки, кейинчалик бу ҳақида ўйлаб

ҳеч қачон афсус чекмаган эдинг. Нега эканини ва томирга тикилиб шууру-руҳиятингда нималар ўтганини ўшандагидай ҳозир ҳам аниқ изоҳлаб беролмас, фақат шу ўтиришинг ҳамон барча-барчасидан афзал туюлар, ўшанда бундан ҳам даҳшатлироқ хавф бошинг устига соя ташлаб турганини билганингда ҳам ўрнингдан қимир этмаслигинга қаттиқ ишонардинг...

Икки киши сени икки мушагингдан туртиб ўрнингдан турғазлашгандан сўнг, ҳушинг ўзинга келди. Шунда ҳам, икки ёнингда турган кишиларга бошингни ўгириб қарамадинг, нигоҳингни ҳамон томирдан узмасдинг. Бир зумда йўлак йўловчилар билан тирбанд бўлиб кетди, тўпланганлар бўйинларини чўзиб, шунча кундан буён ҳаммани ҳайратга солиб келган сирли шахс — яъни сенга ва оёқларинг остида ётган болтага қизиқсиниб тикилишар, бир-бирларига «ахйир қўлга тиширишибди, азаматлар», «тунлари йўлакни бузадиган шу ғаламис экан-да», деб шивирлашарди.

Кўп ўтмай чинқираб овоз берганча машина етиб келди. Икки назоратчи сени машинага олиб чиқишди. Сен тахта ўриндиққа чўкиб, юзига темир панжара ўрнатилган туйнукчадан бояги вазоҳати ўзгартириб, энди сенга ачиниб қарашаётган йўловчиларга киприк қоқмай тикилдинг. Ушбу дамда хаёлингни банд этган ўйларни мабодо ошкор этсанг, ана у йўловчилар сени «эси оғиб қолган ғирт жинни»га чиқариши ва «шу туфайли йўлакни бузиб юрган экан-да» дейиши аниқ эди. Сенинг шуурингда кезинаётган ўйлар тонгда фаришталар чайиб кетган гўдак юзидай пок-покиза эди: сен гўзаллик тўғрисида ўйлардинг. Ўзингнинг ҳозирги ҳолатинг, сўзлашинг, кўз қарашинг, юрагингни уриши, хуллас, буткул қиёфанг сенга гўзал бўлиб туюларди. Ҳаётингни мана шу дақиқаларидагина гўзаллик ёвузлик чангалига тушганида янада гўзалроқ тус олишини дафъатан англаб етган эдинг...

Насрулло Қобил

1955 йил Самарқанд вилоятининг Нарпай ноҳиясида туғилган. 1977 йилда Тошкент театр ва рассомлик санъати институтини тугатган. Ҳозир шу институтда ўқитувчи бўлиб ишлайди. Драматик асарлари жумҳурият театрларида сахналаштирилган. Ҳикояси илк бор эълон қилинмоқда.

Содиқ Султоннинг сўнги жангдан омон қолган навкарлари тунни далада кутиб олишди. Ҳеч ким ҳориган отларининг айилини бўшатмади, қуролиниям қўлдан қўймади. Кимлардир ажриқ устида думалаб ётар, бошқалар тўда-тўда бўлиб ўтиришар, худди азадагидай пичирлашиб гаплашишар эди. Қоронғулик Нарпай қирғоқларини аста-секин қахраб олди. Нам тортган тупроқ ва қовжираб бораётган ажриқнинг ўткир ҳиди димоқни қитиқларди. Йўл четидаги қўрғонча ортидан кулчадай ой кўтарилди-да, кўҳна қабристондаги сон-саноксиз эски ва янги гўрларни ёритди. Қаердадир бойўғли зарда билан чийиллади-да, бирон ноҳушлик бўлишини сезгандай жим бўлиб қолди. Бир лаҳза ўтмай шамол эсди. Кўкни булут қоплаб, ҳозиргина ёришган қабристонга яна зулмат чўкди. Қўрғонча ёнидаги тепаликда пахтали чопонга бурканиб ўтирган Содиқ Султонга навкарларидан бири яқинлашди.

- Бегим, салқин тушиб қолди, қўрғончага қиринг.
- Нима деб аташарди бу ерни?
- Қабристонни сўраяпсизми, бегим?.. Оқтош ота қабристони, дейишарди.
- Қишлоқни-чи?
- Галяқассоб.
- Анави тоғни-чи?
- Бу — Қоратоғ, бегим.
- Керагича одам олинг-да, тоғ-

га юборинг, олтмиш минг бўлак тош олиб келишин. Қишлоққа бориб сангтарош топиб келинг. Катта харсанг тошга: «1286 йил, рамазон ойининг йигирма иккинчи куни, Зирабулоқ жангида олтмиш минг йигит шаҳид кетди», деб ёзсин. Тошларни шаҳид кетганларнинг бош учига қўйинглар.

— Ҳўп бўлади. Бегим, ичкари кирсангиз бўларди, яна тобингиз қочибди, титраясиз.

— Совуқдан...

— Йўқ, бегим, табиб дардингизни оғир, деб гумон қияпти...

Содиқ Султон чопони барини чангаллаб тортди, пичирлади.

— Улим ҳиди анқияпти...

— Нимадир дедингизми, бегим?..

Содиқ Султон навкарга қаради. — Бораверинг.

Навкар кетди. Содиқ Султоннинг силласи қурий бошлади. Унинг аъзойи-баданидан реза-реза тер оқар, юзи тобора бўғриқиб, кўкариб борарди.

— Олтмиш минг тош бўлаги, — деб шивирлади у. — Лашкарини ташлаб қочди-я. Қиличини қинидан чиқармадиям... Итвачча Амир Музаффар, кўлимга тушсанг хотинлар либосини бошингга илардим... Сулҳ таклиф қилибди, тахтини сақлаб қолай деб фон Кауфманга ялтоқланибди. Шунинг учун лашкарим жангга кирувдими? Эсизгина йигитлар!..

Саккиз йилдан бери эгардан тушмаган, жангу жадалдан бўшамаган Содиқ Султон кўп ўлимларни кўрди, дийдаси қотди, лекин кечаги қирғин... Содиқ Султон атрофга аланглади. Шу атрофда жарлик бўлиши керак. У тусмоллаб қоронғулик қаърига синган жарликни излаб топди. Кеча худди шу жарнинг лабида бир жуфт бўри кўрганди. Улар ориқ гавдаларини қуништириб қимир этмай туришарди. Қон ҳиди оч бўриларни шу қадар маҳлиё этгандики, на қиличлар жананги, на ўқлар овози, портлаш даҳшати, на жон бераётганларнинг оху фарёди уларга таъсир қиларди. Пастда суронли жанг давом этарди. Жар тубига қиялаб тушган сўқмоқдан ёшгина навкар бола югуриб чиқди, унинг ортидан қиличини яланғочлаб олган казак кўринди. Навкар бола сирғалиб кетиб, йиқилди. Юзтубан

Ҳикоя

ётганча қўлларини ерга тираб тур-
моқчи бўлди. Казак қиличини ҳа-
вода ўйнатиб, тобора унга яқин-
лашиб келарди. Бола ўрнидан ту-
ришга улгурмади, казакнинг қи-
личи қуёш нурида ялтираб, ерда
ётган навкар боланинг бўйнига
тушди. Одам боласи одам боласи-
ни шу тариха чопиб ташлади. Бў-
рилардан бири, урғочиси бўлса ке-
рак — гавдаси кичиги — хиёл ол-
динга интилиб ёнгини. Эрқаги —
гавдаси каттароғи — қанжигига
суйкалиб, унинг туллаган юнгсиз
бўйинини меҳр билан ялай бош-
лади... «Бу қандай замон бўлди,
бўрининг меҳри одам боласининг
меҳридан устун бўлса?!» Ушанда
Содиқ Султон жар тубига тушди.
Навкар бола юзтубан ётганча та-
насидан узилган бошини жойига
қўймоқчидай қўллари билан чан-
галлаб олган эди... Содиқ Султон-
нинг биринчи марта кўнгли озиб,
этлари жунжикиб кетди...

— Менга нимадир бўляпти, —
дея бироз ҳадиксириб пичирлади
Содиқ Султон. — Биродарлар,
одам ўлдирганман, чопганман,
отганман, ҳатто бир сафар ғаним
сипоҳини бўғиб, кекирдагини су-
ғуриб олганман, ўшандаям бирон
туким қилт этмаганди. Энди бўл-
са, бир навкар болани эслашим
билан қалтираб, кўзим тиниб кет-
япти... Тўхта, нега ўша навкар бо-
ланинг боши чопилди? Кимни деб?
Қўрқоқ амирни дебми, боши бир-
лашмаган бекларни дебми? Нега у
ёш жонидан жудо бўлди-ю, Амир
саройида майхўрлик қилади? Буям
етмагандай, юртини босган ғаним
бу ёқда қолиб, ўз ўғли шаҳзода
Абдумалик устига қўшин тортади,
тахт талашади? Ҳозир тахтни ўй-
лайдиган пайтми? Тахт тўрт оёқли
ёғоч, ясаса бўлади, тахт ясалса,
ўтирадиган одам ҳам топилар.
Юртимиз-чи? Ёв оёғи остида топ-
талган эл-чи? Она Туркистон, ку-
нинг кимларга қолди? Худоёр-
хоннинг саройига душман бости-
риб киргандаям ҳарамидан чиқ-
маса. Амир Музаффар ўз ўғлини
ўлдириш учун ёвни ёрдамга ча-
қирса. Қаноатшо додхо бир ҳо-
вуч тилла учун Алимқулбекни ўлди-
риб, шаҳар дарвозасини ёғий
лашқарига очиб берса. Узимнинг
иниларим-чи, укам Тойчоқ билан
Аҳмад, падаримнинг қотиллари
қўлида малай! Нега бизни ер
ютмайди? Эй, олло! Заминингга
бир қара! Ишон деганнинг уйига
ўт кетди! Менга ўлим бер, пар-
вардигор! Ҳалим!

Содиқ Султон ўкириб юбормас-
лик учун лабини маҳкам тишлади.

Бўғзидан чиққан ингроққа қўшилиб
хўрсиниқ келди. Шўртанг кўз ёши
мўйловига осилиб, лабига ёйилди.
Боши айланди. Жонҳолатда кўзла-
рини юмиб олди. Шу ондаёқ кўз
ўнгида қўллариди бошини кўтариб
олган бола пайдо бўлди-да, жар
тубида зир югура бошлади. Бола
ҳансираб чопганча қўлидаги боши-
ни танасига қўндирмоқчи бўлар,
бироқ бош гавдага ёпишмас эди.

— Бошимни қайтиб беринг-
лар, — деб ҳайқирарди бола. Со-
диқ Султон ёрдам бермоқ учун
интилди. Етиб олишига икки қадам
қолганда бола бирдан тўхтади,
қўллари билан бошини танасига
ўрнатди-да у томон ўгирилди...
Содиқ Султон қотиб қолди. Унга
бола гавдасига ўрнашган бўри-
нинг боши иржайиб қараб турар-
ди...

— Бегим?

Бу гап қаердан келди — тун
зулматиданми ёки орқаданми —
Содиқ Султон дастлаб англамади.

— Бегим, ухлаяпсизми?

Содиқ Султон шундагина ўзига
келди. Чўчиб овоз келган томонга
ўгирилди.

— Сизмидингиз, табиб?

— Дори олиб келдим, ичинг,
дардингизнинг тафтини олади.

Содиқ Султон тахир суюқликдан
хўплади.

— Ичкари кирсангиз бўларди,
ором. Иншоолло, шифо ўз кў-
лингизда, салқин ҳаво йўқ дардни
чорлайди, бегим.

— Бизлар бошқа-бошқа тилда
гаплашяпмиз, — дея ёғинди
бек. — Ёлғиз мени дард қувса ро-
зи эдим, юртимизни ғам босди.
Ёрдам берай деса қўлим калта,
ўзим ожизман, мана, мени нима
эзади.

— Ёвлар келиб кетади, аммо
элимиз қолади. Бир эслаб кў-
ринг, бегим, кимлар хомталаш
қилмаган бу тупроқни.

— Яна ўша эски чўпчак. Ғам
чекмайин деб сотқин Амирдай
ёғийга ялтоқланайинми?

— Қиличнинг кучи ожизлик
қилса, ёвни билим енгади. Биз
фарзандларимизга маърифат бе-
райлик. Зурриётларимиз ёғий
фарзандларидан илмли бўлсин,
шунда руҳимизни, тилимизни сақ-
лаб қоламиз. Руҳиёти устун ҳалқ
синмайди, бегим. Агар акси бўл-
са, ўзгаларга сингиб йўқ бўлиб
кетамиз.

— Уйига ўт кетгандаям боши қо-
вушмаган миллатга ёруғ кунлар на-
сиб қилмайди.

— Билим бизни бирлаштира-
ди. Сабр-тоқат керак, бегим.

Жим қолишди. Содиқ Султон
чарчади. Неча кундан бери уйқу
кўнмаган кўзлари хира тортишиб,
ачиша бошлади. Қовоқлари игна
санчилгандай симиллар, боши га-
ранг эди. Қани энди озгина ухла-
са, куч энармиди. Мажоли йўқ.
Содиқ Султон ҳозиргидай дармон-
сизликни Тошкентда ҳис қилган-
ди. Чернаевнинг казаклари ша-
ҳарга киришди. Қаноатшо дод-
хонинг хиёнати, Алимқулбекнинг
ўлими кўшинни оғир аҳволга солиб
қўйганди. Содиқ Султон бошчили-
гидаги химоячилар ҳар бир маҳал-
ла, кўча, уй учун жанг қилишарди.
Нафақат эрлар, аёллар ҳам паран-
жи-чачвонни улоқтириб, кўчага
чиққан, қурол олиб душман билан
олишишар эди. Шундай кундаям
амал-обрў талашган уч-тўртта бек
уни ўртадан кўтармоқчи бўлиб
суиқасд уюштирди. Бир томондан
бекларнинг номардлиги, иккинчи
томондан на Худоёрхоннинг, на
Амир Музаффарнинг шаҳар ҳи-
моячиларига ёрдамга келгани
унинг руҳини эзган, ўшандаям ҳо-
зиргидек мажолсизлик ҳис қилган
эди.

— Руҳи устивор халқ синмайди,
денг. — Бу сўзлар Содиқ Султон-
нинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетди.

— Шундай, бегим.

«Дори сўрамоқчи эдим-ку, —
деб алам билан ўйлади. — Ҳозир
сўрайман». Бироқ сўрамади, гапи-
ришга эринди. Боши айлиниб кўз-
лари юмилди. Аъзойи баданида
ёқимли титроқ, беҳоллик тўйди,
дард элитди. «Энди ухлайман,
мазза қилиб ухлайман». Ухлай
олмади... Яна ўша манзара, жар-
лик, бошини чангаллаб олган бо-
ла... «Сиз мени ўлдирдингиз, —
дея чийиллайди у. — Мен сизга
нима ёмонлик қилувдим?»
«Сени мен эмас, душман ўлдир-
ди».

«Йўқ, сизлар ўлдирдингиз, бир
бўлиб чавақладингиз. Нима ҳақ-
қингиз бор ўлдиришга?», дея бат-
тар чинқирарди бола.

«Балки ростданам мен ўлдир-
гандирман?», деб иккиланди Содиқ
Султон.

«Қотиллар! Ёв ҳам, сиз ҳам қо-
тилсиз! Қотил!» Бола қўлидаги
бошини алам билан у томон
отди... Содиқ Султон чўчиб кў-
зини очди.

— Тонг ёришяпти, бегим, — де-
ди табиб. — Қаранг, осмон кўк,
кечаги булутлар бир томчи таш-
ламай ўтиб кетибди.

— Йигитларнинг руҳи чўк-
кан, — деди Содиқ Султон.

— Сукунатни ёқтирмайман, — дея хўрсинди табиб. — Ёшлигимда Самарқандда, Ҳазрати Улуғбек мадрасида ўқирдим, ўйнаб юриб Шоҳи Зинда ота қабристонига бориб қолдим. Ёмғирми, қорми ёки бошқа сабаб бўлганми, оёғим остидаги қабр ўпирилиб кетган экан. Ўпирилган жойдан мурданинг оёғи кўриниб турарди. Оёқнинг қуриб қолган териси ёғимлаб ташланган эски латтадай осилиб қолган, кафан ириб кетган эди. Мурданинг қўланса ҳидини шамол димоққа урарди. Уша-ўша қабристонга бормай кўйдим. Сукунат қабристонни эслатади.

Қуёш кўтарилди. Узоқ-узоқлардан тинч оқиб келадиган Нарпай, тепаликда мунғайиб турган кўҳна Масжид ёнидан пастлик томон бурилади-да, шиддат билан ҳайқириб оқади. Катта бурымда сув кўпиради, тўлқинлар илондек тўлғаниб қирғоққа ёпишади, қучоққа сиғмас кесакларни тиллари билан ялайди, ўпиради, тиниқ, зилол сув лойқаланади.

— Бегим, топшириқ бажарилди. Тошларни туширяпмиз. — Бу одам кечаги навкар эди.

— Сангтарош топилдими?

— Ишляпти, бегим.

— Қоранамоз юзбошини чорланг.

— Бегим, яна бир оғиз гап. Шу ерлик бир йигит сизни кўрмоқчи. Содиқ Султон бир дақиқа жим қолди.

— Чақиринг.

Навкар кетди.

Осмон кўк, дала кўк, сойнинг суви лойқа эди.

— Улуғ бегим! — Содиқ Сул-

тоннинг қаршисида ўрта ёшлардаги, белига шамшир осган, кўлида йўргакланган чақалоқ кўтарган йигит турарди. — Ижозат беринг, сўзласам.

— Сизга нима керак?

— Оқ фотиҳангиз. — Йигит хиёл қизариб кўлидаги чақалоққа имо қилди. — Яқинда фарзанд кўрдик, тўнғичимиз, яхши ният билан келдим ҳузурингизга. Уғлимга ўзингиз исм қўйсангиз.

— Навкармисиз?

— Асли деҳқонман. Навкарлик замона зайли билан. — Овози синиқиб жавоб қайтарди йигит.

— Қаерликсиз?

— Шу ердан, Галақассоб қишлоғиданман.

— Исмингиз нима?

— Бобожон.

Содиқ Султон ўрнидан турди.

— Болани беринг. Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. Эгам, Ватан, Эл раҳмати шу ўғлонга йўлдош бўлсин. Исмини Раҳмат деб атадик. Оллоҳу акбар.

Содиқ Султон чақалоқни отасига узатди. Энди у анча тетиклашиб қолган, кечаги титроқ, мадорсизлик хийла тарқаган эди.

— Қуллуқ, бегим. — Бобожон ғурур билан бекка тикилди. — Илоҳим сиздай мард, элининг эркаси бўлсин.

— Сабр қилинг. — Содиқ Султон белидаги олтин сопли қиличини ечди.

— Буни олинг. Иложини топсангиз асранг. Зарурат бўлса сотинг. Фон Кауфман Содиқ Султоннинг қиличига катта ҳақ тўласа керак. Ақчаларни ўғлингизнинг билим олишига сарфланг.

Содиқ Султон билан Табиб бир-бирига тикилиб қолишди.

— Табиб, сиз карнай-сурнай чалдиринг, ноғоралар жарангласин, базм қурамиз.

Далани тўлдирган минглаб йигитлар қурол-аслаҳаларини жаранглатиб, силкитиб, қарсак чалишар, бешқарсакнинг «хумма-хуммаси» карнай-сурнай, ноғора садосига қўшилиб оламни тутганди.

Содиқ Султон виқор билан ер тепар, гавдаси кўкка чўзилиб, бармоқлари мушт тугилиб, рақс тушарди...

Қорабайир тулпорнинг жиловини таранг тортиб турган Содиқ Султон Табиб томонга ўгирилди.

— Йўл бўлсин?

— Мадрасага... Узингиз-чи, бегим?

— Билмадим... Балким Хива томонларга...

Содиқ Султон отнинг жиловини бўшатди. Тулпор олға ташланди. Гўё кўкка кўтарилди. Унинг пойида кенг далалар мавжланар эди. Бир лаҳзадан сўнг кўм-кўк майсалар сарғайиб, дов-дарахтларнинг қадди букилдию қора ер бағрига сингиб кетди. Содиқ Султон наздида от яна бир силтандию булутларга етиб олди. Энди унинг пойидаги ер чир айланиб ортга интилар, ҳансираб нафас олар, елкаси ҳисобсиз инсонлар дардию бахтидан букилиб, дами қайтаётгандек туюларди...

Осмон кўк, юлдузлар чароғон, коинот чексиз эди. Содиқ Султон ўгирилиб навкарлари қолган томонга қаради. Узоқда у томон от чоптириб келаётган Қоранамоз юзбоши кўринди...

Азиз муштарийлар!

«Сирли олам» деб аталмиш янги жариди ҳадемай қўлингизга тегадими, шу муносабат билан Сизни биз астойдил қутлаймиз!

«Сирли олам» юзага келсин учун гарчи миқдори камайса-да, «Ёшлик» ҳам беҳисоб қоғоз билан кўмак берди. Шу боис энди жариди чакана савдога жуда кам миқдорда чиқарилади. «Ёшлик»дан, у кашф этаётган янги номлар ва янги оламлардан узилиб қолмайин десангиз, 1991 йил учун жаридидага обуна бўлишга ҳозирдан шошилинг!

Жариди индекси: 75241

Келаси йил учун барча алоқа бўлимларида жаридидага ёзилиш мумкин.

Момоход Элмуродова

***

Бизнинг мақсадимиз, тилагимиз бир,
Эътиқоду ишонч, маслагимиз бир,
Зардобларга тўла юрагимиз бир,
«Дардлашайлик, дардли дўстим, берман кел».

Беллари букилган эл қад кўтарсин,
Анордай сиқилган ер қад кўтарсин,
Томири қирқилган тил қад кўтарсин,
Тиллашайлик, дардли дўстим, берман кел.

Нолалар кўп чекдик — нолалар нечун,
Кўз ёшлар тўкилди — волалар нечун,
Зимдан тош отишлар — олалар нечун?
Сирлашайлик, дардли дўстим, берман кел.

Илтижо нечўқдир — гадо эмасмиз,
Замин, забони йўқ — адо эмасмиз,
Халқимизу холиқдан жудо эмасмиз,
Сўзлашайлик, дардли дўстим, берман кел.

Биз қачон англаймиз ўз-ўзимизни,
Топталган ғуруру ўз сўзимизни,
Очмоқ пайти етди кўр кўзимизни,
Бирлашайлик, дардли дўстим, берман кел.

***
— Ойдан тўкилган нима?
— Кўзларим нури, болам.
— Ерга экилган нима?
— Қалбимнинг қўри, болам.

— Унутилмас нима бор?
— Ўтганлар ёди болам.
— Ерни нима кўзғатар?
— Кетганлар доди, болам.

***

Сизни севдим, ўртаниб севдим,
Азоб билан, изтироб билан.
Шубҳаларни умид-ла қувдим,
Ишқ кўксимни айлади Ватан.

Бу ватанда гуллар кўкаргай
Очидлажак қизил, нафармон.
Сажда қилиб, ҳар кун ёлборгум:
Сўлдирмагил гулларни, ҳижрон.

Абдусаттор Жуманазаров

***

Мавҳум тушунча ҳам моддий бўлади,
Мана, керак бўлса сенга бир исбот:
«Тилла балиқчалар» туғиб беради
Яхшилаб боқилса лоқайдлик албат.
Айниқса, халқники бўлса лоқайдлик,
Айниқса, эрк берсанг унга кун-кундан,
Денгизни бир қултум қила олгудек
«Наҳанг балиқлар» ҳам туғилар ундан.

Дунё кенг, адоғи ундан ҳам кенгроқ,
Ҳатто кенг сўзига сиғмас парчаси.
Замин деб аталмиш бу кўҳна гўша
Шу сўнгсиз дунёнинг кичик дарчаси.
Энди эмаклаган болакай каби
Унинг тирқишидан боқаркан инсон,
Ғалати туюлар унга дунёнинг
Тўнтариб қўйилган қозони — осмон.

* * *
 Ой хўрсинар қоқ ярим тун,
 Кечада у танҳодир.
 Пойи узра ям-яшил боғ,
 Боши узра самодир.
 Сирлашгали сирдоши йўк,
 Йўқдир бирор ҳамроҳи.
 Мен ҳам ёлғиз, назаримда
 Чексиз кенглик — ой оҳи...

Мактаб

Бизлар, бизлар... гоҳ инсон бўладурмиз —
 Емагу ичмакка қурбон бўладурмиз.

Зебу зийнатлар ила одам санаб ўзни,
 Могу давлатга такрор шон бўладурмиз.

Гоҳ кўринмас кўзимизга айшу ишрат,
 Гўзаллик, севги деб сарсон бўладурмиз.

Бу не тафовут — яхшилик, ёмонлик бор,
 Бир тарафу яна бир ён бўладурмиз.

Шухрат Раҳим

Субҳидам

Эгасин опқочар Туннинг дулдули,
 Дарахтлар ёғдудан тўқийди хуржун.
 Шуқуҳга ийланур гилослар гули,
 Куёш чегиради самонинг буржин.

Супрасини қоқар дунёга осмон,
 Ижобат бўлади гадонинг туши.
 Бирров юмалар-да курраи жаҳон,
 Сўнг ёруғ хандаққа кетади тушиб.

***

«Бир сўз бор, баҳорни қайтарадиган...»
 Усмон Азимов

Оёғим остида ғижирлайди қор,
 Азоб чекканлари унинг шубҳасиз.
 Гўё қулоғимга шивирлар дилдор:
 «Сен бахтсиз, Мен бахтсиз —
 Иккимиз бахтсиз...»

Осмон бир парёстиқ, мен йиртдим уни,
 Парлари сочилди сонсиз-саноқсиз.
 Энди овутамиз бир-биримизни:
 «Мен бахтсиз, Сен бахтсиз —
 Иккимиз бахтсиз...»

Замин чеҳрасига тутилган ҳижоб —
 Қорлар севгини ҳам ёқарми изсиз.
 Юраклар ўт ичра бўзлайди шу тоб:
 «Бир пайт бахт берарди баҳорлар, э-с-с-и-з...»

Ҳаёт саҳросида умр сарсон бўларму,
 Гоҳида карвон, гоҳ сарбон бўладурмиз.

Ҳарнечук, Фарид, ҳаёт сабоғи улуғ,
 Ибрат олиб ундан инсон бўладурмиз.

Фарид Усмон

Бегонасираш

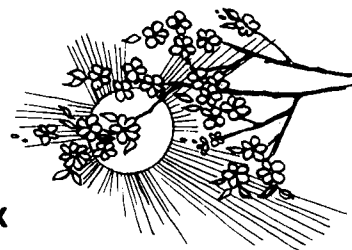
Сўзлашмайин қўйдик сўзлар тополмай,
 Кўриша олмаймиз кўзлар тополмай.

Душман душман эрур, дўст бўлса сохта,
 Умр ўтиб борар дўстлар тополмай.

Асли ўзим кимман, кимдир ўзгалар,
 Ўздан кечай дейман ўзлар тополмай.

Юзлар ерга боқди — юзлар қизарди,
 Баъзи беюз ичра юзлар тополмай.

Фарид, ўзинг менга чин дўст, лекин
 Ўздан кечай дейман ўзлар тополмай.

Тарих

Ў, бунчалар оғир бу сандик,
 Эгилиб кетади Оққушнинг бўйни.
 Ҳув, анави олис кенгликка
 Тикилиб, қўмсайди илоҳий куйни...

Тирмашиб чиқади фалакка хуршид,
 Сўнг силайди тоғларнинг зулфин.
 Шу лаҳза қайдадир вовуллагач ит,
 Юз ўғирар қиличидан қин.

***

Менинг дардларим — гул-ғиёҳлар,
 Юрагимнинг алвон ўсимликлари,
 Умримнинг кузаги уларга кўклам.
 Аҳён-аҳён уфурар баҳор нафаси
 Умримнинг адоқсиз далаларида.
 Ғиёҳларим қовжирай бошлар...
 Шунда мен қўрқаман кўзёш тўкишдан —
 Суғоришдан ғиёҳларимни.

Геометрик дунёқараш

Ишонинг, сиз жудаям оқсиз,
 Нон тўғраган пичоқдай поксиз.
 Худди парёстиқдай юмшоқсиз.
 Ҳайронман,
 Қандай яшаркансиз кесма ичида,
 Тарикдай бўлса-да,
 Бирон бир доғсиз...

Ёдгор Тўйматов

ДУДУК

Ҳикоя

— Дудукжон... болам, — дея хириллаб чақирди чол. У ўтовнинг сурп ёпилган эшигига оғир назар ташлади. Шу аснода тап-туп қадам товуши эшитилиб, сурп «эшик»нинг очилгани сезилди. Чол қўлини кўрпачадан секин узиб, яна хириллади:

— Болам, моллардан офтоб ўтганга ўхшайди. Ҳовузди атропига ҳайдаб ке...

Яна худди бояги ҳаракатлар: сурп «эшик» қўл билан бир ёнга сурилди, қадам товушлари тап-туп юриб узоқлашди.

Ёлғиз қолган чолни аёвсиз ўйлар ўз қомига тортди...

«Ё тангрим, Йўлдошимға ўзинг тавфиқ бер, ўзинг шафоат қил...»

Чолнинг асл исми — Қулаҳмад. Урушдан қулоғи яхши эшитмайдиган бўлиб қайтганлиги учун ҳамқишлоқлари уни Қулоқмат деб чақиришни одат қилишган. Унинг ёзу киши қиладиган бирдан-бир юмуши қишлоқнинг бор мол-ҳолини Тешиктепа атрофида боқиш. Қишлоқ одамларига сира қўшилмайди, мухтасар қилиб айтганда, узлатнишин бир кимса.

Унинг яккаю ёлғиз Йўлдоши эса аксинча — чўрткесар, қишлоқнинг табаррук онахони Энағар момо-

нинг таъбири билан айтганда: «Беозоргина қўйдан адашиб туғилган шайтон» эди. У ойда бир-икки марта Тешиктепадан икки чақиримча нарида жойлашган мўъжазгина ўзбек қишлоғига тушиб турар, ҳар ташрифидида албатта бир балони бошлаб келарди. У қишлоқнинг мутасадди кимсаларини, айниқса, қишлоқдаги ягона магазин мудирини Утаббойни кўрарга кўзи йўқ эди. Ҳар тушганида албатта Утаббойнинг уйига тош отиб, бирор деразасини синдирарди. Бундан Утаббойнинг жаҳли чиқар, депинар, Йўлдошни тутиб олиб қулоғидан чўзганча қишлоқни айлантириб сазойи қиларди. Бундан Йўлдошнинг шаҳди пасаймас, аксинча, юрагидаги яширин «ўт» янада гурилларди.

Қулаҳмад чол боласининг бу қилиқларини эшитиб, аввалига бир-икки марта танбеҳ берди:

— Болам, Утаббойда нима қасдинг бор? Арпангди хом ўрибмиди?

Йўлдош лом-мим деб оғиз очмади. Бориб-бориб у ўғлининг янги қилиғи тўғрисида эшитганида одати бўйича мийиғида кулиб қўядиган бўлди.

«Кўза кунда эмас, кунда синади», деганларидек, Йўлдошнинг «кўзаси айна Қулаҳмад чол касал бўлиб ётганда синди. Уша кунни Йўлдош қишлоқдан тун яримдан оққанда қайтди. Қулаҳмад чол унинг рангидан, равишидан кўнгилсиз ҳодиса юз берганини сезди. Сўрамоқчи бўлди-ю, ўғлининг тўнглик қилишини ўйлаб, ичига ютди.

Эртасига ҳаммаси аниқ бўлди. Кун чошгоҳдан оққанида ўтовда салқинлаб ётган Қулаҳмад чол бегона овозларни эшитиб, ўрнидан туриб ўтирди. Лаҳзадан сўнг сурп «эшик» зарда билан тортилиб, ичкарига бир милиционер билан ға-

забдан кўзлари олайиб кетган Утаббой кирди.

— Ўв-в, Қулоқмат, қани ўгайваччанг, қаёққа яширдинг? — деди у ўдағайлаб, салом-аликсиз.

Чолнинг қулоғига унинг овози элас-элас чалинган эса-да, чол Йўлдошнинг каттароқ «иш» қилиб қўйганини сезди. Яғир кўрпача тагидан ирғай асосини олиб, базўр таяниб ўрнидан турди ва Утаббойнинг ёнидаги милиционерга қараб деди:

— Нима гап, болам?

Утаббойнинг бепарда сўзларидан хижолат ёшгина милиционер чолга тушунтирди:

— Отахон, биз ўғлингиз Йўлдош масаласида келувдик. Ўғлингиз ноҳўя иш қилиб қўйибди.

— А-а? — деди Қулаҳмад чол қўлини қулоғига яқин келтириб.

— Ҳе-э, қаттиқроқ гапиринг, қулоғи кар уни, эшитмайди, — деди милиционерга Утаббой ва яна Қулаҳмад чолга ўтирилди: — Ўв-в, сенга айтяпман, қани ўгайваччанг? Ҳе-э, ўзингниям, ўғлингниям...

Утаббойнинг турқи-тароватидан жўясиз гапирётганини ҳис этиб, чолнинг илиги қалтиради, хира тортган кўзлари ўт бўлиб, Утаббой сари бир қадам ташлади. Ташлади-ю, ҳали оёғи ерга тушмасдан ҳассасини ҳаволади ва шу аснода Утаббойга ҳасса тегмасдан оёғи осмондан бўлиб, гурсиллаб йиқилди. Боши кигизга гурс этиб тушиб, миясида нимадир узилгандай лўқиллаб оғриди. Чолнинг қалтис йиқилганини кўриб, милиционер югуриб келди, уни авайлаб ўрнига ўтқаза бошлади.

— Ўзи бир оёғи гўрда турибди-ю, яна ҳассасини кўтаришига бало борми? — деб гудиллади яна Утаббой.

Милиционер чолни ўрнига ётқиз-

ди-да, худди бир нарсадан кўнгли беҳузур бўлгандай ўтовдан илдам юриб чиқди. Утаббой инқиллаб нафас олаётган чолга яна бир ўқрайиб қаради-да, ташқарига йўналди. Шу сония ўрнида беўхшов чўзилиб ётган чолнинг оғзидан беҳол бир сас кинди:

— Ҳаромнамак!..

Ўтовнинг ортига ўтиб, атрофга олазарак кўз ташлаётган милиционер тепалик томонда, молларнинг олдида эшак миниб юрган икки болани Утаббойга кўрсатиб, «шулар эмасми?» дегандек ишора қилди...

Улар Йўлдошни олиб кетдилар. Улар кетгач, кўй-кўзилар олдида юрган иккинчи паст бўйли, меровсимон бола эшагидан тушиб, ўтовга югуриб келди. Чол болага сўниқ назар ташлаб:

— Олиб кетишдими? — деди. Бола «ҳа» дегандай бош силкиди. Чол лабининг ўнг бурчини юқорига тортиб, синиқ кулди...

Ушандан буён икки ҳафтадан зиёд вақт ўтди. Қалтис йиқилганида миясининг ич-ичида узилиб кетгандай бўлган «нимадир» уни тўшакка михлаб қўйди. Бу орада Дудуқ қишлоққа бориб, Энағар модан нима ҳодиса юз берганлигини билиб келди.

Энағар момонинг айтишига қараганда, Қулаҳмад чол нохуш ҳодиса юз берганини англаган ўша кечада Йўлдош Утаббойнинг уйига ўғирликка тушган эмиш. Унинг уйида нима борлигини беш қўлда билган Йўлдош боғ томондаги четан девордан ошиб ўтиб, Утаббойнинг меҳмонхонасига кирибди. Аксига олиб, у меҳмонхонада алламбалоларни тимирскилаётганида, ҳожати қистаб ташқарига чиқаётган Утаббойнинг хотини беҳосдан бир нимани сезгандай меҳмонхона эшигини очиб мўралабди. Хона тўридаги қорамтир шарпага кўзи тушиб додлаб юборибди. Йўлдош шу дамнинг ўзидаёқ деразадан чиқиб қочибди.

Утаббой энди Йўлдошни: «Камида 3—4 йилга кесдиртираман», деб юрганмиш.

Дудуқдан бу гапларни эшитган Қулаҳмад чол индамади, фақат ўз одатича, лабининг ўнг бурчини юқорига тортиб (бу гал ҳам синиқ) жилмайиб қўйди.

Қулаҳмад чол энди мол-ҳол, қўй-қўзини бутунлай Дудуққа топширди. Дудуқ худонинг берган кунни подани барвақт Тешиктепа атрофидаги пастқамликларга ёяр, шу билан бирга чолнинг аҳволидан бохабар бўлиб турар эди.

Дудуқланиб сўзлашидан уни ҳамма Дудуқ деб қақирар, асл исмини ҳеч ким билмасди. У Энағар момонинг туғишган набираси эди. (Қулаҳмад чолнинг қишлоқдаги бирдан-бир ҳамдами ва ҳамдарди шу — Энағар момо, уни қишлоқдагилар ҳар икки сўзнинг бирида: «Ҳа, энағарди баласи», иборасини ишлатгани учун шу ном билан атардилар.) Дудуқ асли шаҳарлик бўлиб, ака-укалари унинг ғала-ти атоворини бошқа болаларга қўшилиб кўп қазах қилишгани учун уларни ёмон кўрар, шунинг учун ҳам аксарият пайт қишлоқда, Тешиктепада бўлар эди. Тешиктепа ҳам, Кулаҳмад чол ва унинг жангари ўғли Йўлдош ҳам унинг қалбида ўзгача из қолдирганди.

Қулаҳмад чол билан у бирон зарурият юзага келгандагина гаплашар, аксарият ҳоллари имо билан таносиб юритар эди. Қулаҳмад чол ҳам негадир шунга кўникиб қолган ва Дудуқни ичида қаттиқ суяр эди. Қишлоқдаги бирдан бир яқини Энағар момо бўлса, сўнгги пайтларда Тешиктепадаги яғона ҳамдасти, ҳамнишини Дудуқ эди...

Қулаҳмад чол Утаббойнинг жўясиз сўзларидан қаттиқ ўксиди. Уша пайтда унинг сўзлари элас-элас қулғига чалинган эди.

Ёшлигидан етимликда ҳар хил кимсаларнинг турткисини еб, одамлардан кўнгли қолганиданми (Тешиктепада танҳо умргузаронлик қилишига ҳам асосий омил шу эди), Утаббойнинг у билан ўта илтифотсиз муносабатда бўлгани шусиз ҳам соб бўлаёзган юрагида кучли асорат қолдирди.

Бир жиҳатдан олиб қараганда, тўғри, Йўлдош зурёди эмас (у урушдан қайтганидан сўнг ёш боласи бор бева аёлга уйланган, лекин хотини бир йил ўтар-ўтмас ўзидан ўзи саратоннинг офтоби урибми, ўлиб қолганди), бироқ уни ўзи тарбия қилди-ку, ўзи вояга етказди-ку! Кимнинг ҳаққи бор экан уни «ўғайвачча» дейишга.

Шу қаби ва боласининг нима сабабдан ўғирликка қўл урганлиги ҳақидаги ўй-хаёллар, неча кунки Қулаҳмад чолни исканжага олгани олган эди...

* * *

Кун намозшомга оғди. Борлиққа оғир ва теран сукунат чўкди.

Ҳамон кўзини ўтов шанғироғидан узмай ётган чолни уйқу элитди. Шу ухлаганича қозоннинг тақир-туқур овозини эшитиб уйғонди. Сурп «эшик» ёнга тортилиб, ичкарига си-

ри кўчган кўк товоқни чопонининг бари билан ушлаб Дудуқ кирди.

— Б-б-бобо, с-сут ич-чинг, — деди у товоқни кигиз устига қўйиб, ўтов бурчагидаги дастурхондан катта қозоқи пиёлани олар экан.

Чол унга кўзларини маъносиз тикиб, зўрға: «Узинг ичавер, болам», деди. Дудуқ чолни зўрламади. Ўзи қозоқи пиёлани тўлдириб ичиб олди-да, ташқарига йўналди. Шу чиққанича бир-икки соат Тешиктепанинг қорамтир осмонида ёйилиб ётган юлдузларга ва ойнинг бўз нури тўкилиб ётган олисларга фаромуш разм солиб ўтирди. Сўнг ўтовга қайтди. Чол ҳамон ўтов шанғироғидан кўзини узмай ётарди. У Дудуқни кўриб: «Ёт болам, кеч бўлди», дегандай ишора қилди. Дудуқ чопонини ечиб, ўтовнинг иккинчи тарафига солинган кўрпачанинг бош томонига тўрт буклаб қўйди-да, чол томонга қараб ёнбошлади ва тез ўтмай ухлаб қолди.

Эрталаб чол безовта бўлиб уйғонди. Туни билан алоқ-чалок туш кўриб чиққани учунми, ўзини беҳузур сезди. Кўнглида хавотирли алланарса ғимирлай бошлади.

Нонуштадан кейин қўйларни яйловга ёйиб келган Дудуқ чолнинг гапи билан қишлоққа — Энағар момонинг олдига тушиб кетди. Қулаҳмад чол кўрган тушнинг ёмонлигига қўйиб, Йўлдошга бир нарса бўлдимикин, деб ҳадиксиратган эди.

У Дудуқнинг бирон-бир мужда келтиришини муштоқлик билан кутиб алақанча вақт ётди. Дудуқ ҳадеганда келавермагач, чолнинг юраги ҳаприқди. Ортиқ кутишга сабри чидамади. Ташқарига чиқмоқликка ич-ичдан эҳтиёж сезди. Ва... Титроқ қўллари билан кўрпача тагини тимирскилаб, ҳассасини олди. Бир қўли билан ўтовнинг панжарасини ушлаб, бир қўли билан ҳассасига таянганча авайлаб ўридан тура бошлади. Амаллаб турдию, лекин шу заҳоти бошида симиллаган оғриқ сезди. Кўз олди қоронғилашиб уч-тўрт дақиқа ўтов панжарасига суяниб турди, оғриқ қўйиб юборгач, ҳассасига таяниб, ўтов панжарасини ушлаганча эшик томон юра бошлади. Ҳар қадам ташлаганида бошида бир оғриқ сезар, оғриқ тарқалгандан сўнг яна қадам ташлар эди. Ташқарига йўналмоқ мақсадида ўнг оёғини кўтариб ўтов остонасига қўйди, қўйди энди ҳатлайман деганида маҳсиси тийғониб, пути йирилиб йиқилиб қолди...

Орадан ярим соатлар чамаси вақт ўтди. Қишлоқдан нохуш хабар

эшитиб, маъюс қиёфада келаётган Дудуқ олмазор чеккасидаги тупроқ йўлдан чиқиб оқ ўтов дарпардасининг чап томонга ғалати тортилиб қолганини кўрди. Кўнглига ваҳима кўлкаси тушиб, қадамини илдамлатди. Чолнинг ғайритабиий суратда пути йирилиб ётганини кўриб кўрқиб кетди. Дарҳол чолнинг елкасидан ушлаб, авайлаб чалқанчасига ётқизди.

Чолнинг юзи таниб бўлмас даражада бўғриқиб, кўкариб кетган эди. Дудуқ ташқарига югуриб чиқиб, товоқдаги сутни олиб келди. Ҳовучида олди-да, чолнинг оғзига томизди. Чол сутни ичмай «ғарғара» қилди ва илкис кўзини очди. Айни чоқда унинг бармоқлари яғир кўрпача узра кўрқинчли суратда суррилиб, пажмурда вужудининг устига чиқиб борар эди. Худди шу аснода у ноҳос Дудуққа ғалати тарзда, кўзларини олайтириб тикилди, одати бўйича жилмайишга ҳаракат қилди. Лекин лабининг ўнг бурчи юқорига унчалик тортилмасдан, кўққисдан бир «ҳиқ» дедию тинчиди.

Дудуқ қотиб қолди. Даҳшатдан на оғзига сўз, на кўзига ёш келди. Уч-тўрт дақиқа шу алфозда тургач, бор кучини тўплаб ташқарига отилди. Чиқаётганида оёғи сурп «эшик»ка ўралиб, чалқанчасига йиқилди. Оғриқни ҳис этмай, ўрнидан тураркан, кийимларининг ифлос бўлганини кўрди. Кийимини қоқаётганида бирдан кўзи қўлидаги мижиғланган қоғозга тушди. Худди гармдори чайнагандай афти буришиб, қоғозни улоқтирди. (Бу қоғоз — суддан қақриқ қоғози эди.) Ва эси оғиб қолган кишидай, алпанг-талпанг қадам ташлаб, бояги

келган йўлидан меровона қиёфада югуриб кетди...

* * *

Қулаҳмад чолни эртаси куни пешинда шу ердан, Тешиктепадан чиқаришди. Қишлоқдан йигирма чоғлиқ одам келди.

Тешиктепа билан туташ олмазор ёнидаги тупроқ йўлдан гобут кўтариб кетаётган кичиккина саф олдига белига белбоғ бойлаб, бошига дўппи кийиб олган Дудуқ йиғлаб борар эди.

Тобуткашлар тупроқ йўлнинг қишлоққа туташ чорраҳасидан ўнг томонга — кичиккина эшигининг тепасига «КОШ КЕЛІНІЗДЕР» деб ёзилган эски мактаб биноси ёнидаги йўлга бурилдилар...

Қулаҳмад чол лаҳадга қўйилгандан кейин барча қадр бошида тиз чўкиб ўтирди. Фотиҳа ўқилди. Одамлар такбир учун қўл кўтарганларидан сўнг, оҳиста ўринларидан турдилар ва русум бўйича бир ҳовуч-бир ҳовуч тупроқ олиб, ташлай бошладилар.

Шу дамгача нима бўлаётганини ҳис этмай, карахт бўлиб ўтирган Дудуқ одамларнинг қабрга тупроқ ташлаётганларини кўриб туйқус жунбушга келди, нима қилмоқчи бўлаётганини ўзи идрок қилмаган ҳолда ҳассага таяниб, титраб ўрнидан турди-да, «Й-ў-қ-қ! қ! қ!», дея қичкириб, қўлидаги ҳассаси билан ўзига яқинроқ масофада турган Ўтаббойнинг қаншарига қарсиллатиб туширди. Ўтаббой беҳосдан келган зарбадан орқасига думалаб тушди. Шунда Дудуқнинг ёнида турган чол лом-мим демай унинг қўлидан ҳассасини юлқиб олдию

туйқусдан башарасига кафтининг терси билан шапалоқ тортиди...

Дудуқ қабристондан хуфтонда қайтди. Ўтовга келди-да, Қулаҳмад чолнинг ўрнига мук тушиб ухлаб қолди.

Эртасига қишлоқ одамлари Қулаҳмад чолнинг ўрнига мол-ҳол, қўй-қўзиларни боқишга тайинлаган одам келганида, Дудуқ хатто ўгирилиб ҳам қарамади. Кунни икки қўли билан тиззасини кучоқлаб, кўзларини бир нуқтадан узмай ўтказди. Фақат пешин маҳали бир милиционер ҳамроҳлигида келган Йўлдошни кўргандагина ўрнидан кўзғалди. Йўлдош унга: «Бирор нарса айтармикин» дегандай, нажот истаб тикилиб қарарди. Дудуқ индамади. Кетаётиб Йўлдош мушти билан олма дарахтига гурсиллатиб туширди-да, «Ўтаббойни ўлдираман!», деб бақирди.

Эртасига у Тешиктепадан кетиш ҳаракатига тушди. Йўл-йўлакай Энағар момонинг хонадонига бир лаҳза кириб ўтди. Унинг телбасаро кайфиятда эканлигини кўрган Энағар момо:

— Ҳа-а, болам, Оллоҳнинг инояти шунақа. Сан кўпам хафа бўлма. Бу савдо ҳар кимнинг маҳрига тушган, эртами-кечми — бор савдо. Бу, энағарди баласи, Қулоқматам кў-ўп худони хуш кўрган бандаси эканда-а? Намозжумага тўғри келди-я қайтиши. Қўй, болам, кўп ғам чекаверма, худонинг эртаси, эртасида эса умид кўп, — деди.

Дудуққа унинг насиҳатомуз гаплари негадир ёқмади. Кетаётиб, унинг «Қачон келасан?», деган саволига ичида «Вақтим бўлса», деб ўйлади, бироқ буни ташига чиқармади.

«Ёшлик»нинг яқин сонларидан бошлаб:

Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур ҳақидаги тарихий асари; шу пайтгача тақиқлаб келинган «Газкират-ул-авлиё» (Иброҳим Адҳам, Робиа, Ҳаким ал-Термизий, Абу Туроб Нахшабий ва б.) рисоласи; Ўзбекистон халқ шоири Шукруллонинг «Кафансиз кўмилганлар» воқеий қиссаси;

Баҳодир Муродалиевнинг «Кўк тўнлилар» қиссаси чоп этила бошланади.

Ражаббой Ота Турк

Қисса

Ортга қайтишга маҳтал ушбу имконсиз дамда ҳам Йўлдош эрталабки дилсиёҳлик, қамчи зарбини вақтинча унутиб, қочишни режалаб борарди.* Йўлдан кўз узмай, гапирмай қовоқ уйиб илгарилаётган Хайри энди узил-кесил душман, ёт. Хайри уни бола эмас, ўзига тенг санаб, ёнидан жилдирмай мотоциклда олиб боряпти. Илонизи энсиз йўлга тикилиб, йўлларда улғайганини сезмас, танида недандир қониқиш, куч туйиб энгил нафас олар, кўнгли ёришиб бормоқда эди. Иккиланиш, қочиш таҳлиқаси чекинди. Ҳар гал қочиш олдидан тиззаларига қалтироқ соладиган бўйсунмас қўрқув чекинган. Хайри уни «Ҳазор нур» тугул Қизилқумнинг нариги бурчагига адаштириб қайтганида ҳам қўрқмайди, уйини топади. Бу ният, собитлик — бошига тушган илк қамчи, хўрликдан, зулмдан туғилган Исён отли бола эди. Исённинг исми — Йўлдош, Йўлдошнинг исми — Исён, уларни бир-биридан ажратиш, айрича аташ мумкин эмас эди. Илгари ёлғиз бўлса, бугундан қабатига исён қўшилди.

Хайри... Индамас Хайри қайсар болани ёнига олиб кетар экан, унинг Йўлдошдан кутган нияtlари режали, тугал. Қарамоғидаги меҳрга ташна бола ҳақида жиддий ўйлаш шарт эмас. Худо унга тақдир битмаган, Йўлдошнинг тақдир — Хайри. У болалигига бориб, ҳар қанча йиғлаб-сиқтамасин, қайсарлик писандмас. Хайрининг чангалидан осонликча қутулмайди.

Тақдир бир гал кулиб боқдимиде, демак, Хайри шунга муносиб. Уйдан жой берган, бошини силаб меҳр кўрсатган оқсоқолнинг ўзи — Йўлдошнинг отаси. Ҳеч ким Хайрини мажбуран бўйнига ортмаган. Отанг пиширган ош, айланиб-ўргилиб ичасан, чидайсан энди. Совиса, ўзим тагига ўт қалайман.

Остоналикларнинг наздида Хайрини одам қилган гўё Ҳаким оқсоқол. Аслида ундай эмас, деб ўйлайди Хайри. Уни одам қилган қўй! Эшитган қулоққа кулгули,

* Охири. Боши ўтган сонда.

лекин кўплар менсимай, тирриқ қўй билиб камситган ювош жониворга нисбатан Хайрининг меҳри бўлакча. Аслида, остоналикни ҳам қўйдан фарқи йўғ-у, устига жун эмас, тўн илганда, сирасини айтса, уларни ҳам бозори бўлганида-ку, Хайри керагини қолдириб, бошқасининг (ҳартугул хизматкорлар керак-ку!) барини пулларди, минг афсус, бозори йўқ. Қўй дегани гапирмайди, кўзингга тик қарамайди, зардаси йўқ, бошини эгиб хас-хашак капалагани капалаган. Ахир қўй дегани шунчалар бўлар-да?! Дунёни пойи-пиёда, қаричма-қарич кез — бу тоифага ўхшадини тополмайсан.

Ичиб, кайф бўлган чоғларида Хайри хонаки қўйлари билан сўйлашади. Йил ўн икки ой кўрасидан ўн-ўн бешта қўй аримайди. Аммо-лекин у кенгликнинг шунисига тан берган. Падар лаънати остоналик «Улсанг гўринг кенг бўлсин» деб бежиз айтмаган. Баъзида улардан-да ҳақ гап чиқади. Кенг Остона юртидек кенг феъл афанди остоналиклар уни бошига кўтарди. Тушгиси, кечгиси йўқ улардан. Қишин-ёзин «Чўлқишлоқ»нинг қирларида ёлғиз Хайрининггина эмас, қўшнилари ҳам қўйлари ёйилиб юради. Хайри баҳор кунлари тез-тез қирларга чиқиб, қўлини белига тираб Остонанинг қўйлари кизатади. Ич-ичидан қувонади, фахр туюди: «Остона меники».

Унинг фахр туйиб англаган икrorига жавоб битта — сукут, кўк қизганиб бир-биридан илгарилаб чўл узра ёйилаётган қўй-қўзилар, тирикчилик, тирикчилик ташвишига фарқ бўлган остоналиклар. Остона...

Узоқларда унинг яна бир сурув қўйи бор, чўпон боқадди, буниси фахр, юракка нақ оташ солади, қадни кериб, оёқни ерга ишонч ва зарб билан босишга ундайди, юрганида қадамидан ўт қақнайди.

Қўйлик одамнинг қадами шундай — чарс бўлади.

Қўйлик одамнинг этагига балчиқ ёпишмайди. Қўйлик одам доим қўйини кўпайтириш пайида бўлади.

Қўй дегани хўжайинга на фақат пул, қудрат, яна

ўзини бошқариш учун қўлига қурол — таёқ тутқазадикки, буни Хайричалик қадрига етган — таёқни маҳкам тутган камдан-кам топилади. Уйлаб-ўйлаб билдики, тилсиз-забонсиз хокисорни кўпайтир, қанча кўпайтирсанг, шунча оз, ўз номи билан қўй у, ҳеч маҳал оёғингга тушов солмайди, ўз насибасини ўзи топади, сени боқадди, эга бўласан, эга!

Э-э, Хайри Остонани забт этибдики, у қўйшунос! Бу кунларга етишнинг ўзи бўладими? Узоқ қўл етмас бу маконда ғайирлик сезади. Кимлардир, дунёнинг нариги чеккасидан бўлсин, Хайрини адоват билан кузатаётгандек, пинҳон сиридан воқифдек. Чораси бор бунинг, ахир у бекорга қўйшуносми. Гапиришса гапираверишсин, элнинг оғзига элак туттиш нияти йўқ, ҳар ҳолда хуш-ёрлик зиён қилмайди. Узоқдан отилган тош тош эмас, атрофингга, ёнингга, орқа-олдингга хушёр бўл. Кесақдан ўт чиқиб, Остоналик оғиз очмаса бас. Бари ёлғон!

Чала тушган кўзидек шумшук бу бола гапига кирса-ку, Хайри кўп ниятларга бел боғлаган. Ҳозирча хавф йўқ. Ўзини, катта рўзгорини керагича тазйиқу ҳужумдан ҳимоялаб, Остонанинг жамики дарвозаси бор — кали-

Йўлдош билан ҳамроҳ бўлди-ю, тинчини йўқотди у. Аслида-ку, Йўлдошмас — ўзи мудраб, бехавотир, тинчгина кўйини боқиб юривдию тўсатдан... Агар Йўлдош бошда хархаша қилганида, йиғлаб-сиқтаганида бунчалик бўлмасмиди? Унинг индамагани юракни эзади, индамай пичоқсиз сўяди.

Кун ўтган сайин Йўлдош билан кутилмаган хавфга яқинлашиб бораётгандай, қачон, қай тарафдан келади ўша офат, келса, ким бошлаб келади?

Ойлаб пинҳон тутганини ўзи — овози, кўзлари ошкор этди. Йиғлади, Йўлдош кўриб қолмаганида, ўзи айтиб, ўзи йиғлаган, ғойибдан келадиган мадад — туҳфага ишониб муддатни чўзган, овунган бўларди.

Ушанда пешинликни ўқиб, бирпас тек қотди-да, тагин ўтириб-туриб нола қилдики, чодирга туйқос кириб қолган Йўлдош сас бермай ортида туриб қолди.

— Йўлдошни Хайри балосидан озод қил...

— Э, қодир халлоқ, ҳукмингга шак йўқ, лекин...

— Ота-онасига насиб этмаган кулба ўзига буюрсин...

омин...

— Гўдакка не гуноҳки, уни тентиратасан...

— Қўл бўлолмадим, кўз бўлолмадим Йўлдошга, ўзинг кечир...

— Отаси гўрида тик турса, мен ғофил сабаб...

Қасаммиди бу, илтижомиди — Йўлдош охиригача эшитмай чодирни тарк этди. Ўзининг, Хайрининг номи қулоғига бот-бот кирганидан билдики, чол тилак сўрапти, ярим-ёрти эмас, бутун сўрапти.

Рост, Мурод чол худо билан тиллашди, яратган нима ваъда қилди — ўзига аён.

Умр берса, келаси йил саксонни қоралайди. Озмунча қайғу-алам, етар-етмасчилик тотдими? Муҳораба кўрди, қон кўрди. Нотаниш узоқ ўлкалардан Остонага соғомон қайтди. Қолган умрни ўз билганича яшади. Қадрдон қишлоғи — содда остоналиклар тўпига қўшилди-ю, ҳаёт деб аталмиш улкан денгизнинг осойиш қирғоғига лангар ташлади: туриб қолди. Қайтиб ортга қарамади. Тошқин денгизни кўрмади.

Остонани уйим, қуйида ястаниб ётган пахтакор Қорадарахтни жойим деди. Уй-жойнинг эгаси бор, тепасида бор бўлиб турган каттаси бор. Мурод бир фуқаро, остоналиклар фуқаро. У Остонадан Ҳаким оқсоқолни, Қорадарахтдан раис Наим Расулни, ундан нарёғида қотиб Сандқул Юзбошевни ҳукумат деб тан олар, танир эди. Қолгани бари ўзига ўхшаш узоқ-майдалар, яъни ким — фуқаро.

Яна унинг мол-жонини офатдан асрагучи Сирож оғаси (Степан Иванов) бор эдики, у гавжум Қорадарахтда оппоқина аёли билан яшар эди. Мурод билан дунёнинг тўрт устун шулар — Ҳаким оқсоқол, Наим Расул, Юзбошев аллақачон раҳматлик бўлиб кетди. Бирда қулоғига чалинганки, Сирож оға ҳамон инқиллаб-синқиллаб юрибди. Табиб-да у — жонининг қадрига етади, билимдон.

Ўлим азалий ёзуқ экан, гўрковликни касб этмаса-да, лекин у қазиган лаҳадларда не-не азаматларнинг суяги чириди. Оқсоқолни ҳам ўз қўли билан лаҳадга қўйган. Васияти бор экан, атай чўлдан олиб келишди. Хабардан ажабланмади, гўё вақт-соати етиб, оқсоқол бандаликни бажо келтиради-ю, Мурод, ҳа, айнан у лаҳад қазийди, жасадини ўз қўли билан тупроққа топширади. Оқсоқол тириклигида шаъма қилмаган, васиятини билдирмаган эди. Одати — бировга айтиб яшилиқ қилмасди у. Ёрдамини юзингга солмасди. Санаса, ҳар бир хонадонга ундан нимадир мерос, шунинг учун ҳам у оқсоқол-да! Кўзи очиқлигида сўзи — сўз, ўзидек бутун, танҳо эди.

Агар жасадини бошқа биров лаҳадга қўйганида ҳам,

гўрини ўзга қазиганида ҳам Мурод учун оқсоқол ҳаминшагидек, оқсоқоллигича қолар эди-ю, лекин... кўнгли ёрти, бир жойи камдек, йиллар давомида яқин, ардоқли одами туйқус Муроддан воз кечгандек ўксирди. Шукрки, оқсоқол Муродни унутмабди, ўғлидек яқин олибди ўзига. Ахир у бегонамас — яқин-да! Ҳамиша бегоналик ўртада тўсиқ, тўсиқдан ошиш учун рухсат керак ёки Хайридек юзга ниқоб тортиш лозим.

Ушанда Йўлдошни етим қолади, деб сира ўйламаган. Ахир ота ўладию бола етим қолмайдими? Бел боғлаб, қўлида ҳасса тутиб меросининг олдида турган бола — оқсоқолнинг ўзи, унга ғам-кулфат писандмас, отасининг вафоти шунчаки мерос. Яна ўшанда у Йўлдошнинг борлигидан таскин туйиб, кўнгли тоғдек кўтарилган, ўлим Остонани тузатолмайди, ана — гуруҳнинг бошида Йўлдош тик турибди. У ўсади, улғаяди, от ўрнини той босади.

Во, дариғки, уч-тўрт йил ўтар-ўтмас Йўлдош Хайри этагида дарбадар. Болага ким раво кўрди бу тақдирни? Кўзи кўр остоналикларми, Муродми — ким? Ҳали у кўнглида оқсоқолдан фахр туйиб, эл — Остона олдида бурчимни бажардим — жасадини ўз қўлим билан лаҳадга қўйдим деб юрибдимми? Оқсоқолу Йўлдош бой берган ўн чоғли қўйни кўпайтириб, Хайрининг туёғига туёқ қўшиб юрганига шунча фахрми? Яна «Оқсоқолнинг руҳи шод» деб юракда таскин? Э, нодон! Оқсоқолга қўй эмас, одам керак, ўғли Йўлдош керак! Агар у ишонмаганида Йўлдошни Остонага ташлаб кетмасди. Остонадан топган ўғлини Остона қадрига етмади.

Хайрида: гина йўқ, қўл-оёғи бутун, ақлу-хуши жойида унинг. Сенга, Остонага нокарак — кимга керак!

Улуғлаш — расм-русумни жойига қўйиб кўмиш эмас экан-да! Мурод «соқовнинг охири» тингламабди. Ахир, шундай гап бор-ку.

Эсида: мазордан ҳамма тарқади ҳамки, у кетмади — оқсоқол билан ёлғиз хайрлашди. Сукут чўмган қабристонни нам тупроқ, дўмпайган қабрга санчилган таёқлар, боягина ўз қўли билан ётқизиб, икки чаккасига пахта тиркаб (оғмасин учун) кўзига тупроқ сочган¹ оқсоқол тўлдириб турибди. Гўё қабр — қабр эмас, оқсоқол ёнбошига ағдарилиб, тирсагига тиралиб ётибди, дўмпайган қум — елкаси, олисдан Муроднинг кўзи тушдию таниб жойида қотиб қолди: «Оқсоқоллар ўлмас экан-да!».

Оқсоқол кўзи тўқ, ҳалол одам эди. Бекор қум сепди кўзига. Ёки таомил панд бердимми? Остоналикларнинг нафаси теккан муқаддас тупроқни кўзга сочмаслик ҳам гуноҳ-да! Оқсоқол учун бутун Остонанинг гуноҳини ўзига олса ҳам майли эди. Энди кеч.

Остонада кўзи оч одам йўқ эди. Бировнинг молига, жонига кўз тикканни эшитмаган. Ё Мурод билмасмиди? Хайри дегани Остонада меҳмондек эъозланар, юрт ошиб келгани, элга қўшилгани, озми-кўпми илми қадрланар, ҳеч ким, Мурод ҳам унда Хайрининг асл башарасини, ниятини билмас эди.

Хайри эл бўлмади. Жамики сир-синаот шунда. Унинг кимлигини ўзи билмаса, чўкирттак Муродга қоронғи. Ҳатто кўздан йироқ, жисму-жони берк марҳум, марҳумлар Мурод учун очик, худди тирикдек. Баъзилари билан хаёлан гаплашади. Хайрига қолганда...

Ўтган кун оқсоқол тушига кирди. Гапирмади. Кафанга ўранганича сукут сақлади.

Мурод:

— Гапиринг оқсоқол, — деса, у оғзини очиб, тиш йўқ, дегандай ишора қилармиш.

¹ Таомил: марҳумнинг кўзини тупроқ тўйдирсин маъносига.

— Келинг, қўлингизга сув қуяй, — деса, бош чайқаб, қўл йўқ, дегандай ишора қилармиш.

«Бу не кўргулик!» — дод солиб уйғонди-ю, чодирда ёлғиз ётганини сезди. Йўлдош кеча қочганича бедарак кетди. Кетганини билганида ортидан тош отган бўларди — борган жойингга тош бўл, қайтма. «Билдирмай ғойиб бўлди. Бир ҳисобда айтмагани маъқул, мендан кўрқмадимми — Хайридан ҳам қўрқмайди. Йўлдош қўй эмас, Хайри оёғидан осса. Мутелик менга тан. Илк кетганида у эмас, ўзим қочгандек, қалтирадим. Қўл-оёғинг бут, элнинг хизматида таёқ судраб юрибсан, нега кўрқасан, дейдиган мард йўқ».

— Оқсоқол ўғлини сўрамади, алами бор менда...

Чол чодирга сизмади. Тонг ёришгунча чакмонни елкага ташлаб, у ёқдан-буёққа юриб чиқди. Қўйлар сасини сезиб, маъраб-маъраб қўйди.

— Йўлдошни сўрапти, — деб ўйлади у. — Нега қўрани бошингга кўтармайсан, нега йиғламайсан сен маҳлуқлар?!

Қўлига таёқ тутганидан бери илк бор қўйни «маҳлуқ» деб сўқди. Кун ёйилди ҳамки, кўра эшигини очмади. Атрофни очикқан қўй овози тутди.

— Маърайвер! — зарда қилди чол. — Токи тилга кириб, Йўлдош қани, деб сўрамагунларингча эшикни очмайман! Бир кун гапиринглар, шунча йил янтоқ чайнаганларинг етар! Қўранг билан сотса ҳам Йўлдошинг бир пой ковушига арзитайсан! Эртаю кеч ортингдан юриб, мен ҳам мол бўлдим. Энди овозим чиққанида бўғма!

Тилдан шукрона тушмайди. Бир келгиндининг нафаси юракка қутқу! Икки қўл таъзимда. Во дариф...

— Оқсоқол ўғлини сўрамади? — Чол кўринмаса-да, қўлини пешонасига соябон қилиб, олис Остона томонга кўз тикди. Жимжит. Сокин. Яхши ҳамки, қўйлар маъраб овоз берди, йўқса юраги торс ёрилган бўларди.

Қўра эшигини очди.

— Нима бало, Остонага ўт тушганми, ёниб кул бўлганми? Жим-жит.

Илгари ҳам чўл бир хил — бурунгидек сокин гўё шу эрта унинг том битган қулоғи очилдию тирик сукутдан юраги сиқила бошлади. Ҳар қалай, кўзи очик экан, оқсоқолни тушида бўлса-да кўрди. Уволи тутди унинг, йўқ, оқсоқол увол-саовони ўзи билан олиб кетди. Йўлдошнинг уволи тутди.

— Тушимга киргани бежизмас, гапирмади, тилим йўқ, тишим йўқ, қўлим йўқ, деди.

— Молини аямади, жонини аямади, эвазига макрга учиб Йўлдошни бой берди.

Тилдан шукрона тушмайди, бир келгиндининг нафаси юракка қутқу! Икки қўл таъзимда.

— Ўл, бу кунингдан, гўрков! Гўрингни Хайри қазади, Йўлдош омон бўлса, йиғлар... Кўрган-билганинг шу — қўйу қий иси босган танингни захга босиб ёт! Ортингдан дод қолсин! Етим, оёқ-қўли боғланган Йўлдош қолсин!

Чол аввалига чўк тушиб, пешонасини қумга босиб ўйлади. Кўзини юмиб, очиб ўйлади.

«Уни тутиб, қўл-оёғини боғлаб Хайрига топширган ўзингсан. У ёқда — Остонада бир тўда шолу мажруҳ, соқовлар борки, уларнинг Йўлдош билан иши йўқ, улар кишани очолмайдилар. Ғафлатда, барини ғафлат босган. Йиғла, қичқир, овоз бер, болам, акаларингни уйғот, Йўлдош! Менинг-да пушти камаримдан бино бўлган тўрттаси кеча сен етган Остонада ётибди. Уйғот уларни, момоларингни сочидан юл, боболарингни эшигини қоқ, буз, уйғот. Сени қишлоққа худо йўллади, элчисан, болам, элчисан, уйғот!»

Тушга яқин танида ваража туйди. Тиззалари қалтираб ҳолдан тойдди. Чодир олди тақир супада ёнбошлаб, шу ётганича жойидан туролмади. Офтоб тигида ётса-да, исимади. «Арвоҳ урди мени...», деб ҳолига ваз топди.

* * *

Йўлдош тепасига келганида чолнинг кўзи очик, бироқ ҳеч нимани илғамасди. Тинка мадори қуриб, қум остида қолгандек, эзилиб, янчилиб ётар, қўзғалишга рағбати ҳам йўқ эди.

«Ҳолинг шу экан, кўлингга таёқ тутиб не қилардинг? Тўймаган қорнинг, йиғлаб қолган гўдагинг қолдимми? Атрофни қуюндек ўраган ким, Хайрими? Унинг кимлигини Йўлдош билмаса, сен билмайсан, энди кеч. Кўзингдан нур қочди, танингда қувват кетди. Остонага тирик бориш насиб этадимми, йўқми... Сен энди Хайрига бас келолмайсан. Остона қўлдан кетди. Во дариф, Остонага қўй битгунча, кўз битсанг нетарди?..

— Бобо, мен келдим, — дея овоз берди Йўлдош.

— А, сен кимсан?

— Йўлдошман, Ҳаким оқсоқолнинг ўғли.

Чол эшитганим рўемасмикан, дегандай бироз жим ётди. Кўзини юмди, очди, қараса, тепасида чиндан ҳам Йўлдош турибди.

— Сен келибсан, турмаса уят бўлар, — чол инқиллаб қад ростлади, Йўлдош кўмаклашди.

Хайри гилдиракларни тепиб-тепиб кўргач, мотоциклдан кўнгли тўлиб шошилмай супага яқинлашди. Чол Хайрининг келаётганини илғадию секин бошини ерга қўйди, кўзини юмиб жим ётди.

— Бурга тепими, Мурод ота? — Хайри ҳуш қайфиятда ҳол сўради. — Арзанданғиз қочганига шунчами? Мана, опкелдим, уринг-е, бир жонлиғ сўйинг, ароғи биздан!

— Уриб-тепангиз, ўлдирангиз ҳам розиман, кетинг! Юртингизга кетинг Хайрибой! — Чол кўзини юмганича, Йўлдош эшитсин деб овозини бир парда кўтариб гапирди. — Оқсоқол тушимга кирди, хўрламанг болани.

Хайри эшитмаганга олди — гапирмади, жим тураверди.

— Эшитдизми, иним? — Чол бошини кўтарди, қўлига таяниб қад ростлади.

«Шундайми ҳали, — Хайрининг кўзлари ғазабдан сиқилиб, бир чолга, бир Йўлдошга тикилди, — ўйлаганим рост чиқди. Йўлдошни йўлдан урган худди шу, имонсиз... Ҳалимдек мулоим Мурод чол менга кетинг, юртингизга кетинг, дедими? Бу ерда бир га бор?.. Наҳот, Остонадан битта-яримтаси келиб, тентак чолни айнитган бўлса? Билишимча, Остонада бундай шеру мард йўқ эди-ку! Товба... охирига етиш керак, ҳозирча мен ёлғизман, буларга ишониб бўлмас, хас бўлсин, хашак бўлсин, бари остоналикнинг тили бир...»

— «Ҳазор нур» ҳам бегонамас, ўзимизнинг юрт, — Хайри ичидани сиртига чиқармай чордона қуриб ўтирди, — Остона қочиб кетмас, нима, мени қувляп-сизми?

Чол индамай Хайрининг елкаси оша уфққа қадалган улкан Қизилқумга тикилди. Сукут қоплаган соқов чўлнинг бир парчасида Хайри, Йўлдош, Мурод чол. «Ер ер-да, гапирмайди, — чол умри поёнида шафқатсиз мантиққа дуч келди-ю, қуюндек фикрларини кўтаролмай букчайиб қолди, — агар шу тупроқ, чўл меники бўлса, мен гапиришим керак. Тил берди, кўз берди, қўл, оёқ берди, Мурод деб ном берди, мен гапирмай — ким гапирсин?! Хайри ўзиники қилган Остона меники-ку, ахир, Оқсоқол ўлган бўлса, мана, Йўлдош тирик, гунгу лол бўлса-да, Остона тирик!»

Билиб туриб ўзини овсарликка соляпти бу ярамас, йўқ, сенинг кимлигингни яхши биламан, Йўлдош билан сени ўртангда ер билан осмонча фарқ бор...

— Яхшиси, кетинг, Хайрибой, мен саводсизга чегара ўргатманг, билганим шуки, Остона сизникимас, бегона-сиз...

— Ана холос, — Хайри ёлғондакам хохлади, — Йўлдош, тугунни опке, бобой билан бир отамлашайлик...

Бола ўртада дастурхон ёйди. Хайри чўнтагидан бир шиша ароқ чиқазиб қўйди.

— Сен қўйдан хабар ол, ота бирпас дам олсин, — Хайрининг ундови билан Йўлдош иккисини холи қолдирди. Чол дастурхонга уюлган бўлак патир, қотган ка-бобга кўз ташлаб, хомуш ўтирди.

— Чўлда ичишни гашти бўлакча-да, қани, олинг, ота! — Хайри лик тўла пиёланнинг бирини чолга суриб, бирини охиригача симирди.

«Сен келгинди ҳаромига ота бўлишдан ҳазар қиламан», — Чолнинг чап қобоги пир-пир учиб, безовта бўла бошлади. Хайри қаддини тик тутиб, нигоҳини чолга қадади:

— Қулоғим сизда, бобой, боя бир нарса дедингизми?

«Гапим гап, юртингга кет, дейман, Йўлдошни тинч қўй!» — чол кўзини олиб қочмади, Хайрига тик қараб тураверди.

Хайри жилмайди, бош силкиб, «Хайриятки, сендақалар кўпмас, — деб иқроф бўлди. — Оз бўлсин, кўп бўлсин, уйғонган хас билан ҳисоблашмай бўлмас. Лекин бунинг ҳам йўли бор, осонликча тан бериш йўқ. Яксон қиламан, Остонага қўшиб барингни ғорат қиламан. Макру совуқ ақлим омон бўлса, сенларни ҳали узоқ ухлатаман! Ҳа, ҳа, йўлда юриб ухлайсан, қўйимни боқиб ухлайсан...»

— Бобой, қиморда шундай гап бор: «Бой берма, бой бердингми — чида, мард бўл!»

— Хайрибой, иним, сиз биз билан танти ўйнамадингиз, яна билиб қўйингки, Остона қимор, сизу биз қимор-боз эмасмиз. Қўйинг, ўз ҳолимизга...

«Ҳе, овсар! «Қўйинг, ўз ҳолимизга» эмиш. Шўринг, соддалинг шунда-да, сени ўз ҳолингга қўядиган аҳмоқни топибсан! Фотиҳлар бир қарич ер учун жанг қилган, қон тўкишган. Сени бир оғиз гапинг билан Остонадан, тайёр хизматкорим Йўлдошдан кечиб бўпман? Қўлингга таёқ тутқаздимми — индамай қўйингни боқавер, сенга ким қўйибди хўжайинликни, ярашмайди. Зўр келса, жангда «Сулҳи кулл» деган ибрат, муроса бор, шуни қўллайман. Сенлар бунга арзимайсан. Остонанинг ягона билимдони сен бўлсанг, яримжонсан, бугун бор, эртага йўқсан...»

— Толиқибсиз! — Хайри пиёласига арақ тўлатди. — Буёғи яқин қолди, ота, сабр қилинг, ҳадемай Йўлдош қўлингиздан таёқни олади. Сизга нафақа ёздираман. Оёқни узатиб, ҳаққимга дуо қилсангиз бас...

Чол ҳафсаласизлик қилиб, нафақага ҳужжат тўлғамаган. Қорадарахтдан икки-уч ойда бир келадиган оқсоқ хабарчи тенгқур чолларга нафақа улашганда ўзини четга тортди, кўрмаганга оларди. Хайри шунга шаъма қияпти. Урни келганда муросани ҳам билади бу занғар! «Йўлдошни деб имонимни пулга сотсам-да-а?! Йўқ... Чиндан ҳам сен туллак Остонанинг пирига айландинг! Қаерда ўнқир-чўнқир бор — биласан...»

Чол ноиложликдан мум тишлаб ўтирар, айтган гаплари кумга сингган томчидек изсиз кетгани алам қилар, қаршисида ароқ кайфини суриб ўтирган Хайри гўё тоғ, уни бир гап билан қулатиш осонмас, нарёғи — жангужадалга, йўл-йўриқ, қонун талашишга кучи етмасди.

Хайри пўстакка ёнбошлаб, қув кўзларини ярим юм-

ганча чолга тикилиб турибди. У нималар ҳақида ўйлаяпти — барини уққан. Завқ-шавқ шунда-да — қаршингда ракиб, у эса ночор, оёқ-кўли боғлиқ, беҳол...

«Йўлдошбек, ўғлим, — дея юрак-юракдан илтижо қиларди чол, — нажот ёлғиз худодану ўзингдан. Мен сенга суянаман! Сен Оқсоқолнинг ўғли — Оқсоқолсан. Мен, увада чолнинг бўлган-турганим шу — ақлим етмайди. Агар худо Хайрини яратмаганида, сени ҳам яратмасди. Бирга бир! Тенглик шу, ўғлим! Душманингга ўзинг бас кел... Аслида, сенинг душманинг — Остонанинг душмани, биз шуни фарқламасак, жигарларинг фарқламаса, ҳимояннга ярамаса, нетасан?! Қисматинг шу, белингни маҳкам боғла. Остонанинг кўзини оч, худо кўмак берсин, қўлласин сени.

— Ота, — дея бир сих кабоб узатди Хайри, — мулойим, тўқли гўшти, өнг, хаёлни қочиради бу!

Чол кабобни хушламайгина олиб Хайрига ажабсиниб тикилди: «Нима бу, Оқсоқолнинг жигарими?!»

— Гўштни хуш кўрасиз-а, Хайрибой?

— Бир кун гўшт емасам имоним қочади!

— Пойимга бир жонлиқ сўй деб эдингиз, жоним билан, — чол қуллуқ қилиб, бош эгди, — жонлиқ тайёр, сўйинг мени!

— Қари этни ит есин, бобой, мен барра гўшти ейман, кўнглим барра гўшти тусайди! — Хайри гулдираб кулди. — Ҳу, ана, кўряписизми, — у Йўлдош кетган томонга қўл чўзди, — бир сурув қўйим бор, чўпонам бор, хоҳлаганимни сўяман, ейман, суягини... сен... итларга ташлайман!

Чолнинг томоғига тошдек бир нарса қадалди, ҳа де-ганда ютунолмади.

— Биламан, биламан...

— Билсанг, гап шу! Ич арақни!

Чол титраб пиёлага узалди, арақни Хайрининг бетига сепмоқчи эди, қалтираб пиёла қўлидан тушиб кетди.

— Қўрқдинг-а?! — Хайри ғазабини яширмади. — Қўрқасан, Хайри тирик экан, қўрқасан! Тантисимни кўрдингми? Оғзингга эрк бердим, гапирсин, дедим, бир пиёла сувни кўтаришга қонинг етмади! Энди думингни қис, оғзингни юм! Бу ёғига мен подшо!

— Йўқ! — Чол дағ-дағ титраганча Хайрига тирғалиб тураверди. — Ўтган кун — ўтди, мен эртадан кўрқаман Хайрибой. Мени эрта қийнайди.

* * *

Йўлдош ўтган тўқнашувдан хабарсиз яна чолга эш бўлди, қабатига кирди. Шу кетганича Хайри бир ой кўринмади, қишлоқдан келган элчи у ҳақда: «Ерга қор тушган кун Хайри меҳмонлар билан овга келармиш», деган хабар етказди. Шу кундан бошлаб Йўлдош кун санади, осмонга тикилиб-тикилиб қор ёғишини кутди.

Куз охирида борар, чолнинг илгариги шашти қайтган, унинг соясигина Йўлдош билан бирга, ўй-хаёлга фарк, кунлаб чурқ этмаслик Йўлдошдан чолга кўчган, назарида у кун сайин бегона — илгариги Мурод чол тусини йўқотиб, аламзада, тунд бўлиб борар эди.

Кунларнинг бирида у Йўлдошга берган ваъдасини эслаб: — Қарзимни узай, Йўлдошбек, эртага «Ҳазор нур»га ўтамиз, — деб суюнтирди. Тугунга эртанинг ғамини еб, иккита пиёла, нон ва гўшт қайнатиб ўради.

«Ҳазор нур» эртақлардаги тоғ мисол кўпдан хаёлини банд этган, Йўлдош унга тикилиб тўймас, қўл чўзса, етгудек бу кўрғон анча олисда эканини чолдан эшитган, тезроқ ўз кўзи билан бориб кўришга шошиларди. Баҳодирлар учқур отларини эгарлаб, ҳамиша тоғу тош, ғорлар, саҳроларга йўл олишади. Узоқлардан бахт топиб, ғолиб қайтишади. Шу кунларга етиш орзуси тун-

кун бўлсин уни тарк этмади, гарчи сўнги воқеалар тасавуридаги эртақ оламидан шафқатсиз ҳақиқат сахнига улоқтирса-да, синмади, умидворлик, кенглик — уфққа туташ чўл суяб турди.

Эртага «Ҳазор нур» томон қадам босиши билан гўё нимадир ўзгаради. Шу кунгача чол иккисини қийнаб, мажҳул бир ночорлик домига илинтирган, аламзадалик кишанлари ечилади. Нажот — «Ҳазор нур»дан! Олисидаги кўҳна кўрғон дарвозасидан кирадию сир-асрорга тўла мўъжизалар ичра ғойиб бўлади, йитади. Балки, «Ерилтош» шундадир?

«Ерилтош» дейман — очилади. Кираман. «Епил, тош» дейман ёпилади. Қайтиб чиқмайман. Мурод бобом кутади... чиқмайман...» — у тун бўйи ухламай эртақ тўқиди. «Ерилтош» дан онаси, отасини сўради. Соғинч тўла хаёлларига Хайри аралашганида, у хушёр тортар, эшитгани, китоблардан ўқигани пуч ёнғоқдек қўйнидан тўкилиб, ич-ичидан йиғи хуруж қилар, кўрпага бурканиб оларди...

Қуёш чиқмай қўйларни ёйишди. Қудуқдан сув тортиб темир охурларни тўлатишди. Чол эшақда, елкасида эски милтиқ; чол милтиқни хўжақўрсинга чодирга илиб қўйган, баъзи-баъзида келасига осиб яқин отарларни айланар, хуморини ёзар — чўпонлар чолнинг бу одатини қилиб, сездирмай кулиб қўйишарди. Йўлдош пиёда, қўлида таёғини тутганча: «Ҳазор нур» томон йўл олишди.

Чошгоҳда манзилга етишди. Чол эшагини тушовлаб, қўйиб юборди. Йўлдош хуржунни ясси тош устига қолдириб, ойлаб, йиллаб кутгани — на тоғ, на қирга ўхшаш улкан тепалик, нураган кўрғонга ҳайратланиб тикилди. Юзига қалъа томондан ўт-ўланларнинг ўткир ҳидига қоришиқ салқин ҳаво урилди.

Чол сопол кўзачадан пиёлага сув қуйиб юз-қўли, оғзини чайди. Белбоғига артиниб, ўтирди. Йўлдошни ёнига имлаб тиловат бошлади. Марҳумлар руҳига фотиҳа дуосини айтиб, туришди.

— Муқаддас қадамжоҳ бу, ўғлим, кўп шаҳидларнинг суяги ётипти, — чол ўтмишдан сўз бошлади. — Ҳозирги китобларда борми-йўқми — билмайман, Бухорода Норшоҳий деган илми ўткир олим ўтган. «Ҳазор нур» тарихини у кишидан ўтказиб ёзган топилмайди, дейишади. Саводинг бор, оқ-қорани таниган пайтингда шу китобни топиб ўқи...

Шу топда Йўлдошни китоб қизиқтирмас, тушларига кириб чиққан «Ҳазор нур» гўё унга сирли эшикни очгандек, тезроқ бағрига киргиси, атрофни айланиб, тик деворлардан ошиб, тепага кўтарилгиси келарди.

— Пастликдаги тошга қара, келинга ўхшайдими? — чол қўлига кичик бир тош олди. — Номи «Келин чўққи» шу тошинг.

Араб лашкарбошисининг хотини биз туркларга сотилган. Душман катта талофат кўриб, чекинган. Қутайба ибн Муслимининг келини бўлмиш бу аёл қарғиш олган — тошга айланган. Гарчи, у бизга сотилган бўлса-да, сотқин — барибир, сотқин! Утган ҳам, қайтган ҳам тош отади унга. Қани, сен ҳам қўлинга тош ол-чи!..

Муқаддас қалъага кириш осон кечмади. Чол барча расм-русумларни адо этгач, бирпас жим қолди.

— Ана энди, озод қушсан, юрагинга яхши ният туғиб, қалъага кўтарил, — шундай деб у ортига чекинди. — Бор, боравер, сени шу жойда кутиб тураман. Юқорига чиққулик ҳолим йўқ менинг.

Нақ чўлнинг ўртасини ёриб, портлаб чиққандек, узоқ аждодлар, етти ёт бегона — ёв лашкарлари қўним топган, жанг қилган манзилгоҳ чиндан ҳам ғаройиб, атро-

фини буталар, кўкиш туман қоплаган, турли тошлар думалаб ётар, қор-ёмғир, шамол қулатган бағрлари яқиндан оппоқ — оҳақ тошдек ялтираб кўзга ташланарди. Йўлдош зиёратчилар из қолдирган тор йўлакчадан тепаликка кўтарилди. Ён томондан лентадек кўринган бир неча сўқмоқ юқорига кўтарилган сари бирлашиб, кенг сахнга олиб чиқар эди.

Йўлдош энтикиб нафас олар, боши осмонга теккандек суюнар, кўзи илғаган барча масофани бир зумда югургилаб томоша қилгиси келарди.

Оёғи остида сочилиб ётган бошчаноқ, қўл, болдир суякларини босишдан ҳадиксираб, айланиб юрди. Тепаликнинг кун ботиш томони қабристонни эслатди. Қабрлар тўрт бурчак уй пойдеворига монанд тош териб ўралган, кенг. Ҳар бир қабрнинг ўртасида сопол коса, косачалар, ичида тариқ, жўхори кўринади. Баъзилари бўш. Ёмғир тўпланган косаларга ҳам кўзи тушди. Донли косаларга қўшлар келиб қўнади...

Кун чиқар томонда нураган девор, сопол парчалари, ялтироқ тошлар сочилиб ётибди. Йўлдош ўйлаганидан юз чандон ортиқ ғаройибхонага тушиб қолганига қувонди. У шошилар, боболардан мерос қадим манзилгоҳнинг сир-асрорини билгиси келар, қақиқа сайин тепалик синоатга тўлиб, янада улканлашиб борар эди. Қўлини белига тираб пастликни кузатди. Мурод чол ясси тош устида ёнбошлаганича миттигина бўлиб ётар, нарироқда тушовланган қашқа эшаги ўтлар, энг тепада эса ўзи — «Ҳазор нур»нинг мутлоқ ҳокими Йўлдош. Тепадан чўл янада бепоён, осмон тиниқ, кенг кўринди кўзига. Улкан қароргоҳ сукути билан ақлни шоширар, сукути билан салобатли эди.

— Мурод ота-а! — деб қичқирди у. Назариди овози ўн қадам нарига етмади. Қўлидаги тошни тошга урди: зўрға тиқ этган овоз эшитилди. Сукут овозни ютар, йиллар оша қалъага сукут қамалгандек жимжит эди.

Бирор соатлар тентирагач, у тош ёриғидан занглаган бўш патрон топиб олди. Йўлдош умрида милтиқ отмаган, чинакам ўқ нималигини билмас эди. Бўш патронни росмана ўқ деб ўйлаб, чўнтагига яширди. Пастга тушганида у қушдек енгил, чолдан-да миннатдор, хурсанд эди.

— Худога шукр, — деб уни қаршилади Мурод чол, — сенинг ҳам куладиган кунинг бор экан.

Биргалашиб тушлик қилишди. Кун пешиндан оққанида ортга қайтишди. Йўлдош бора-боргунча, чўнтагидаги бўш патронни ушлаб, чолнинг елкасидаги алмисоқдан қолган милтиқдан кўз узмади...

* * *

«Қор ёғса, Хайри келади» — қўлида таёқ, хаёлида шу хабар.

«Қор ёғса, Хайри келади» — чолдан яширинча, милтиқни қўлида тутиб турадию хаёлида шу хабар.

«Қор ёғса, Хайри келади» — чўнтагидаги бўш патронни авайлаб ушлайдую хаёлида шу хабар...

Кунлар совуё, гоҳ-гоҳида чўл изғирини эсди. Мурод чол чакмон, Йўлдош чопон кийди.

— Эртага қор ёғади, — дея маълум қилди чол. Тушдан сўнг очикда ётган ашқол-дашқолларини йиғишга тушди. Утин ғамлаб қўйди, Йўлдош қўйларни унутиб, чодир гиридан гир айланди, кетмади. Ул-булга уринган бўлиб, хаёли қочди: «Эртага Хайри етиб келади». Яна базм, ароқхўрлик, иссиқ чодирнинг тўри Хайриники, тонггача чол иккиси меҳмонларга хизмат қилади...

«Кетаман...»

«Кетмайсан!»

«Кетаман!»

«Кетмайсан!! — Хайри маст-аласт тўдадан ажралиб

¹Ўзбек халқ эртаги.

чиқдию Йўлдошнинг бошига қамчи солди.— Кетмайсан! Етар, шунча асраганим, ёшсан дедим, боласан дедим,— йўқ, ақлинг кирмади сени! Қорнинг тўқ, устинг бут...»

— Йўқ, кетаман!— деб қичқирди Йўлдош. Саксовул ғўласига ёпилган серка терисини силкиб ичкарига олиб кираётган Мурод чол нохос қичқириқдан қотиб қолди. Йўлдошнинг кўзлари ёнар, урушга чоғлангандек мушталари тугилган эди.

Чол индамай чодирга кириб кетди. Чиққач:

— Совқотдинг-а, чамамда, кир, ўраниб ёт, бугун менинг галим, подани ўзим қамайман,— деди-да хотиржам эшагини тўқимлади. Йўлдош чолнинг ортидан қараб қолар экан, беихтиёр яна хаёлида Хайри пайдо бўлди: «Кўтар бошингни, бола, кўзимга қара!— дея сочидан тутиб ўзига қаратди.— Гапимни уқдингми? Отабобонг чўпон ўтган, сен ҳам қўй боқасан... қўй, қўй, қўй!»— Йўлдош қочиб чодирга кирди. Осиглик милтиққа кўзи тушиб, Хайрини нишонга олди: «Отаман!..»

Илк бор қўлида милтиқ тугганича чолнинг ортидан тикилиб қолди. «Кетаман...» У бархандан ошгач, йўлга отланди.

Кеч тушди. Йўлга яқин бархан ортида нафас ростлади. Атроф жимжит. «Чироқ кўринса, яширинаман»— Йўлдош шу ният билан атрофни яна бир бор кузатди-да, этигини ечди.

Оёгининг чигали ёзилгач, ортига термулиб чодирдан, Мурод чолдан анча олислаб кетгани, қоронғи тушгани юрагига ғулу солди. Қўндокни маҳкам сиққанча «Қайтсаммикан?» дея иккиланди. Чолнинг беозор, муте қиёфасини аниқ туйди-ю, кўкси оғирлашиб, қўли бўшашди... Лоақал «Келдингми?»— деб айтмайди у. «Нега қочдинг?»— деб ҳам сўрамайди. Йўлдош бош эгиб жимгина чодирга киради-да, милтиқни жойига илади. Сўнгги паноҳи, ишонч-имконидан айрилиб, бўм-бўш кўрпа остига киради-да, пиқ-пиқ йиғлайди. Хайрининг узун қўли, қамчиси Остонадан туриб чодирга етади, тун бўйи чодирни савалайди. Йўлдош кўрқиб уйғонганида чол уни юпатади: «Ёт-ёт, ухлайвер, шамол...»

Йўқ. Йўлдош шамолга ишонмайди. Ҳозирча тиқ этган овоз, таҳлика эшитилмайди. Аёз. Ҳадемай жониворлар емиш излаб, инларидан чиқади. Ой тўлишади. Нимадан кўрқсин, қўлида милтиқ, шоғолми, бўрига дуч келса, отади. Қочмай кўрсин-чи!

...Йўл ярмидан ошганда қор учқунлади. Аёзнинг тафти кесилиб, юз-кўзига илиқ қор урилди. У баъзан тўхтаб-тўхтаб қолар, қоқинар, сукутга толиб ўнгу сўлига тикилар, бир маромда ёғаётган қор остида ҳеч қачон Остонага етолмайдигандек, хўрликдан беихтиёр йиғлаб юборар, алам билан яна олға босарди. Агар шу топда оти бўлганидами, учқур от... Отни ўйлаганида ўз-ўзидан тўхтар, осмондан эгарланган тўппор кишнаб тушишини хаёлан орзу қилар, осмондан эса от эмас, қор ёғар эди. Узундан-узок йўлнинг бир четига Мурод чол, нариги чеккасида Хайри ётибди. Уртада милтиқ кўтарган Йўлдош пойи-пиёда кетмоқда...

Қоронғи, қозондек тўнкарилган осмон остида нималарни ўйламади у. Паноҳсиз тун бағрида кўрқиб илгарилар экан, ортида Мурод чолнинг борлиги юпанч, гўё Йўлдош «Бобо!» деб қақирса, у «Лаббай, мен шу ердман!» деб овоз бераётгандек туюлади. Йўл бўйи чолнинг хотири ҳамроҳ бўлди. Мана, у...

Қишлоққа яқинлашганида, чол оппоқ белбоғини қор узра ёйди-ю чўк тушиб, қўлларини чўзди:

«Йўлдошни Хайри балосидан озод қил...»

«Ота-онасига буюрмаган кулба ўзига буюрсин...»

«Гўдакка не гуноҳки, уни тентиратасан...»

«Қўл бўлолмадим, кўз бўлолмадим Йўлдошга, ўзинг кечир...»

«Оқсоқол гўрида тик турса, мен ғофил сабаб...»
Йўлдош милтиқ қўндоғини ерга тираб тин олди. Ҳозиргина хаёлида жонланган Мурод чол ҳақида ўйлади. Саҳарлар уйғонганида чол пичирлаб, гоҳида овоз чиқазиб, ўтириб-туриб Йўлдошнинг дуо қилар, қибага қафт очиб, унинг Остонага қайтишини тилар эди. Йўлдош эса кўзини юмиб, эшитмаганга олиб ётаверарди. Чол дуосини тугатиши билан ҳай-ҳайлашига қарамай у ташқарига қочиб чиқарди. Ушбу ҳол бир неча бор такрорлангач, чол саҳарлар тилагини ичида — жимгина, овозсиз қайтарди.

Чўлда, чодирда — мана ҳозир Остонага яқинлашди ҳамки, чол ҳақида ўйлаганида, у ҳамиша тик, ё чўк тушганича қўл чўзиб, худди ҳовучига осмондан ёмғир ёғишини кутаётгандек кўринарди. Ёмғиргами, дуогами очилган қафтлари ҳеч юмилмасди.

У кунлар ортда қолди. Утган кун ўтди. Утган кунлари ўзиники, унутмайди. Хайри минг уриб-сўксин, қийнасин, Йўлдош ўша кунлар билан тирик, ўша кунлардан паноҳ излайди, суянади, ўч олади. Остонада уни суйайдиган, паноҳига оладиган жонзот топилмади. Отаси — оқсоқол ўлди-ю унуттишди. Бир боғ беда, битта қўй, бир қоп жун, пахта деб, ўзларининг ёрти ҳаловатларини ўйлаб унуттишди. Жиллов солинган оғизларигача Хайри хўжайин. Уларда қўл йўқ, кўз йўқ уларда — Йўлдошни кўришмайди. Барча остоналик бегона! У тўхтаган қўйи ўй сураб, хаёллари дам олисларга, дам қадрдон мактабига етакларди. Деворларига оҳак суйкалган пастак хоналар. Шовқин-сурон. Юқоридаги ўйин майдончасининг бурчакларида ўқитувчиларнинг эшақлари қантарилган. Эшақлар танафусни кутмайди — дамо-дам ҳанграб «домла»ларни тирикчилик ғамидан огоҳ этади...

Қиш қаттиқ келса, мактаб ҳафталаб бекилади. Одатдаги кунларда эса давомат ўртада тенг — бир кун болалар келмаса, иккинчи кун ўқитувчилар сийраклашиб қолишади. Сабаби суриштирилмас, икки-уч синф бирлашиб «Биз бахтлимиз, бахтлимиз, Юртимизда тахтлимиз» деб ашула бошлашар ёхуд ўқитувчилари учун ўт юлиб, маҳнатдан таълим олишарди. Қоп тўлгач, аксарият дерслар ҳам тугар эди.

...Минг тўққиз юз элли иккинчи йилнинг баҳори, қўйлар қўзилаган пайт. Қутилмаганда Хайри тўппа-тўғри синфга кириб келди. Ушанда йигирма чоғли болаю ўқитувчи бирваракайига унга қараб қолишган. Худди Хайрини биринчи бор кўришаётгандек! Сурат дарси эди. Осиглик қора тахтада олма дарахтининг сурати. Хайри бирпас жим тургач, совуқ жилмайди ва тўсатдан:

— Олмангиз кам ҳосил-ку, муаллим!— деди. Бўрни олиб олма дарахтининг устига чизик тортди, ёнига каттақон қўйнинг суратини чизди-да:

— Кўчиринглр!— деди болаларга қарата. Сўнг ҳамма қатори тош қотган Йўлдошнинг қўлидан ушлаб, сўроқсиз синфдан олиб чиқди. Кишан, кишан эди Хайрининг қўли.

Йўлакда бошлиққа дуч келишди. Тўхтадилар.

— Бор, боравер,— деди у,— ихтиёринг акангда... Директор алдамаган экан. Хайри ўша кундан бери Йўлдошга оға!.. Раҳматли отаси ҳам уни «Оғанг» деб, Хайрига ишониб топширди. Оға... бу сўзга ким шак келтиради? Ахир Хайрининг ўзи ҳам аввалида «Отанг ўрнида — ота, онанг ўрнида — онаман» деган, кейинчалик шаккок Йўлдош чўлдан қочган, босиқлик билан «Оғангман, сўзимга кир» деб муросага чорлаган. «Оға!» Йўлдош алам билан пичирлар экан, юраги санчди, чап қўлини кўксига босиб, бошини орқага ташлади.

Назарида ўнгу сўлини Хайрининг совуқ башараси тўсди-ўради, гўё кўкдан қор эмас, сўз ёғилди: оға, оғангман, оға, оғангман!..

Тушуниб-тушунмаган ўйлар қуршови, вужудига қон билан кирган отамерос боғлиқлик, фарзандлик Йўлдошни барча хавф-хатардан асраб, Остонага олиб кирди.

Унда-бунда итлар хурар, қишлоқ жимжит, ҳамма уйқуда эди. Олисдан уйини кузатди. Ҳамишагидек дарвозахона чироғи ёниқ, тиқ этган товуш йўқ, бутун қишлоқ осуда. «Хайри ов анжомларини тайёрлаб, донг қотиб ухлаётган бўлса керак. Тонг отса, меҳмонлари келади...»

Ҳолдан тойиб, очиқиб қир томон юрди. Отаси вафотидан бери уни овутиб, кўз ёшу барча аламларини яшириб, пинҳон сирлашадиган кадрдон қир. Пастликда қишлоқнинг ёзлик кўраси. У совқотиб кўрага кирди. Тахта охурларнинг бирини судраб, панага тортди, қорини сидириб, ичига кириб ётди. Энсиз узун айвон ости қоп-қоронғи, унга ҳеч кимнинг кўзи тушмайди. То баҳоргача ёзлик кўра деярли ташландиқ, назардан холи жой. Кундузлари «Бекинмачоқ» ўйнагани келишадиган болаларни айтмаганда, кўра ҳеч кимнинг ёдига тушмайди. Утган гал қочганида Хайри бутун остоналикни тўплаб, қўй янглиғ санаб, қамчи билан савалаб, худди шу кўрага қамаган. Ушанда у тонгни қирда қаршилаган, кўрага кўз тикиб, худди шундай манзарани аниқ туйган эди.

Охур раҳига бош қўйиб ётар экан, қўйга айланиб қолсам-а, деган ўйга борди. Унда нима бўлади? Бошини кўтариб қор босган охурларга бир-бир кўз югуртирди. Қор ўрнида охур тўла ем-арпа бўлади, пастда — оёқ остида кўм-кўк янтоқ. Йўлдош тамшаниб қўйди. Бирпасда кўра қурт-қурт янтоқ чайнаётган қўйлар билан тўлди. Хайри панжара ортида мамнун жилмайиб турибди. Она қўйлардан сал нарироқда сур тўқли — Йўлдош қўйга булғанган янтоқни истар-истамас искайди...

Мизгиб, кўз очганида қўл-оёқлари совуқда тарашадек қотган, кўра ёришиб итлар тинимсиз ақилларди. Қор тинибди. У зўрға қимирлаб ўрнидан турди. Куфкуфлаб бармоқларини илитган бўлди. Бутун вужудига тинимсиз ниналар санчилар, оғриққа чидаёлмай кўзларидан тирқираб ёш чиқарди. Кўзи охурга тиккатирилган милтиққа тушди-ю ўзини босди, чидади. Аланглаб ташқарини кузатди. Кўча кимсасиз, ҳаммаёқ қорга бурканган. Авайлаб кўрадан чиқди, ҳадемай тонг отади. Уйи билан қўшни ҳовли ўртасидаги очиқ майдон — бедапоядан бир жуфт ит ўйноқлаб, бир-бирини қувлашиб ўтди. Томи-томига бирикмаган кенг ҳовлиларда ҳамон хотиржамлик. Ҳар бир қўшни ўртасида чегара — қор босган бедапоя — яланглик.

Йўлдош Остонага нажот истаб тикилар экан, айри ҳовлилардан кимдир чиқишини кутди. Ҳозир қўшни Кўчар бобо ёки Ойнурол тоға чиқадию Йўлдошга кўзи тушиб, қўлидан милтиқни олади... Кутди. Йўқ. Қор босган дала-дашт, қирлар, қумтепалар — бутун Остона жимжит. Гўё олис йиллардан буён Йўлдош, юраги кўксига сиғмай ураётган Йўлдошнинг келишини биқиниб, ҳар ким ўз уйида яширинча кутаётгандек.

Буёғига журъатли бир қадам, фатво керак. Сўнг гулбурлаган ўқ овози... ғалаён... Фатво сукутда, журъат милтиққа эди... Уйга яқинлашар экан, қўли толиб, оёқлари қалтиради. Кўча чироғи ҳали ҳам ёниқ. Кимдир дарвозага келиб-кетган: қорда изи қолибди.

У Хайри тунайдиган хона деразасига яқинлашар экан, тўхтади. Парда тортилган дераза ойнасидан ичкари кўринмайди. Девор ошиб ўтишнинг иложи йўқ, ит ақил-

лаб ҳовлини бошига кўтарди. Яхшиси, Хайрининг чиқишини пойлайди...

Парда қимирлагандек бўлди. Йўлдош ўзини четга олди.

Шу топда Хайрининг хотинидан бўлак бутун хонадон аҳли фарқ уйқуда эди.

— Хотинингни дард тутса тутибди-да, сен саҳро-йиларга ким қўйибди дўхтирни, уйингда туғ! — қўшнис Ойнуролнинг бемавруд уйғотгани малол келиб, печга саксовул қалаётган аёл шу тахлит минғирларди.— Висир-висир ортдан гапиришни биласанлар. Ҳа, Хайрибойга ишинг тушмайди-я, тушмайди! Машинаси керак, ёрдами керак...

Хонада илиқ ҳовур таралди. Хайри керишиб, оёқларини чўзди. У тунда кайф бўлиб қайтган, боши томонда бўш коса думалаб ётарди.

Аёл қайта ўринга кирмади. Уйқуси қочиб, тўшакнинг бир бурчида чўнқайди, соғлом, бақувват эрига тикилиб ўй сурди. Ишқилиб, кўз тегмасин, эрини Хайрибой деганларича бор. Остона: нг чинакам эгаси у. Унга тегиб, бир этак боланур онасию хуш давронларнинг соҳибаси бўламан деб ҳеч ўйламаган. Хайри уддабурон, олғир, қўлини қайга чўзса, етади. Бир ҳисобда Остоналикдан ёмонлик кўришмадию нечундир кун ўтган сайин эри сингари уларни хушламайдиган, кўзи кўзига тушса, нафрати кўзийдиган бўлди. Юмуши уёқда турсин, гап-сўзи малол келади остоналикнинг. Баъзида кенг феъллиги тутиб, ҳа энди улар ҳам худонинг бандаси-да, дейди. Юрса-юрибди-да! Хизмати тайин, мол-жонларини аяшмайди. Кўрғондек ҳовлининг лойсувида, ҳашарида катта-кичик остоналикнинг улуши бор. Барибир Хайридек азаматга кам-да бу!

— Туф-туф, кўз тегмасин,— дея аёл эрининг елкасини силади. Нечундир шу топда ташқарида бойлоқлик ит безовта ҳурди. У эринибгина дераза пардасини сурриб, кўчага қаради. Ҳадиксираб деразага яқинлашаётган Йўлдошга кўзи тушди-ю пардани тортди.

— Туринг, туринг отаси!— деб ҳовлиқиб қичқирди.— Йўлдош милтиқ кўтариб келди, ҳаммамизни отади!

Хайри алланималар деб ғудранди. Хотинининг гапи қулоғига киргунча, аёл: «Этади, ҳаммамизни отади!» деб, елкасидан силкиверди.

Хайри даҳлиз деворига осифлиқ ўқланган милтиқни олар экан, ғазабини босолмай «Ярамас, бехосият!» деб сўкинди. Доғда қолмаслик учун оёқяланг, бошяланг супага чиқди. Юрак ҳовучлаб эргашган хотинини имлаб уйга киритди. Нарвонд... томга кўтарилди-да, эмаклаб Йўлдошни кузатди. Бола деразадан ўн қадамча нарида, деворга ёпишганича миқ этмай турар, қўлида милтиқ... Кўзларини ишқалаб, тагин кузатди. Уша! Епирай?! Энди уни қайтариш мушкул. Мурасага тушунмайди у, яхшилиқни билмайди. Тўнғиз, тўнғизнинг боласи!

— Ўзингдан қўр, бола!— Хайри тишларини ғижирлатди.— Шум қадаминг бошингни ейди!

Йўлдошни нишонга олаётиб нафасини ютди.

* * *

...Ўқ овози очиқда ётган итларни безовта қилди. Улар югургилаб ташқарига отилдилар. Биринчи қор, биринчи ўқ овозидан остоналиклар ҳайратга тушмади. Уйғоқ қариялар «Кимдир алданган дайди кийикни отди» деб сукут сақлашди.

Йўлдош гард қўнмаган оппоқ қорда эски милтиқни қучоқлаб йиқилди. Шу топда қонун гувоҳлиги бўлганида кимдир марҳумнинг эгнида чопон, оёғида керза этик деб қайд этар, чўнтагидан эса бўш патрон топарди.

Кўчага биринчи бўлиб хотинини тўлғоқ тутган Ойнурол, сўнг Хайри кийиниб чиқди. Кўз-кўзга тушганида, Хайри:

— Кўрмайсизми, қўшни, Йўлдош ўзини отиб қўйди,— дея ачинган бўлди.— Эси паст Мурод милтиқни болага ишонган. Жавоб беради ҳали.

Ойнурол тил тишлади. Тескари бурилиб, ғазабию кўз ёшларини яширди. «Агар хотиним ўғил туғса, отини Йўлдош қўяман!»

Шу билан Остонанинг Йўлдош учун тутган азасию ичган қасами тугади.

ХОТИМА

Йўлдошнинг вафотидан сўнг Хайри Остонада қўли очик, сахий, етимпарвар деган ном олди. Ушанда жамки таъзияга йиғилганларни лол қолдириб, боланинг жасадини лаҳадга ўзи қўйди, йиғлади. Барча расм-русумларни вақтида оша-тоша адо этди.

Дарвоқе, Мурод чол Йўлдошнинг таъзиясига келма-

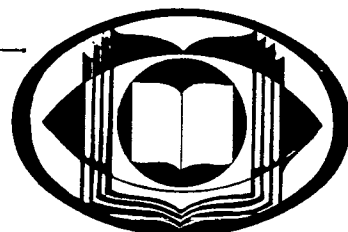
ди. Орада Хайри бир марта чолнинг ҳузурига бориб қайтди...

Йиллар ўтиб, Хайрининг ўз-ўзидан кўпайгани — қиз узатиб, ўғил уйлантиргани, неварга кўргани тилдан-тилга кучди. Айтишларича, у бир етим болани уйига олиб келиб тарбиялаган эмиш. Сўраганларга «Боланинг отанаси урушда ҳалок бўлган» деб маълум қилган. Остоналиклар бу яқин орада уруш бўлганини билишмайди. Яна ким билсин, Хайридек дунё кўрган — эл кезган, юрт сўраган одам ёлғон гапирмас, дунё кенг, уруғаймоқ кўп, дунёнинг бир четида уруш бўлса бўлгандир. Хайридан «Болани икки-уч йил асраб, тагин юртига жўнатаман» деб эшитганлар бор. Ростдир, ёлғондир, ишқилиб Остонада шундай гап тарқалди.

Кимнинг боласи экан у, қай юртдан? Буниси ёлғиз Хайригаю худого аён...

СУНГИ ХАБАР: йиллар, замонлар ўзгариб, Остона Хайрининг номи билан — Хайриобод деб атала бошланди. Эски Остонада Хайрининг бринждан ясалган ҳайкали очилди.

1989 йил — май, Москва.

Маърифат ёғдулари

Бобо Машраб

Инқилобдан олдин ибтидоий мактабларда ва мадрасалардаги таълим-тарбия жараёнида шеърят кенг ўрин эгаллаган. Чунки у нутқни ўстиришда, бадий дидни тарбиялашда, хотирани мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади. Таваллудининг 350 йиллиги нишонланаётган Бобораҳим Машрабнинг куйида эълон қилинаётган шеърини алифбоси ҳам неча-неча арлодларни саводхон этишга хизмат қилган.

Алифбо

Эй «алиф» отинга қилдим сархат топмай ибтидо,
«Бе» — балойи доғи ҳажринг дилга жо қилдим бу кун.

«Те» — тиловат қилғай эрдим ояти рухсорини,
«Се» — савоби хатми қуръон интиҳо қилдим бу кун.

«Жим» — жамолингни кўрай деб келдим эй шоҳи
жаҳон,
«Ҳе» — ҳаётим борича жоно дуо қилдим бу кун.

«Хе» — халойиқ ичра бир хушхўю неку сендадур,
«Дол» — дилингни олғучига ошно қилдим бу кун.

«Зол» — зоеъ бўлмасун деб ҳар замон меҳринг
сенинг
«Ре» — работинг ичра то меҳру вафо қилдим бу кун.

«Зе» — зулфинг шомидан йиғлаб юрурман то сахар,
«Син» — селоби сиришкимни раҳо қилдинг бу кун.

«Шин» — шаккар лабларингдин меҳрубонлиғ
кўрмадим,
«Сод» — сабрим қолмади, оҳу наво қилдим бу кун.

«Зод» — зоеълиғ билан умрим ўтодур оқибат,
«То»¹ — толеъсизлигимдан кўп хато қилдим бу кун.

«Зо»² — золим кўзларингнинг ғамзаси қилди хароб,
«Айн» — азиз жондин кечиб, жоним фидо қилдим бу
кун.

«Ғайн» — ғарибларга тараҳхум қилғил эй султони
хусн,
«Фе» — фароғат бирла арзимни адо қилдим бу кун.

«Қоф» — қурбат васлидин бўлди мададкорим худо
«Гоф» — гулзорида айни муддао қилдим бу кун.

«Лом» — лабинг кавсар, тишинг гавҳар, хаданги лаъл
ўқиб
«Мим» — меҳробинг қошида иқтидо қилдим бу кун.

«Нун» — на бўлғай, биргина кўрсам жамолинг, эй
пари,
«Вов» — ваҳ-ваҳ дилбарим, кўксимга жо қилдим бу
кун.

«Ҳе» — ҳазил эрмас киши доғини пинҳон айласа,
«Лом алиф» — лола сифат чоки қабо қилдим бу кун.

Пардаи исматда сақла Машраби бечорани
Дилбари номехрубонни ошно қилдим бу кун.

К. ҚАҲҲОРОВА
тайёрлаган.

¹ Араб алифбосида иккита «т» бор. Бири «те», иккинчиси «итқий» (то).

² Зе ҳарфи ҳам иккита, бири «зе», иккинчиси «изғи» (зо).

Ўланлар

Қадимда «ўлан» ва «ёр-ёр» бир умумий ўзак оҳангдан ўсиб чиққан. Хусусан «ёр-ёр»лардаги «ҳай-ҳай ўлан» деган бошлама, «Алпомиш»даги «ўлан» шакли ва ўн бир бўғинлик етакчи вазн ўлчами бундан гувоҳлик беради.

Одатда, ўланни тарафма-тараф бўлиб айтишади (Қиз ва йигит, қиз томон ва йигит томон).

Улан томонлардан бирининг аънавий чорлови билан бошланиб, мавзун айтувчиларнинг ўзлари танлашади. Рақибларнинг ҳарифига муносиб жавоб топиб айтиши ўланнинг бош талаби. Жавоб тополмаган албатта, енгиледи.

Мазмун жиҳатдан ўланлар ранг-барангдир. Инсонга нимаики хос бўлса унда ўз аксини топади. Қуйида ҳукмингизга ҳавола этилаётган ўланлар Тошкент вилоятининг Оҳангарон ноҳиясидаги Қорахитой қишлоғида яшовчи Келсин Эргашев, Роҳат опа Шерова ҳамда Ачамайли қишлоғилик Зулфия Султонова, Салима Иманова, Анор Абдуллаева, Аширгул Мадаминовалардан ёзиб олинган.

Йигит: Баланд тоғлар бошида туман тоши,
Тўй олдидан тортганим сўқим оши.
Ҳаддинг бўлса, қани-қан, ўлан бошла
Бу элатнинг ман деган кекса-ёши.

Қиз: Олти қизнинг ичида отим Анор,
Анор сувин ичганда меҳрим қонар.
Мени билан шу кеча айтсаз ўлан,
Икки бетиз анордай гул-гун ёнар.

Йигит: Осмондаги айланган суқсурмикан,
Отиб олсам, боласи қақшармикан.
Сенингинан қўшилиб ўлан айтсам,
Товушингга товушим ўхшармикан.

Қиз: Бир сой чиқар бир сойнинг жилғасиман,
Қизчиройли кўринар сирғасиман.
Бир ўнгласа худойим энди ўнгласин,
Улан айтдим йигитти мирзосиман.

Йигит: Жўхориға сув қўйса, поя бўлар,
Оқ қалпоғи бошингга соя бўлар.
Қиз болани бермаса суйганиға
Суймагани қўлида зоя бўлар.

Қиз: Не қатти бу дунёда-жийда қатти,
Меваси бошида болдан тотли.
Ота минан энанинг меҳри қатти,
Тилаб олган қизини молға сотти.

Йигит: Туяси кўп мол экан бўзлайдиган,
Жуни чекман бўларкан тўзмайдиган.
Ваъда берсанг, қизларнинг мардига бер,
Ваъда берган еридан озмайдиган.

Қиз: Ангиренни ёқалаб топдим қайроқ,
Нуралижон оқ ёлин чопдим яйдоқ.
Емонларға мол бериб-а ялингунча
Даканани дол қўй-да ўтгин буйдоқ.

Йигит: Жуганимни деганда, жуганимни,
Отам олиб бермаган суйганимни.
Отам олиб бермайин суйганимни,
Ер оғайним билади куйганимни.

Қиз: Оқ олма, қизил олма пишмас экан,
Икки яхши бир ерга тушмас экан.
Икки яхши бир ерга тушганида
Умрининг ўтганини билмас экан.

Йигит: Отинг бозор, бўйингдан, отинг бозор,
Тол-толгина сочингни тароқ ёзар.
Яхши билан ўйнасанг, кўнглинг бозор,
Емон билан ўйнасанг, кўнглинг озор.

Қиз: Ҳайдакансиз, ҳай йигит, ҳайда экансиз?
Ҳайда бирдам турмаган, дайдиқансиз.
Куйиб турган чалага ўзиз уриб
Бир балонинг бошида бор экансиз.

Йигит: Ғадир-будур ерларда отим юрган,
Семиз отга қуюшқон ботиб юрган.

айтсаз — айтсангиз

ҳайда — қаерда.

Сиздек-сиздек қизларни кўп кўрганман,
Олма-анор қўлтиқлаб сотиб юрган.

Қиз: Уял-уял деганда, уялсачи,
Айтолмаган тилини тиёлсачи.
Агар ўлан айтганда ким айниса,
Юзига занги-куя суйалсачи.

Йигит: Энгашайлик, бўйингдан, энгашайлик,
Нари борма, бери кел, кенгашайлик.
Қўлтиғингнинг тагидан қўл юборсам,
«Қўлинг совуқ, тортгин, қўй», демашайлик.

Қиз: Ҳайдагани беш эчки — бари тувча,
Қизлар ғунча кўринар, белин бувса.
Ҳарифдошим кўзига сув сочинглар,
Оти тойиб йиқилсин қизни қувса.

Йигит: Тоғдан қуён қочирдим, ияги йўқ,
Қизлар куйлак кийибди, жияги йўқ.
Жияги йўқ еридан қўл юборсам,
Қушма анор билқиллар, суяги йўқ.

Қиз: Отинг ўзсин, оғажон, отинг ўзсин.
Қора қайчи тилингниг учин кессин.
Яна қайтиб шундайин ўлан айтсанг,
Ит ялоқда ош ичиб кунинг ўтсин.

Йигит: Кўноқ, кўноқ деганда, кўноқ — кўноқ,
Қайнатани билмаган қизлар чиноқ.
Чиноқ, чиноқ деганда, қизлар — чиноқ
Қандай бойди қизисан, шалпанг қулоқ.

Қиз: Бир бозор тилаймано, олма бозор,
Олма сотиб ўтирган Оллоназар.
Яхши билан айтишсанг, бўлар бозор,
Ямон билан айтишсанг, кўнглинг озор.

Йигит: Кимхоб тўним бор эди бувадиғон,
Бир отим бор ўз йўлин товадиған.
Беш туя, олти арава ўланним бор,
Ярмиси баҳор бўлди тувадиған.

Қиз: Қорабовлиқ, ҳай бола, қорабовлиқ,
Қорабовнинг қизиман ўмировлиқ.
Айтар бўлсаз, ўланди ўнглаб айтинг,
Айтмасангиз, қиламан ўтин(га) бовлиқ.

Йигит: Қорабовнинг бошида кийик ётир,
Тўрт оёғин бовриға жийиб ётир.
Мен айтганча билмайсан, ҳай ҳарифдош,
Унгиригнинг бир ёғи куйиб ётир.

Қиз: Бир бозори(да) Тошкентнинг узук турар,
Бозорни бўй етган қиз қизиқтирар.
Олгани эр йигитинг бўлса яхши,
Отин бойлаб, кўзини сузиб турар.

Йигит: Олмали боқ, қиз бола, олмали боқ,
Тол чибиқдай буралиб олмангни қоқ.
Олмангни қоқ деганим, не деганим
Рўмолингни кўтариб қошингни қоқ.

Қиз: Қор бўрайди, ҳой бола, қор бўрайди,
Сатанг йигит бошига салла ўрайди
Бир ўрган салласин минг ўрайди,
Сен ёмоннинг бетига ким қарайди.

Йигит: Овулингга, деганда, овулингга,
Тўғрисида йўл солдим қовунингга.
Мен палак бўлганимда, сен — ҳандалак,
Юмалатиб олсамчи, бовуримга.

Қиз: Қиз айтади: қизил шол киймадим, деб,
Йигит айтар: жийрон той минмадим, деб.
Отасининг уйида қиз армонда,
Кўнгил суйган йигитга тиймадим, деб.

Йигит: Қумлоққина, деганда, қумлоққина,
Қумдан қуён қочирдим зимлабгина.
Ҳеч нимани билмаган бола эдим,
Ўзинг ёмон ўргатдинг имлабгина.

Қиз: Емғир ёғиб келади ошдай бўлиб,
Сой қуриса, тош қолур мошдай бўлиб.
Бир яхшига бир ёмон тушиб қолса,
Билинмайди серқатиқ ошдай бўлиб.

Йигит: Қўйим ёйдим, янтоғнинг термасига¹,
Ошиқ бўлдим қошиннинг кермасига.
Уюр-уюр йилқимни уюб бериб,
Қўймасидим отангни бермасига.

Қиз: Қиё-қиё жойларга қий соламан,
Қизил гулди баргидан уй соламан.
Қизил гулди барглари пора-пора,
Ошиқ бўлган кўнгилга борми чора?

Йигит: Доим менинг минганим жийрон қашқа,
Тамоғимдан ўтмайди чойдан бошқа.
Тол чивикдай буралиб сен турганда
Кўзгинамга кўринмас сендан бошқа.

Қиз: Менинг отим — Турсуной, бир билиб қўй,
Мийиғингдан кичкина бир қулиб қўй.
Эртагами, индинга келаман мен,
Олиб келган мўнчоғинг тўра илиб қўй.

Йигит: Ўрамолинг бошингда дуриядин²,
Икки шунқор учурдим бир уядин.
Тол чивикдай олдимда сен турганда
Кечиб кетгим келади шу дунёдин...

**Нашрга тайёрловчи:
Шомирза Турдимов**

¹ Янтоғнинг термасига — янтоқ чопилган жойда қуриган дастадан
тўкилиб қолган янтоқ барглариининг уюмлари.

² Дурия — ипак мато тури

Гулсара Убайдулла
қизи

СИР ТУТИЛГАН
ХАҚИҚАТ

ҲИКОЯ

Қизи бу йил ўн иккига қадам кўяди. Лекин у бунга ҳамон ундан яширади. Айтсаммикан, деб бир-икки бор кўнглига ҳам келди, бироқ... Кўз тегмасин, қизи анча эсли-хушли. Бироқ, барибир ҳали бола-да. «Қачондир айтишим керак-ку, кўчадан эшитиб келса ёмон. Қаттиқ таъсир қилиши мумкин. Ундан кўра ўзим ётиғи билан тушунтиришим керак» — Гавҳар баъзан шундай хаёлга боради. Қизининг бу гапни эшитгандаги ҳолатини тасаввур қиладию вужуди сесканиб кетади. «Нима қиламан ҳозирдан юрагини музлатиб. Катта бўлганида ўзи тушуниб олар», дея бояғи фикридан қайтади.

Кўпинча она-бола дастурхон тепасида узоқ гапиришиб қолишади. Гавҳарнинг ўғай она кўлида тортган азоблари борми, мактабга оёқ-яланг қатнаганию ўғай опасидан еган калтакларими, хуллас, орадан анча гаплар ўтади. Дилдора иягини муштираб, онасининг гапларини жимгина эшитади. Қизи тинглайверади, у гапираверади... «Ушунга кутяпти, лекин сўраёлмайди, бечора. Айтсаммикан? Э, йўқ, ўқийди кейин». Гавҳар хаёлга берилиб бир зум гапни йўқотади. Сўнг тилига келганини айтиб юборади:

— У пайтлар одамлар бир-бирига меҳрли эди. Қиш чилласи мактабга йиртиқ қалишда келганимни кўриб, муаллимларнинг ўзлари опичлаб, уйга олиб келиб қўйишарди мени.

Гавҳар қизига бунга нечанчи марта такрорлаётганини ўзи билмайди. Қизи ҳам: «Опа, илгари айтувдингиз-ку бунга», демайди, чурқ этмай эшитаверади. Гавҳар бу гапларни жуда эҳтиёткорлик билан айтади, қизи кутаётган, ўзи юрак ҳовучлаб асраб келаётган «жой»дан ҳатлаб ўтишга ҳараят қилади. Аммо... ҳатлай деганда бирдан эти жимирлай бошлайди. Мияси лўқиллаб, хаёллари чувалашиб кетади. Гапираётган гапидан ҳам адашади.

— Отам ўғай онамдан ҳайиқарди, шунинг учун сира ёнимни олган эмас. Доим яккалатиб қўйишарди... Турмушга чиққунимча не-не азобларни чекмадим!.. — Гавҳар гапира-гапира нигоҳини бир нуқтага тикиб, бирдан жимиб қолади. Шу тариқа қотиб ўтираверади. Оғзини

пойлаб ўтирган қизини ҳам унутади, оғир уҳ тортиб, бошини кафтлари орасига олади... Дилдора кута-кута зерикади.

— Ойи, турмушга беришгандан кейин нима бўлган? — дея бўлади унинг хаёлини. Ичида бир нима узилгандек бўлади: «Энди нима дейман? Ахир... бу ёғи... даҳшат!..»

— Кейин бувингларга келин бўлиб тушганман. Бувинглар жуда яхши аёл эдилар. Кўп нарса ўргандим улардан. Келин бўлиб тушганимда уй супуришдан бошқасини билмасдим. Мактабни тугатмасидан бевворишганди-да. Жуда ёш эдим... — Шу ерда у гапни бошқа ёққа буради: — Сен кичкина пайтинг жуда ювош эдинг. Айвонга ўтқазиб кўярдим-да, уй ишларини қилиб юраверардим. «Бола бечорани ер қозиғи қилдинг-ку, ол бирпас кўлингга», деб уришардилар бувинг.

Дилдора ўзи ҳақидаги гапга мийиғида кулиб кўя қолади. Ўзи ҳақида эшитиш унга хуш ёқади. Қизининг кўзларидаги ўйчанлик тарқаб, юзига табассум ёйилганини кўрган она: «Худога шукр-ей, сўрамади», деб енгил тин олади-да, гапни давом эттиради. Дилдора унинг гапларини тинглаётгандек кўринса-да, бироқ хаёли «узоқ муддатлик ўқишга кетган» отасида эканини Гавҳар сезар, атай қизиқ-қизиқ воқеалардан сўзлаб, уни чалғитишга ҳаракат қиларди. Суриштираверишлардан юраги сиқилган Гавҳар бир гал қизини жеркиб ташлаган, шундан бери Дилдора бу ҳақда оғиз очмас эди. Шунга қарамай, Дилдоранинг юз-кўзидан бу жумбоқнинг тагига етишга интилиш, вақт ўтгани сайин кучли азоблаётган соғинч уфуриб турарди.

Кунлар шу тахлит ўтиб борарди. Бир кун... Гавҳар ишдан келса ҳар кун пешвоз чиқиб кутиб оладиган қизи уйда йўқ. Олдинига ухлаб қолган бўлса керак, деб эшик кўнғирогини устма-уст чалиб кўрди. Қизидан дарак бўлавермагач, «Бирор дугонасиникига чиққандир-да», деган хаёлда сумкасидан қалитини олиб, эшикни очди. Хобгоҳга ўтиб ечинди, эгнига халатини кийди. Чой қўйиш ниятида ошхонага ўтаётиб хонасидаги диванда юзтубан ётган

Дилдорага кўзи тушди. Юраги жиз этди, ўзини жонҳолатда ичкарига отди, қизининг елкасидан ушлаб ўзига қаратди.

— Дилдора, нима бўлди, қизим? Тобинг қочдими?

Дилдора юзини кафтлари билан бекитиб, йиғлаб юборди.

— Нима бўлди сенга, нега бунча йиғлайсан? Мактабда биронтаси билан уришиб қолдингми? Уқитувчингдан гап эшитдингми ё? Гапиргин-да мундоқ, одамни хит қилмасдан! Нима бўлди ахир?!

Гавҳарнинг саволлари жавобсиз қолди. Дилдора девор томонга ўгирилиб, пиқиллашда давом этди. «Майли, йиғлаб, кўнглини бўшатиб олсин, кейин гапириб қолар», дея уни ўз ҳолига қўйди Гавҳар.

Бироқ Дилдора икки-уч кунгача ҳам тумтайиб, лом-мим демай, кириб-чиқиб юрди. «Сўрасам, тагин йиғи бошлайди», деб она бечора кунларни қизининг қош-қовоғига қараб ўтказди.

Кеча қўшнилари «гап»га айтиб кетишган эди. Бормаса бўлмайди, қўшничилик. Борса — қизи уйда ёлғиз қолади, олиб кетай деса — кўнмайди. Жуда одамови, қўшни

қизларга сира қўшилмайди. Шунинг учун Гавҳар борган жойида хотиржам ўтиролмайди. Бирор баҳона қилиб кетишнинг ҳаракати-га тушади. Қизининг авзойидан хавотир Гавҳарга, айниқса, бу галги ўтириш татимади. Бироз гуруннга қўшилган бўлди-да, меҳмонларга сездирмай даҳлизга чиқди.

— Кета қолай, Дилдора ёлғиз кўрқмасин.— У синашта баҳонани айтиб, қўшнисидан узр сўради.

— Нигорни чиқарувдим боя, чақириб кела қол, бирга ўтирасизлар деб. Кўнмабди. Жуда хафа ўтирганмиш... Уша гап ёмон таъсир қилган экан-да,— деди қўшни ҳамдардона оҳангда.

— Тушунмадим, қайси гап?— дея сўради Гавҳар юраги ҳаприқиб.

— Вой, Кимсаннинг тўполонидан хабарингиз йўқмиди ҳали?— Қўшни ҳовлиқиб ҳикоя қила кетди: — Анув куни Кимсан ҳар доимгидек қизларни у-бу деб уришган. Нигор, Дилдор, тагин бир-иккита қиз ўйнаб юришган экан. «Холажон, биз сизга тегаётганимиз йўқку, нега бақирасиз?», дебди қизин-

гиз. Бу гап Кимсанни баттар ловиллатиб юборибди. «Ота тарбиясини кўрмаган, бетгачопар! Мана шунақа маҳмаданаликларинг учун бошларингга худо шу кунларни солган ўзи. Тирик бўлганда отанг...», деб оғзига келганни жавраганмиш...— дея кўзида ёш билан тугатди гапини қўшниси.

Гавҳар у билан шоша-пиша хайрлашди уйига ошиқди. Минг бир ҳадик билан эшик кўнғироғини босди. Эшикни Дилдора очди. Унинг йиғидан шишган кўзларини кўриб Гавҳарнинг юраги бир хил бўлиб кетди, елкасидан кучиб ўша, доим суҳбатлашиб ўтирадиган жойлари — ошхона четидаги стол томон бошлади. Авайлаб курсилардан бирига ўтказди. У қизига анча нарса ни айтмоқчи, тушунтирмоқчи эди. Бироқ гапиролмади... Шу пайтгача қизини алдов билан енгиб келгани, журъатсизлиги оқибатида қош қўяман деб кўз чиқаргани — ҳаммаси бир бўлдию фарёдга айланаиб, бўғзидан отилиб чиқди.

Тил сандиғи

Жиззах вилояти, Зомин ноҳиясидаги ўзбекларнинг юз уруғига мансуб бўлган Байтоқли шеvasига онд баъзи сўзлар:

Ишма — мақтовни ёқтирадиган киши (бола).
Тиртаймоқ — аразламоқ.
Лавак — оғзидан суви оқиб турадиган бола.
Кўкай — дили, қалби.
Зилқа — зийрак, ҳушёр.
Олақон — кафт.
Ғидириш — кек сақлаш.
Жомраш — жам бўлиб гаплашиш, хурсанд бўлиш.
Тиржиқ — орриқ, жуда озғин киши (бола).
Кўган — эчкиларни боғлайдиган мослама.
Талча — ўқувчилар сумкаси, портфели.
Тебан — игнадан каттароқ тикув куроли.
Напрамач — сандиқ.
Сочбов — келинлар безаги.
Уқача — кўзанинг кичик тури.
Чўлпи — хамир овқатни сузиб оладиган мослама.
Ермой — керосин.
Зилбароқ — гиламнинг бир тури.
Қилла — ҳайвонларни бошқарадиган таёқча.
Мош — ғалвирдан каттароқ элаш мосламаси.
Туятўпон — сабзига ўхшаш ёввойи сабзавот.
Чтир — пилла ўрайдиган ўсимлик.
Қашқайўнғичқа — беданинг ёввойилашган тури.
Чимолай — чучмоманинг гулламайдиган тури.
Чим-чим чимолай

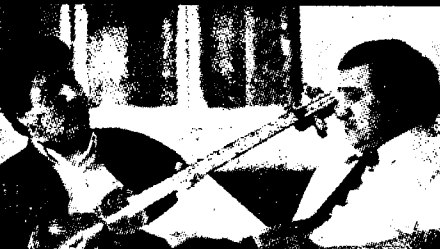
Сенинг исминг қуролай
(халқ ашуласи).

Ғўраша — ковулнинг қотган меваси.
Ранг, чам, бўз — баҳор пайти текис бўлиб ўсадиган ажриқсимон ўт.
Ғўдра — ўтган йилги арпа ёки буғдойнинг ўз жойидан чиққан ҳосили.
Йилтирбош — баҳорда ўсадиган ўсимлик.
Тизгир — шамол қаттиқ эсадиган текис дала.
Курмак — ип боғлашнинг бир тури.
Чингирлатмоқ — қаттиқ боғламоқ.
Сўлпи — бирор ўлчамнинг қийшиқ келиши.
Катик — 1. Идиш чеккасининг синиқ жойи.
2. Девордан бир киши ўтадиган жой.
Ирбойди — ўйин тури.
Яшинматуपालак — ўйин тури.
Оқсуяк — ўйин тури.
Эмчи — ота ёки онанинг биринчи невараси учун берадиган эчки ёки қўйнинг боласи.
Одров-одров — ҳар... ҳар ер.
Қопбосди — қиз тўйида олинадиган тўёна.
Чегана — ўзиникидан бошқа қўй-эчкилар.
Орна — жарланган кенг ариқ.
Кўклаш — йиртилган жойни йирик қилиб вақтинча тикиш.
Обқора — жанубий-шарқ томон.

Тўпловчи:
Абдуғаффор Тўрамурадov.

KARIMBOY RAHIMOV

НИНГО

Бир кунни ён қушимиз Курбонбойга отаси қишқар рубоби олиб берди. Шу дўстимнинг рубобини бир дам ушлашим учун, бир нафас чалишим учун унинг молларини кун бўйи боқар эдим. Унга қоп-қоп ўт юлиб берардим. У эса... У эса рубобини жуда ҳам, авайлар эди-ки...

Каримбой куйлаяпти...
Кучли, тиниқ, равон овоз.

Бу равонликка эришиш учун ҳофиз кўп меҳнат қилганлиги сезилиб турибди. Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати, Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган артист Каримбой Раҳмонов қиёфасида ўз мақсадига қараб кетаётган эртаси порлоқ қўшиқчини кўриш мумкин.

— Менинг кўз олдимга, — дейди Каримбой Раҳмонов, — Хоразмми, Фарғонами, қаердадир — узоқ бир қишлоқдаги бола келади, ойдинда қўшиқ айтаётган бола!... У бугун ҳам қўшиқ айтапти. Ўз овозига ўзи мафтун, ўзи томошабин, ўзи тингловчи. Энди унга ҳомий керек. Унинг ёнига бориб, «овозингга эрк бер!» дейдиган Бобомурод акага ўхшаган устозлари бўлишини йстайман.

Токи боланинг кўнглида ўзига йшонч-тилик уйғонмасин.

СУРАТЧИ А.ЖУМАЕВ,
РАССОМ Н.АКРОМОВ.

ГҮЗАЛЛИКЛАР БОИСИ-Аёл

Бу икки — бир-бирига чандон зид мазмунли хатларни ўқиб, эҳтимол, ҳайрон бўларсиз. Начора, муаллифларнинг ҳар иккаласиям ҳаводан олиб ёзишга йўқ. Икковиям турмушимизда кузатиладиган ҳодисаларни қаламга олишган. Икки фикрни ҳам тўла маънода ҳолис деёлмаймиз. Ҳолис фикрни Сиз — азиз ўқувчилардан кутамиз.

«Хотин-қизлар йилида бир марта — 8 Март байрами арафасида ишдан икки соат вақтга жавоб беришга ётгани яхши ҳодиса. Бироқ, женимча, қонун йўли билан ҳар бир аёлнинг иш кунни икки соатга қисқартирилса эди, янада саз бўларди. Чунки аёл киши уйда яна анчагина юмушларни эплаштириши керак».

Шоир Андрей Вознесенскийнинг мухбир берган савола қайтарган жавобини ўқиб дилимда бирор нима дейиш эҳтиёжи туғилди. Ҳақиқатан аёлларимизни кўпинча фақат халқаро хотин-қизлар байрами кунни эслашимиз кимга сир, ахир? СССР Конституциясининг 35-моддасида аёллар ва эркеклар тенг ҳуқуққа эга эканликлари қонунлар мажмуасига киритилганлиги буюк ютуқлардан бири. Аслида шундай бўлиб қоляптими, аёлларимиз ҳаёти, меҳнатини енгилаштириш йўлида қанақанги ишларни амалга оширдик? Ҳуқуқимиз тенг деб завод-фабрикалардаги ҳайбатли дастгоҳ ёнига уларни етаклаб келдик. Ҳеч бир иш, соҳа йўқки, аёлларнинг нозик қўллари тегмаган бўлсин. Билмадим, эҳтимол бу яхшидир, аммо ўйлашимча, аёл барибир аёл-да, унга юкланадиган ишлар бўйсиз ҳам тўлиб-тошиб ётибди. Хотин-қизларимиз билан самимий суҳбатлашиб юракларининг тубида қандай ўқинч-армонлар чўкиб ётганини пайқадикми? Аёллар ҳар асрда, ҳар мамлакатда авваламбор Она, шу оналарнинг оғирини қайси кароматимиз билан енгиб қилдик. Зотан, ўз вақтида марксизм-ленинизм классиклари ҳам аёлни ишлаб чиқаришга жалб этиш учун аввало унга шароит яратиш, яъни болалар муассасалари ташкил этиб, онанинг болаларидан кўнгли тинч бўлишига эришиш, аёлнинг уй ишларини осонлаштирувчи тадбирлар кўриш зарурлигини айтиб ўтганлари бежиз эмас. Қолаверса, шоирнинг «халқ аёлдан бошлади» деган сатрларини аксариятимиз ўқиганмиз, ўзимизни саводли деб билишимиз чин. Шундоғ экан, уларни бошимизга кўтармасак-да, не сабаб лоақал яхши ҳаёт кечиринларни учун мавжуд шароитларни яратишга гоҳ ожизлик, гоҳ бефарқлик қиламиз. Майли, уззукун ишда бўлиб, сўнг болалар боғчасига, уйга, турнақатор навбат йиғилган дўконларга, ошхонага бетиним чопаётган шаҳарлик аёлларимизни қўйиб турайлик, уларнинг ҳам ўзига яраша муаммолари фикр-ғиж бўлиб ётибди. Қишлоқларимизда-чи, айрим колхозчи қизларимиз ҳатто қўлларини бегона кўзлардан яши-

ришади, сабаби — тикандек ўткир чаноқлардан, кузнинг рутубатли совуқ ҳавосида ҳам тиниб-тинчимасликларидан ёрилиб кетган бу бармоқларини аста бекитишганини сезмаймиз. Мабодо сезсак-да, бир нима билан уларни овутишга ожизмиз. Жамиятимизда покланиш даври кечаётган бир пайтда аёлларимизнинг 47 фойизи жисмоний куч талаб этиладиган меҳнат билан машғул, қишлоқ хўжалигининг энг оғир ишлари аёллар эвазига бажарилаётганини нима билан изоҳлаш мумкин. Аксарият қишлоқларимизда хотин-қизларимиз уй-рўзгор ва дала ишларидан бошқа нарсаларни унутиб юборишган. Ҳаёт уларга икки маротаба берилмаслиги ҳақида эслашга уларнинг қўллари ҳам тегмайди. Статистика маълумотларига кўра, ишчи ва хизматчи аёллар учун куннинг 2 соати 24 дақиқаси, колхозчилар учун 1 соати 57 дақиқаси бўш вақтга тўғри келаркан. Ишчи ва хизматчи аёллар бу вақтнинг 18 дақиқасини, колхозчилар 11 дақиқасини агар газета, журнал, бадиий адабиёт ўқишга сарфласалар, кино, театр, концертларга бориш учун ишчи-хизматчиларга 7 дақиқа, колхозчилар учун 4 дақиқа қолар экан. Хўш, шундай бўлгандан кейин қишлоқ аёллари қачон бемалол ҳордиқ чиқара олсин, қачон маънавий қашшоқликдан бир умрга фориғ бўлсин, қачон «Гўзаллик конкурсларида иштирок этишни ўйласин, ахир улар ҳам аёл-ку. Нима, унинг гўзал бўлишига ҳаққи йўқми? Етти букилиб қилган меҳнатлари эвазига берилган 30 — 40 сўм пулни нимасига етказсин, қай бир кам-кўстини тўлдирсин? Қайси боласининг кўнглини олсин? «Ёлғон, аёлнинг жони қирқта деб ким айтган бўлса ёлғон. Унинг ҳам биттагина титраб турган жони бор. Шу оила, эр, болаларига туғма ғамхўрлик ҳисси, меҳру муҳаббат ҳисси, бу қадим ер юзида ўзидан кейин авлодлари яшаб қолиши учун туғма курашиш ҳиссиётигина уни шу заифгина жонини мустаҳкам қалқонга айлангирса ажабмас. Оилани эплаш, болаларни, эрнинг кўнглини олиш, кийим-кечагига қараш ва бунга қўшимча эртадан кечгача далада ёки давлат идораларида ишлаш...» деган сатрлар танасида тириклик қони оқаётган ҳар қандай кишини ўйлангирмай қолмаслиги аниқ. («Кўнгли кўзи», Ҳалима Худойбердиева, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1989 йил, 14 апрель сони.) Яшириб нима қилдик, дунёнинг ишлари кўпчилигидан аёлларимизнинг дардини кўпма вақтида пайқайвермаймиз. Зил-замбил рўзгор халқаси туфайли қўллари узилиб тушай деяётган аёлларимизга турганиб-сурганиб аллақадёқларга шошамиз. Автобус, трамвай, троллейбусларга чиқаётгандаям уларга эътибор қилмаймиз, у ерда бўш жой топилиб қолса ўзимизни ўриндиққа ташлаймиз, тепамизда аёл турса-да, юмишқонга ўриндиқдан туришимиз маҳол. Марказий матбуотлардан бирининг ёзишича, австралиялик аёллар йилига қиммати 350 миллиард шиллингга тенг рўзгор ишларини бажаришаркан. Бизнинг аёлларимиз-чи, улар ҳатто лой тепкилаб пахса уришни ҳам дўндиришади десам кўпчилижга

эриш туюлмас. Аминманки, аёлларимиз меҳнатини ҳисобга солишга интилсак, анча-мунча тер тўкишимизга тўғри келади. «Олдиндан оққан суёнинг қадри йўқ» деб шунга айтсалар керак.

Ушбу сатрларни битишдан мақсад, ҳозирда муаммоси долзарб бўлган хотин-қизларнинг жамиятимиздаги муҳим родини таъкидлашгина эмас, балки уларга мумкин қадар ҳар ўринда энгилликлар тугдириш, қишлоқ хўжалик ва бошқа ишларда ҳисқартирилган иш кунни жорий қилиш кўнгилдагидек бўларди демоқчиман. Баъзи хорижий мамлакатларда аллақачон бунга эришилган. Биз эса амалий ишга ўтиш ўрнига ҳамон нималарнидир кутиб турибмиз. Оқибатда эса шоир Йўлдош Эшбек айтганидек:

Аёллар ёнмоқда,
Эркаклар сўнғач.

Хуллас, маъсума аёлларимизни қадрламас эканмиз, назокатдан, гўзалликдан маҳрум бўлиб, йироқлашиб кетишимиз шубҳасиз.

Ҳабибулло Мухсимов

КЎРГУЛИГИМ БОИСИ-Аёл

Мен умуман Аёл зотини қораламоқчи эмасман. Аёллар ва эркакларнинг ҳуқуқи тенг эмаслигидан нолимоқчиман, холос. Мана, масалан, эр-хотин ажрашяпти дейлик. Бу ҳолда эркак гуноҳқорми ёки аёлми, бундан қатъи назар албатта бола ҳам, алимент ҳам аёлники бўлади. Ахир эрга бола керак эмасми? Нима учун у айбдор бўлмаса ҳам алимент тўлаши шарт? Матбуотда фоҳишалик қилгани учун турмуши бузилган аёллар ҳақида кўп ёзишади. Хўш, аёл эрига хиёнат қилди, номаҳрама баданини сотди, бундан нафратланиб хотинини ҳайдаб юборган эркак нега алимент тўлашга маҳкум, ахир? Бу факт эру аёлнинг Конституцияда айтилганидай «тенг ҳуқуқли» эмаслигини кўрсатади. Бу — ёмонлик қилган аёлларни ҳимоя қилишдир. Шунингдек, бу ҳалол эркакни ҳақорат қилиш, уларнинг бахти ва ҳуқуқини поймоллашдир. Шу адолатсизлик туфайли кўпинча оилада болалар тарбияси бузиляпти. Боз устига баъзи бегуноҳ эркаклар яхши кўрган фарзандидан, хотинидан уй-жойидан, ойлигидан айрилиб, ҳаётга ишончи йўқолиб, улар ҳаётдан умидини узмоқдалар. Бегуноҳ эркакларнинг додини эшитадиган одам бўлмагандан сўнг, улар ўз дардларини ароққа айтишга мажбур бўлмоқдалар, оқибатда уларнинг бир қисми «кўчадайдди» бўлиб кетмоқда. Ахир эркакларнинг ҳаммаси ёмон, аёлларнинг ҳаммаси яхши эмаслиги оддий ҳақиқат-ку. Назаримда, оилада ажримлар кўпаяётганининг бир сабаби — улар ҳуқуқларини ўйлаб кўрмай ошириб юборганимиздадир. Қизларимизга ёшлиқдан эрга садоқат, меҳнатсеварлик, ростгўйликдан тарбия бериб боришимиз лозим.

Менинг ёшим 46 да. То 30 ёшимгача ўзимга муносиб қиз тополмай юрганман. 26 га кирганимда Маъмура деган қизни яхши кўриб қолдим. Мени рад этди, лекин 4 йилгача у ўзига яраша чиройли йигит тополмади. Охири, ноилоҳликдан бўлса керак, менга турмушга чиқишга рози бўлди. Тўйимиз ҳам ўтди, лекин ҳамма

ғавго энди бошланди. Маъмура дабдурустан: «Сизга хоҳламай текканман, ўзим ёқтирган йигитларим бор», деди. У кўчада мен билан юрмас, гўё ор қилар эди. Биз бир уйда худди бегоналардек яшадик. Уй ишлари: супуриш-сидириш, овқат қилишдан то чой тайёрлашгача ҳамма ишларни мен ва менинг уйдагиларим бажардик. У олифталик қилар, оиламиз авзоларини ҳақоратлашдан ҳам тоймасди. Мен эса турмушимиз бузилмаслиги учун ижони борича унга яхшилик кўрсатардим. Шу аҳволда 5 ойча яшай олдик, сўнг у кетиб қолди. Ажрашгач, мендан фарзанд кўрди. Боласи улғайгунча мендан алимент олди. Шунда билдимки, у менга фақат алимент олиш учунгина теккан экан.

Орадан 3 йил ўтиб бошқа, Гулора деган 30 ёшли қизга уйландим. Афсуски, бу гал мен доғда қолдим. Буниси Маъмурадан ҳам қаллоброқ экан. Тўйимиз ўтганига 2 ой бўлмасдан у очиқ-ойдин: «Мен сизга алимент учун текканман» деди. Гулорадан ҳам ажрашсам, икки хотинга алимент тўлашим керак, уй-жойдан ажраламан, боласиз қоламан, деб ўйладим ва шу хотиним билан қандай бўлмасин бирга яшайман дея қарор қилдим. Уртада ҳечқурса фарзанд бўлади, улар учун яшайман дедим. 15 йил турмуш қилдим у билан, бу орада икки фарзанд катта қилдик. Бу давр мобайнида орамизда не ғавғолар ўтди — ёлғиз худода аён. Мен болаларимнинг тарбияси учун ўзимни бағишладим. Гулора ҳар йили 2—3 марта командировкага кетар, уйда 1—2 ойлаб бўлмас эди. Иккала фарзандимни асосан ўзим тарбия қилдим. Улар касал бўлганларида 10—15 кунлаб ишга бормай болаларим билан бирга бўлар эдим. Аммо хотинимнинг ёмонлиги туфайли шу болаларимдан маҳрум бўлиш даражасига келдим. Хотиним ўз олдимда мени болаларимга ёмонларди. Отанг қишлоқ, отанг ифлос деган ҳақоратли сўзларни ўргатишдан тоймасди. Болаларимнинг менга ола қаршида асосий сабабчи хотиним эканини ўз кўзим билан кўрдим. Мен болаларимни севардим, улар эса хотинимнинг ўргатуви билан гоҳо ишдан келган чоғларим эшикни очмай туришар, менинг дилдираб, совқотишимни масхаралаб кузатишарди. Мен учун бундан ортиқ ҳақорат, қадрсизлик бўлиши мумкин эмасди. Шундан сўнг болаларимни ташлаб кетдим. Ҳозир иккинчи хотинимга алимент тўлаяпман. Уларни кўрмаганимга 2 йил бўлди. Шу 2 йил давомида энг яхши кўрган одамларим — кўчада уйсиз яшаётган дайдилар бўлиб қолди. Менимча, дайдилар жамиятимиздаги ақлли, ростгўй одамлардир. Уйлашимча, кўпчилик дайдиларнинг ҳаёти ҳам худди меникидек бўлган, уларнинг дод-фарёдларини эшитадиган одам бўлмагач, улар ўз дардларини ароққа айтишга мажбур бўлишган, сўнгра дайди бўлиб қолишган.

Боболаримиз замонида аёллар эркаклардан алимент олмаган, оилаларнинг бузилиши кам бўлган. Уша замонда кимнинг уйда маҳсулот кўп бўлса, яхши қиз ўша уйга берилган. Маҳсулот йўқ бўлган уйга қиз беришни хоҳлашмаган. Шунинг учун одамлар хотинсиз қолишдан кўриқиб кўп маҳсулот етиштиришга ҳаракат қилганлар. Боғ, сугир ва бошқа нарсаларни кўпайтиришга ҳаракат қилганлар. Ҳозир у урф-одатлар йўқ, сибири бўлмасаям пули бўлса, ўша хонадонни кўзлашади. Бу аёлларнинг психологиясига ҳам таъсир қиладди. Улар бундай қора меҳнатсиз яшашга уринмоқдалар.

Дунёдаги биронта сиёсий партия ва дин аёлларга ёмонлик қил, демаган. Ёрдам қилиш мумкин бўлган аёлга ёрдам қилиш керак. Масалан, бева, ёш боласи кўп аёлларга албатта ёрдам бериши лозим. Ёмонлик қилган аёлга ёрдам қилинса, бу яхши аёллар учун ҳақорат эмасми?

*Чучмома милтирар —
нафиса...*

Гулчеҳра Муродалиева

***

Қуёшнинг нафаси уфурган
Кунлар бор олдинда — энг ёруғ!
Бўтакўз кўзларин очгунча
Дўстгинам, борлигинг — омонлик.
Бўтакўз кўзларин очгунча...

Заминнинг бўйлари ўртайди,
Чучмома милтирар — нафиса.
Севмоқ-ку бор гапдир...
Эҳ, Ҳаёт!
Умримиз райҳоннинг умрича!..
Чучмома милтирар — нафиса.

***

Ишқ — онамдир,
Ишқ — боламдир,
Ишқ — худойим!..
Бир даҳрийга бундан ортиқ нидо қайда?!
Кунлар ўтар, оҳ, —
қуйдириб бири-бирин,
Куйган кўнглим ёғдусидан адо қайда?

Изларимда ялпиз гурлар —
хушман, — банди! —
Ёнимга йўл тополарми ёлғиз Ойим?..
Бахтдир,
кузатса гар сўнгги йўлга:
«Ишқ — онамдир,
Ишқ — боламдир...»
Ишқ... дуойим!

***

Шоҳлар ўтди бу ғурбатдан,
менинг шоним ўткинчидир.
Ким англагай ўз руҳини,
топгай сабр — олмас қадр!..

Нишон қолмас на ёмғирдан,
на шамолдан, на майсадан...
Шафақ бағрида куйдим мен —
қолган надир, қолган надир?..

Ишқ умримни бод айлади,
гоҳ ғариб, гоҳ шод айлади.
Ед айладим сени, Дунё,
Айт-чи, менинг исмим надир?..

***

Фаришталар берди таскин,
Битта жонни ўтга солдик.
Даҳрнинг минг озорини
дилга олдик,
Оҳки, олдик!..

Кетдик ишққа зор, қайтмадик
Кўнгилда не бор, айтмадик.
Ғаним — дўстми, дўст — ғанимми,
Охир билдик ё билмадик.

Энди ўздан тортажакмиз:
Бу дунёдан ортажакмиз...
Бир дилни-ки, туфроқ билдик, —
Эҳ, туфроққа қайтажакмиз!..

***

Юраги нимтадир — кулмайди,
Заҳарли эмас ўй-хаёли:
Сен каби, ишқ учун ўлмайди
Кетаётган элнинг аёли.

Бўғзингга мен каби ботмайди
Бош урмас тошга, мен мисоли
Ишқни ўз тилида чорлайди
Элатимнинг сўнгги Аёли...

***

Сувлар оқар, қайтмас агар, —
кетсам, зарра гуноҳим йўқ.
Мени сувдан излаб кўрмас
на қорни оч, на қорни тўқ...

Ҳар ситамкор кун юзимга
чачвонини ёполмайди.
Оҳ, нечунким изларимни
шувоклар-да ўполмайди?..

Куюётган бу тупроқдан
куйиб ўтсам — гуноҳ манда.
Кетаримда энди суйманг,
мен бир банда,
мен бир банда...

...Сув бўларми кўнгил яна,
оқсам, зарра гуноҳим йўқ.
Мени сувдан излаб кўрмас
на қорни оч, на қорни тўқ...

Максуд Бекжон

ТЕНГДОШЛАРИМ

ҲАҚИДА

1. Сизингча, 80-йиллар охирида адабиёти-мизга кириб келган ёшларни (наср, шеър-ият) янги адабий авлод деб аташ мумкинми?

2. Ҳозирги ёшлар ижодидаги адабий-услубий ўзига хосликлар жамиятимизда кечаётган ўзгаришлар билан қай даражада боғлиқ?

3. Навқирон қаламкашлар изланишларидаги қайси жиҳатлар (қандай қаҳрамон) XXI аср адабиётимизда етакчилик қилади деб ўйлай-сиз!..

80-йилларнинг охири, менинг назаримда, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий шовкин-суронларга зид ўларок, «адабий тўнғариш»ларсиз, сокин кечди. Тўғри, бу пайтга келиб, шеърларда қўлланилган тиниш белгилари ичида энг кўп учрайдигани ундов белгиси бўлди, хитоб-шеърлар, чакирик-шеърлар авж олди. Минбарлар «залворли сўз»лардан ларзага келди-ю, аммо санъат ичидаги сукунат бузилмади. Фақат энг сезгир кулоқларгина бу гала-говурлар тубига чўкиб ётган ва муттасил «китир»лаётган аллақандай заиф бир товушни пайқашлари мумкин эди. Бу товуш ижодкорнинг юрагини кемираётган сичқоннинг, яъни Санъатнинг товуши эди. Ўша «залворли шеърлар»ни ўқиган шоирлар ҳам ўз кўксидан чиқаётган шу «китир-китир»дан бадани жунжикиб, ўзини ёмон ҳис этганига аминман. (Санъат ўзига хиёнат қилганлардан ўч олади, буни унутмаслик керак). Бу пайтда шеърлар ўз парвозини йўқотиб, тобора пастлай бошлади. Аксарият ҳолларда шеърлардан тер ҳиди келадиган бўлди. Бу ҳид шеърдаги биронта қаҳрамонники эмас, муаллифнинг ўзиники бўлиб чиқди.

Адабий ривожланиш учун сукунат керак эди. Сукунат эса, эски давр билан бирга каёққадир ғойиб бўлди. Ҳозир «турғунлик йиллари» деб аталаётган бу давр шеърлардаги назокатни ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Энди киноя қилиш учун нозик ва гўзал ишораларнинг хожати бўлмади, ҳатто бора-бора киноянинг ўзи ҳам йўқолиб, унинг ўрнини яланғоч га-заб эгаллади. Ва тангрига шукрки, бугун шоирлар учун тавки-лаънатга айланган бу ғазабнинг бир қисмини мақоланавислар олиб олишди ва шу билан шоирларнинг қисмати бир оз енгил-лашгандай бўлди. Хуллас, ҳар ким ўз вазифасини бажаргани маъқул экан.

80-йиллар охирида адабиётимизга ҳеч қандай гуруҳ кириб келгани йўқ. Ҳар ҳолда, янги — ёрқин номлар кўзга ташланмади, чоғи. 88-89-йилларда нашр этилган биринчи китоблар эса, 80-85-йилларда газета ва журналларда эълон қилинган шеърлар мажмуасидан иборат эди. Демак, «кириб келган янги авлод» ҳақида гапирмокчи бўлсак, 80-йиллар охирини эмас, 80-йиллар бошини кўзда тутмоғимиз керак. Бу пайтда

майдонга тушган авлодни мен «ширин хаёллардан маҳрум бўлганлар» деб атаган бўлардим. (Сифатлаш ўша пайтда кириб келган ёш шоирларнинг барчасига ҳам тааллуқли эмас, мен фақат янги авлоднинг (умумий) руҳини ифода қилишга қурби етган ёшларни кўзда тутяпман). Бу ёшларни, жуда кўп нуқсонларига қарамай, ишонч билан «янги адабий авлод» деб аташ мумкин.

Яхё Тоға, Чори Аваз, Баҳром Рўзимухаммад, Аъзам Ўқтам, Рауф Субҳон, Абдували Кутбиддин, Азиз Саид, Эшқобил Шукур, Абдул Жалил, Карим Баҳриев... Бу шоирлар турли йўналишларнинг вакиллари сифатида эътиборга молик-дирлар. Айтайлик, Баҳромни Абдували билан адаштириб юбориш кийин. Баҳром ҳар қандай фикрни мумкин қадар нозиклаштира боради, охир-оқибат ўта «нозиклашган» бу фикр ўқувчининг идрокига янтоқ тиканлари каби бота бошлайди. Айтгандай, Баҳромнинг шеърларидаги камсукумлиқ ҳам чўл табиатини эслатади. Абдували сўзининг ўзидан лаззатланса, Баҳром ўзи ясаётган фикрлардан мутаассибларча лаззатланади. Бу икки шоир ҳам қайсидир маънода ташки таъсирлардан (бу ерда адабий таъсирланиш эмас, ижтимоий-сиёсий таъсирланиш кўзда тутиляпти) яхши химояланган. Бу химоя деворининг таркиби нималардан иборат эканлиги бошқа мақоланинг мавзусидир. Фақат шуни айтиш мумкин-ки, бу — яхши девор, ҳар ҳолда, бу деворнинг эни инсон терисининг қалинлигидан йўғонроқ бўлмаса керак, деб умид қиламан.

Мутаассиб Баҳромнинг «Товушсиз кадам»и ҳақида икки оғиз сўз: Баҳром Рўзимухаммад Диоген эмас, у бочка ичини ўзига маскан қилиб олган файласуф Диогенга қараганда кам-гапроқдир. Баҳром бочкадан ҳам бежирироқ бўлган ўз қобиғини меҳр билан силаб, дунёнинг ишларини сарҳисоб қилиб ётган файласуфдир. Унинг бу дунёга файласуфона муносабатини «эҳтиросли фалсафа» деб аташ мумкин. Фалсафа — эҳтирослардан халос этувчи куч. Баҳромнинг бутун эҳтироси эса, шу эҳтиросни инкор қилувчи нарсага — фалсафа қилишга қаратилган:

Ҳали ҳеч кимнинг кўзи тушмаган юлдуз
акс этмасмикан қорачиғимда?

Шундай хаёл сурайки,

Уни ҳеч ким сурмаган бўлсин.

(«Сабабсиз зериккан одам»)

Еки:

Унутилган ялангликда

Яланғоч дарахтга ин қуриб

ёлғиз яшаётган қушча шаклида

сайрагим келади

ёлғизлик ҳақида

Баъзан бу фалсафийлик унинг шеърларини хаддан ташқари китобийлаштириб юборади:

Ишонч қасри

Ишонч — улкан қаср, бир гишти ҳам кўчмаган,
ана, юксалмоқда туман ичида.
Йиллар шамол бўлиб ўтади,
нарсаларни емиради Вақт,
шамдек сўнар севинч,
шамдек сўнар армон.
Ичимда қоронғилик,
Қоронғилик ичида қаср.
Ҳамма нарса нураб борар,
нураб борар аста-аста...
Ичимда қоронғилик,
қоронғилик ичида ярқираб
кўринаётир қаср.

Баҳром, шубҳасиз, баланд савиядаги шоир, унинг шеърларидаги ахволи-руҳия ҳеч қачон «маиший кайфият» даражасига тушиб қолмайди. У ҳамма нарсани ўзининг ўша фалсафий — совук, қорли чўққисидан туриб идрок этади. Унинг шеърларидаги эҳтирос эса, тарки дунё қилган одамнинг — зоҳиднинг ўз турмуш тарзига қўйган муҳаббатига ўхшаб кетади, яъни эҳтирос моҳиятда эмас, шаклда кўпроқ сезилади:

Оламни сув босса,
кўзгалмасам мен,
таъна тошларини отманг бошимга,
токи ўйлаб олай,
қандай олам бу,
Қимирлашга арзирми ҳаёт?
Қимирлашга арзимаса у,
Тиззам йўқ менинг,
Тўпнигим ҳам йўқ.

Баҳромнинг аксарият шеърларидаги мотив (кайфият, ҳолат, иборалар) такрорий, бу — истеъдодли, аммо кам тажрибали (!) қалбнинг уринишларидир. Бу шеърлар ҳаётдан эмас, кўпроқ китобдан олинган илҳом меваларидир. Айтайлик: «сунинг бошини гул каби узиб ташладилар», «бу думалоқ гулни (яъни бошни) тилла барқашга солиб келтирдилар» (ҳукмдорга) каби ўхшатишлар, ёки «ёлғиз қуш» ибораси, «эринчоклик билан еч телпагингни, бир кунда бир тугмани еч» «энди исминг кифоя қилмас сени уйғотмоққа», «тонгда туртар юмшоқ бир «салом», «хайр, дераза пардасига ўхшар», «соф юзига сачратмоқ хуррак», «бу одам буйрукқа кўниккан», «нафас ол, демасангиз димкиби қолиши мумкин» кабилидаги метафоралар катта авлод вакили Мухаммад Солиҳнинг Баҳромга ўтказган улкан таъсирини яққол кўрсатади. Бундай таъсирдан Баҳром фақат ўз Тажрибасига суяниб халос бўла олиши мумкин.

Энди Абдували Қутбиддиннинг «Найсон»и ҳақида бир оғиз гапириб ўтсак. Бу — кўп нарсаларни ваъда қиладиган димоғдор шеърят. Баъзи шеърларда бу ваъданинг қуруқ эмаслигига ишонч ҳосил қилиш мумкин:

«Субҳлар хўплайди патли ҳавони
Бир кун ёлғончилик қилади апрель
Мен сенинг келишинг ҳеч истамайман
Бирок кел.»

иш

Шоирдаги даъво ҳақиқатан ҳам катта — у ҳар қандай қолипни (ҳатто бу мантик қолипи бўлса ҳам) синдириб ўтишга уринади. Кўп ҳолларда у мазмундан оҳанг эмас, оҳангдан мазмун чиқаришга интилади — бу интилиш ундаги сўзга, тўғрироғи, оҳангга бўлган илоҳий ишончни кўрсатади.

Фаромуш боғларда солланиб маҳзун,
Заррин сарполарда давлати фузун,
Қалбимга едирар нон ҳамда тузун,
Ё жоним муҳаббат,
Сим-сим-эй, сим-сим,
Мабодо алдасам, қўлларим синсин,

Абдувалининг назарида Шакл унга халақит беради. У шакл-сизликка интилиб яшайди ва оқибат-натижада ўзига хос бир шаклда тўхтайтиди:

Йиғладим. Ҳовучим тўла сув бўлди,
Тишимдан қон сизар, юрак — чанқовуз.
Бошингни эг, жоним, мажнунтол каби,
Бу ҳовуз.
(«Висол ҳақида кўшиқ»дан).

Абдувалининг энг гўзал шеърлари мана шу «учлик»ларда битилган.

Минорларни соғинган лайлак
Кийиб келар янги оқ кўйлак.
Айлангирар бетиним паррак —
Осмон, осмон.

Абдували Қутбиддин деганда мен энг аввало мана шу «учлик»ларни кўзда тутаман. Назаримда, бу шеърлар унинг ижодий кифоасини ва дастхатини тўғри белгилаб беради. Юқорида санаб ўтилган «Минорларни соғинган лайлак», «Висол ҳақида кўшиқ», «Субҳлар хўплайди патли ҳавони», «Тонгдан юлиб келдим сени, Осима», «Умида ҳақида кўшиқ» каби бадий намуналар тўпламдаги энг ёрқин шеърлардир. Буларга яна «Эртақ», «Самарқанд мени баҳорда чақиради» каби шеърларини қўшиш мумкин.

Бу ёшлар ҳақида кўп нарса айтиш мумкин. Танқидчилигимиз шеърятдан ачинарли даражада орқада қоляпти. Ҳозирча ёш шоирлар ўзларининг адабий танқиддаги (шеърятдаги эмас!) «мавқеи»дан беҳабар. Бу бечоралар «адабий муҳит» нима эканлигини ҳам деярли билишмайди, улар фақат ҳаётнинг аччиқ турткиларидан сабоқ олиб ижод қиляётирлар.

Ривоятлар

Уллибиби Отаева

Жо байтлар

Навоий газалларида шундай байтлар борки, улар ўз бағрига бутун бошли ривоятларни жо қилолган:

Жамолнинг партавидин шамъ ўти гар гулистон
эрмас,
Недин парвона ўт ичра ўзин солур Халилосо.

Халил — Иброҳим пайғамбарнинг лақаби. Бутна-растарлар худоси Намрудга қарши чиққани учун уни гулханда ёндирмоқчи бўлишади. «Ўтнинг азимлиғидин киши ёқиниға бораолмас эдиким ани ўтиға солгайлар. Оқибат манжаниқ (палахмон) билан ўт ичига отдилар. Нақлдурким, ўтга етмасдин бурун Жаброил келиб: менга не ҳожатинг бор, деди. Иброҳим алайҳиссалом дедиким: сенга ҳеч ҳожатим йўқдур, анга бордур». («Насоймул-муҳаббат»дан). (Жаброил — ҳақ таоло билан пайғамбарлар ўртасидаги элчи бўлиб, уларнинг ҳоқиқи-истаклари, сўровларини етказиб турган). Парвона ўзини шамга ургани каби Халил ҳам ҳақ йўлида оловга отилади. Юқоридаги байтда ўша воқеага ишора бор.

Кўр Навоий маснадин ишқ ичраким гулхан
аро
Шуъла — олтойию куллардур анга
синжобдек.

Бу байт ҳам Иброҳим алайҳиссалом воқеасини ёдга солади. Негаки, ривоятда айтилишича, ўтга отилгунга қадар гулхан ўртасида унга атаб тахт тайёрланган. Асл матодан қилинган ноёб либослар ҳозирланган. Тангри Иброҳимнинг садоқатини шу тариқа тақдирлади ва гулханни унга гулистон қилди.

Маълумки, Юсуф — ҳусн тимсоли. Одатда бировнинг чиройлигини таъқидламоқчи бўлишса, Юсуфга таққослашади. Лекин Навоий ўз ёрини Юсуфдан-да устун қўяди:

Тушимда лаъли рухсоридур ўйготманг мени гар
худ
Масихо бирла Юсуф бошим узра етсалар ногоҳ.

Негаки, ошиқ учун маъшуқа лабида Исоникидан-да кучли жонбахшилик бор. Унинг рухсори ўти эса гўзал-лок рамзига айланиб қолган Юсуфникидан-да ўткир-роқдир... Ёдингизга Юсуф ҳақидаги ривоят келади: акалари қул бозорига олиб чиққан Юсуфни Мисрнинг обрўли кишиси — Малик раённинг хазиначиси сотиб олади. Унинг Зулайҳо исмли хотини 17 яшар йиғитни беҳад севиб қолади. Табиийки, бу ишқ можароси тўғрисида гап-сўзлар тарқалади. Мисрнинг олий табақа аёллари таънасини эшитган Зулайҳо уларни меҳмонга чақириб, ҳар бирининг қўлига лимон ва пичоқ беради. Сўнг меҳмонлар ҳузурида Юсуфни ҳозир қилади. Унинг жамолини кўриб ақли-ҳушидан бегона бўлган мажлис аҳли лимон ўрнига ўз қўлларини кесадилар. Юсуф алайҳиссалом хонани тарк этгач ўз ҳолларидан воқиф бўлиб, Зулайҳони маъзур тутадилар.

Кўнглим ўтидин не тонг гар топса рухсоринг
фуруғ
Шўх тарсо мусхаф ўртар шайх Санъон ўтиға.

Ошиқ кўнглининг оташидан ёр юзи нурланиб, шуъла-ланиб турса не ажаб. Ахир шайх ҳам тарсо қизи ишқиди муқаддас китобни ёққан эди-ку. Бу ўринда ҳўш, Шайх Санъон ким, унинг бошидан қандай савдолар кечган, деган савол туғилади. Бунга ҳам Навоийнинг ўзидан, аниқроғи «Лисонут-тайр» асаридан жавоб топамиз. Ўз умрини тоат-ибодатда ўтаказаетган Шайх муридлари билан Маккаи Мадинага отланаётган кечаси бир тарсо қизини туш кўриб, унга ошиқу беқарор бўлиб қолади ва уни излаб Рум шаҳрига боради. Гўзал қиз ошиқ олдиға қўйган шартлардан бири — Қаломуллони ўтда ёқши, яъни ўз эътиқодидан воз кечиш эди.

Бақо сарчашмаси зулматда дерлар йўқки ул
зулмат
Сикандар охи ўтидин йиғилган дуди хирмондир.

Хизр абадий тириклик суви истаб зулматга йўл олади. Хизр бу сувга эга бўлади-ю фоний дунёда боқийлик тилаганлар, яъни ўзигача сеҳрли сувдан татиганларнинг нечоғлик даҳшатли қисматга маҳкум қилинганликларини кўрди. Муқаррар кексалик, бедаво дардга дучор бўлган бу шўрликларнинг сўнгсиз қийноқларига ягона мўъжиза — ўлим нуқта қўя оларди, холос. Бундай тирикликдан не наф?! Хизр ҳикоясини тинглаган Искандар тириклик сувини ичишдан воз кечади. Бу бевафо дунё ер юзига шоҳлик даъво қилган Искандар оҳининг ўтини осмонга чиқарди. Демак, фоний дунёдан боқийлик тилаш — бемаъниликдир.

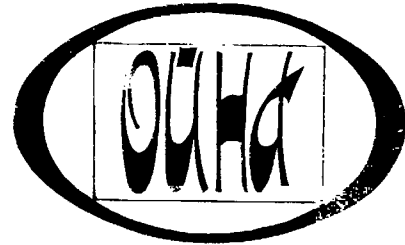
Ҳаёт ичра бақо чун мумкин эрмас Нух бўлсинким,
Улар ҳолатда туғмай ўлган ўғли бирла яксондир.

Ровийлар хабар қилишича, Нух пайғамбар ҳам минг йил яшаган. Бас, ҳатто минг йил умр кўрган бўлса-да, ҳозир йўқ-ку! Гўё юз йил, ўн йил, бир йил, борингки, бир кун яшагандай. Нух пайғамбарнинг 4 ўғли бўлган. Бешинчиси ҳам бўлиши мумкин эди. Лекин у дунё юзини кўрмади. Келмай кетди бу дунёдан. Демак, ҳар иккаласининг ниҳояси — йўқлик! Баъзилар эътироз билдиришади: наҳотки, 10 аср яшаган одам билан туғилмай ўлганни тенглаштириш мумкин бўлса? Тўғри, аммо гап бу ерда, умрнинг елдек ўтиши, дунёнинг бевафолиги ҳақида борапти. Юқоридаги байт худди шу фикримизни тасдиқлайди. Навоий бу гапларни шунчаки айтиб кета-вермайди. Инсон ўз ақл-шуури, иброк-иродаси билан табиатнинг бундай шафқатсизлигига чора топиши мумкинлигига ҳам ишора қилиб ўтади:

То танинг авжи ҳаёт устидадур сен хок бўл,
Истасангим, авж тутқайсен танинг бўлганда
хок.

Авж тутмоқ — юқори даражага кўтарилмоқ. Яъни жисм тупроққа қўшилиб-қорилиб кетгандан кейин ҳам яшамоқ. Абадиятга қовушмоқ...

Ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайдиган бундай умри боқийликка Навоийнинг ўз ҳаёти энг яхши мисолдир.

Халқимизда «Ҳақиқат эгилади, аммо синмайди» деган хикматли сўз бор. Аммо ҳақиқатнинг эгилиш даврида тухмат, иғво, адолатсизлик ўз вазифасини адо қилишга улгуради, оқибатда, қанчадан-қанча бегуноҳ одамлар азоб чекади, қурбон бўлади. Мен изоҳламоқчи бўлган бу фожиали воқеа худди ана шу ҳақиқатнинг эгилиш давридаги адолатсизлик оқибатида содир бўлган. Отам тортган азоб-укубатлар ҳеч кимнинг, ҳатто душманимнинг ҳам бошига тушмасин, бундай қора кунлар ҳеч қачон такрорланмасин!

Отам 1937 йил январда Ўзбекистон жинорий конуларининг 66-моддасининг 1-қисмига биноан қамокка олинди. 1937 йил 17 июнда Ўзбекистон Олий Суди Махсус коллегиясининг қарорига биноан беш йил озодликдан маҳрум қилиниб, тарбиявий меҳнат лагерларида ўз муддатини ўташ шarti билан Узоқ Шарқдаги Қолима шахрига жўнатишган. Лагердан 1942 йил август ойида озод қилинганликларига қарамадан «жаннатмакон» шахарда 1946 йил 17 ноябрғача махсус назорат остида, мажбурий, инсон ақли бовар қилмайдиган машаққатли ишда (қандайдир махсус жойда) ишлаганлар, биринчи марта камалганларида мен тўрт яшар бола эдим. Ғўдақлигимга қарамадан, ўша кунлардаги баъзи бир воқеалар хотирамда яхши сакланиб қолган.

Тергов тугаб, суд ҳукми эълон қилингандан кейин отамни жўнатиш куни онам мени ҳам жўнатиш пунктига олиб боргани эсимдан чиқмайди. Онам «Бола отасини узокдан бўлса ҳам кўриб қолсин», деган мақсадда бўлса керак, мени ҳам етаклаб борган эдилар. Кун ниҳоятда иссиқ, темир йўлдаги тошларнинг қизиганлигидан оёқларимнинг таги қавариб кетган эди.

Отамни узокдан, вагонга чиқаришларидан олдин кўриб қолдим. Оёқларимнинг жароҳатларига қарамадан олдига югуриб бормоқчи бўлганимда, ҳарбий соқчилардан бири етаклаб юрган итيني кўйиб юборди. Итдан қочман деб ерга йиқилиб, йиғлагим ҳеч эсимдан чиқмайди. Хали эсини танимаган ёш болага итни кўйиб юбориш ваҳшийлик эмасми?.. Ўша куни отамни олиб кетишди. У ўн йилдан кейин, 1946 йили ноябрь ойида қайтиб келди. Ўша даврда қамокдан чиққанларнинг туғилган шахарларида яшашга ҳуқуқлари йўқ эди.

Отам шу қоидага биноан, Қўйликда бир қолхозчининг уйини ижарага олиб, ўша ердаги гурунч заводида оддий ишчи бўлиб ишлай бошлади.

Мен 1948 йили ўрта мактабда ўқиб туриб, ишга киришга мажбур бўлдим. Кундузи ўқиб, кечкурун завод клубида кинемеханик бўлиб ишладим. Мен ишга кирганимдан кейин, рўзғоримиз бироз ўзгаргандек кўринди. Бу ўзгариш, афсуски узокка чўзилмади. 1949 йили ок-

тябрь ойининг ўрталарида бўлса керак, мактабга бориш учун кўчага чиққанимда завод томонда отам икки нотаниш одам билан ранги ўчган холда келарди. Отамни шундай ҳолатда ҳечам кўрмаган эдим, жойимда тўхтаб қолдим. У менга қараб, уйга киришимни секингина ишора билан билдирди. Мен итот қилган холда, отам ва уни кузатиб келаётган одамларнинг орқасидан уйга кирдим. Уйга кирганимдан кейингина келган одамларнинг мақсдини билдим. Улар Давлат хавфсизлик комитети одамлари экан. Киришлари билан қамаш ҳақидаги ордери ҳам кўрсатмасданок уйни тинтишга киришдилар, бироқ, ҳеч нарса тополмадилар. Нега деганда уйимизда тинтийдиган нарсанинг ўзи йўқ эди. Бир сидирға рўзғор асбоблари, кийим-кечак, стол устидаги китоб ва дафтарларимдан бўлак ҳеч вако йўқ эди. Шу сабабли тинтув ҳам узокка чўзилмади.

Келганларнинг бири ўзбек бўлиб, отам ва бизлар билан ўзбекча гаплашиб ниҳоятда маданий муомалада бўлди. Ҳатто, отамни бир оз тинчлантиришга ҳаракат қилди. Иккинчиси отам у ёқда турсин, бизлар билан ҳам кўпол, дағдағали муносабатда бўлди. Ташқи кўринишидан махсус тайёрланган, тажрибали жаллодлардан қолишмасди. Бизнинг бирор-бир ҳаракатимиз унинг эътиборидан холи қолмас, ўз ўлжасига ташлашишга тайёр турган йиртқич ҳайвонни эслатарди.

Онам, отам учун бир сидирға лозим бўлган сочик, қўйлак ва бошқа зарур, кичик нарсаларни йиғиб бермоқчи бўлганда, у онамнинг қўлидаги нарсаларни шу қадар кўполлик билан тортиб олар, олазarak кўзлари синчиклаб текшириб, кейин қайтариб берар эди.

Отамни олиб кетаётганларида: «Отангиз ҳақида маълумотини Давлат хавфсизлик Комитетидан олишингиз мумкин», дейишди. 1950 йил Махсус Кенгагининг қарорига биноан муддат кўрсатилмаган холда отамни Красноярсқ ўлкасига бадарға қилган эканлар.

Отамни бадарға қилишларига яна 1937 йилда қўйилган айбнома асос бўлган. Дастлаб терговда, кейинчалик судда «Мунтазам аксилниклобчилик, миллатчилик ва Троцкизмнинг ташвиқотчиси» деган айбни расмийлаштириб қарор қабул қилинган. Биз ўша пайтларда хали бу сиёсий қарама-қаршиликлар, ноҳақлик, тубсиз чалкашликларнинг моҳиятини англаб етмаган, ана шу воқеалар заминидан ўз хуш-ақлини йўқотган кимсалар каби ожиз эдик. «Ер қаттик, осмон узок», деганларидек бу мавзунини ҳал этиш у ёқда турсин, ҳатто гапириш кишиларда даҳшат уйғотар эди. Бугун мен отамга қўйидаги гуноҳларнинг рўқач қилинганлиги нақадар ноҳақликка асосланганлигини энди англаб етмоқдаман, ўша пайтда бу ҳукмининг ўзи қабр тошидек совуқ,

тегирмон тошидек оғир, мавҳум сатрлар эди. Мана ўша айбнома:

1. Тинтув пайтида, уйимиздан ўзбек шоирларидан бири Чўлпоннинг ман қилинган шеърлар тўплами топилганлиги учун;

2. Отам ўрта мактабда ўқиб юрганларида ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари Мунаввар Қори ва Шорасул Зуннуновларнинг талабаси бўлганлиги учун;

3. Тергов бувамини руҳоний деб топганлиги учун;

4. Троцкизмда айбашларининг бирдан-бир сабаби, тинтув пайтида уйимиздан 1926-27 йиллари босилиб чиққан «Рабоче-крестьянский календарь» журнали топилган. Бу журналда партия ва давлат раҳбарлари билан бир қаторда Троцкийнинг ҳам портрети бўлган.

Адолатсизликни қарангки, тил ва адабиёт ўқитувчисининг уйдан топилган қатор адабиёт орасида Совет наشريёти томонидан чоп этилган, Совет магазинидан сотиб олинган Чўлпоннинг шеърлар тўплами миллатчиликда, аксилниклобчиликда айбашга асос бўлса?!

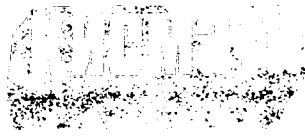
Тергов таъсирини орттириш мақсадида сенинг отанг руҳоний бўлган, шунинг учун сен миллатчисан десалар, кулгили эмасми? Бува, аслида ўрта ҳол дехқон бўлган.

Халқларнинг «отаси», «буюқ дохий» И. В. Сталин ўлимидан бир йил ўтар ўтмас, 1954 йили июнь ойида, отамни сургундан қўйидаги мазмундаги маълумотнома билан озод қиладилар: Калонов Ш. 1937 йил 17 июль Ўзбекистон Олий Судининг 66 ст. 1 бандига асосан қамокка олинган ва беш йил ҳуқуқдан маҳрум қилинган, кейин Красноярсқ ўлкасида сургунда бўлган, ИИМ ва СССР Прокурори кўрсатмасига асосан 1954 йил 24 апрель сургундан озод қилинган, 1954 йил 9 июлда СССР Олий Совети Президиумининг 1953 йил 27 март қарорига биноан суд қарори бекор қилинган.

Сургундан қайтиб келганларидан кейин бир ой ўтди бўлсалар, уч ой касалхонада умр ўтказдилар. Қасалхонадан уйга олиб келган пайтларимизда ҳам мунтазам дўхтурлар назоратида бўлар эдилар. Улим биздан кучлироқ чикди. Отам 49 ёшларида 1957 йил январь ойида вафот этдилар.

Баъзи бир кишилар «Ўтган кунларни қайта-қайта эслашнинг нима кераги бор?» дейишлари мумкин? Аммо янги хатоларга йўл қўймастик ва унинг олдини олиш, янги тирик етимлар дунёга келмасликлари учун ўтган мудҳиш, фожиали кунларни эслаб туриш лозим.

БАДРИДДИН КАЛОНОВ,
тиббёт фаллари номзоди

XIV асрнинг узлкан воқеаларидан бири саналган сарбадорлар ҳаракати тарихимизнинг ҳали тўла ўқилмаган, кам ёритилган мураккаб саҳифаларидан бирidir. Шу сабабдан ҳам истеъдодли шоир Азим Суюннинг Самарқанд сарбадорларининг фожиавий қисматиға бағишланган «Сарбадорлар» номли драматик достонини қувониб ўқидик.

Сарбадорлар мўғулларнинг талончилик юришларига, жабр-зулмига, эркисизлик ва қуллик олиб келган тартибларига қарши бош кўтаришди. Бу ҳаракатга мадраса мударриси Мавлонозода, пахта тозаловчилар маҳалласи оқсоқоли Калавий каби тарихий шахслар раҳнамолик қиладилар. Бироқ қисқа муддатли ҳокимликдан сўнг сарбадорлар ҳаракати фожиали яқун топади. Азим Суюн шу тарихий ҳақиқатни драматик дoston поэтикаси талабларига мувофиқ ёртади.

Муаллиф Калавийни курашчан, сарбадорларнинг сардорли сифатида талқин этади. Унинг ўлкадаги бошбошдоқликдан руҳан изтироб чекиб ўртанишлари, сафдошларини бирлаштиришга, курашга дадил бошлаши табиий тасвирланади. Калавийнинг инсоний қиёфаси ва маънавий олами конфликтнинг салбий қутбиди турувчи қозикалон Саид Юсуф билан тўқнашувларда яна ҳам ёрқинлашади.

Достонда тарихий шахслар билан бир қаторда шоир тахайюлининг маҳсули бўлган тўқима образлар ҳам иштирок этади. Улар асардаги драматик-фожиавий руҳни кучайтиришга хизмат қиладди. Телба Сархон, Темир ҳуфячиси Аббос Баҳодир шундай персонажлар сирасидандир. Бироқ ҳунарманд йигит Нурзод, унинг севгилиси Зарбону каби образлар ўқувчиди унчалик ёрқин таассурот қолдирмайди.

Асарнинг марказий образларидан Мавлонозода — сарбадорлар сардорларидан бирidir. У Илёсхўжага қарши курашга даъват қилганида, амалдору мулкдорлар эмас, балки оддий раият уни қўллаяжасига ишонади. Мўғуллар айна шу кучлар ёрдами билан маҳв этилади. Душман Самарқанддан қувилган, сарбадорлар орасида ички зиддият ва иккиланишлар пайдо бўла бошлайди. Бу, айниқса, Мавлонозоданинг хатти-ҳаракатларида кўринади. Иккинчи парданинг бошланишидаёқ, жон бошига солиқ-жизья «бекор шу бугунданок», «от-улов, мол-мулклар бўлиб берилар», «Ерлари, мулклари хатлаб берилар» деб ўз эътиқодида қатъий турган Мавлонозоданинг кўп ўтмай имони дарз кетади:

Менга нима бўлди? Жуда кўнглим ғаш.
Ҳеч нарса ёкмаяпти? Йўқ, ёкмаяпти!
Бундай бўлишлигин ўйлаганим Йўқ!
Факат ёвга қарши раҳнамо эдим.

Бунинг сабаблари сифатида «Вилоят, қасаба, кентлар» ёнаётганлиги, имом, солиқчи, саид ва бошқа юқори табақалар мол-мулки тортиб олиниб, элга тақсимланганлиги туфайли оёққа турганлиги кўрсатилади. Шу орада Амир Темир хуфячиси Аббос Баҳодирнинг Мавлонозодага сарупою совға-саломлар келтириб, уни Кешга таклиф этиши билан масала осонгина ҳал қилинади. Мавлонозоданинг қалбидидаги иккиланишлар, аввалги аҳдидан қайтиши сабаблари чуқур, ишонарли гавдалантирилмайди. Муаллиф уни Амир Темир билан худди дўстлардек учраштиради.

Ўз даври кишиси сифатида Мавлонозоданинг сиёсий-ғоявий иккиланишлари, бўшанг ва характерсизлиги, сафдошлари билан маслаҳатлашмай мўҳмондорчиликка боришлари,

бошқаларнинг ҳам бунга эътироз билдирмаслиги етарли ҳаётликка эа эмас. Юқоридаги ҳолатлар Мавлонозоданинг драматик характер сифатида кўринишига монелик қиладди.

Амир Ҳусайн ва Амир Темирнинг ҳийла ишлатиб, сарбадорларни Кониғулга учрашув-меҳмонга чорлашлари ва машғум ниятларини хиёнаткорона амалга оширишлари билан асарда конфликт авж нуқтага чиқади, таъсирчанлик кучаяди. Сафдошлари Мавлонозодани хоинликда айбсотишади. Адданганидан телбанамо ҳолатга тушган Мавлонозода трагик кечинмаларни бошидан ўтказгач, хатоларини ангайди, ўзини кечира олмайди ва кўксига ханжар уриб фожиавий қисматга йўлиқади: Саваол туғилади: сафдошлари қалбидида унинг хоин сифатида таассурот қолдириши ўзини оқлайдими? Китобхон Мавлонозода пушаймонлари, фожиаси орқали унинг хоин эмаслигини билиб олади. Шундай бўлгач, фожиавий янглишишининг ҳаётий сабабларини реалистик далиллаш ва уни танҳо ҳолатда ҳалок этмай, сафдошлари қаршисида оқлаш ўринли бўлур эди. Шунда унинг шағнидаги доғ тўла ювиларди.

Тарихий асар бўлиб ўтган ҳодисаларнинг айна кўчирмаси эмас. Аксинча, ўша ҳодисалар асосида инсоний характерлар (хоҳ тарихий, хоҳ тўқима) яратиши ва улар воситасида муайян ғоявий концепцияни таъсирли ифодалаш санъатидир. Бунга ҳар қайси санъаткор ўз истеъдоди табиатидан келиб чиқиб, ўзига хос ижодий-услубий йўлдан бориб эришади. Айтайлик, буюк Шекспирнинг замондоши ва юртдоши Христофор Марло «Темурланг» трагедиясида жаҳонгир образини бутун мураккаблиги билан реалистик гавдалантирган бўлса, Фитрат «Темур сағанаси»да унинг қиёфасини романтизм талаблари асосида яратди. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедиясида реалистик негиз романтик бўёқлар билан қуюқлаштирилди. Сергей Бородин Темир образини кўпроқ танқидий йўналишда гавдалантирди. Азим Суюн эса реалистик бўёқларни бутун асар давомида ҳаётий ва ҳаққоний деталар билан омўхта қилиб, Амир Темир фаолиятининг дастлабки даврларини сирли ва сермаъно оҳанларга ўраб жонлантирди.

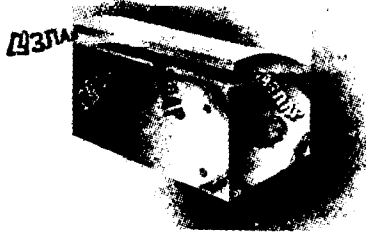
Асарда Амир Темир ташқи кўринишдан сипо, босиқ, аммо ичдан пишган, айёр, ислом ҳомийси, зимдан катта ишларга ўзини чоғлаган образ бўлиб гавдаланади. Бундай сифатлар ўз мақсадини сир тутиб, унга эришиши йўлида интилиши, курашлар, муносабатлар кескинлашган дамларда жим қолиб, ички монолоеларда ҳозирча ўзини очиб ҳалоқат билан тенглигини, «Мовароуннаҳрни бир бутун давлат қилмоқ ниятида» ўзини «гоҳ тулки, гоҳ бўри» тутишга мажбурлигини айтишида рўёбга чиқади. Умуман, достонда Амир Темирнинг тарихдаги тимсоли бўлган жаҳонгирни, ҳатто унинг характеридидаги етакчи ва ҳал қилувчи хусусиятларини тўла кўрмасак-да, мақсадига етишиши йўлида курашаётган сирли бир шахсини, индивидуал реалистик образни тасаввур этамиз. Шунинг ўзиёқ асарга сезиларли драматизм ва эмоционаллик руҳида.

Маълумки, узоқ ўтмишдан олиб ёзилган асарда қаҳрамонлар нутқи муайян даражада давр руҳига, тарихий колоритга мувофиқ янграши керак. «Сарбадорлар»да эса, афсуски, персонажларнинг нутқ манералари ўтмишнинг унчалик сездирмайди. Аксинча, уларнинг лексикаси ҳозирги нутқимиздан етарли даражада фарқ қилмайди. Биз асар тилини архаизмлар билан тўлдириш тарафдори эмасмиз, балки китобхонга беш-олти аср бурунги аждодларимиз нутқи ва руҳиятини ҳис қилдира олувчи меъёрга эришилмаганини таъкидлаб, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Уйғун, Иззат Султон, Одил Ёқубов, Мирқарим Осим, Пирижўл Қодиров асарларида кўринган шундай ананалар давом этсин демоқчимиз.

Ҳушман айтганда, сарбадорлар қисматиға санъаткорларимиз ҳали кўп қайтажаклар. Азим Суюннинг «Сарбадорлар» драматик достони ўзига хос ғоявий-эстетик хусусиятлари билан завқбахшдир. Энг муҳими, муаллиф узоқ ўтмишга тааллуқли тарихий ҳужжатларни йиғиб, уларни санъаткорлик жувозидан ўтказган ва ўзига хос бадиий олам яратган. Шу оламда эрк, бахтли ҳаёт, ижтимоий адолат ҳамда инсоний тенглик учун курашган ватанпарвар аждодларимизнинг мураккаб, қаҳрамонона ҳамда фожиавий қисматлари замонави руҳига ҳам-оҳанг янграйди.

Бердиали ИМОМОВ,
филология фанлари доктори, профессор.
Қудрат ЖУРАЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент.

Тил сандиғи

Халаз ёки қалаз — ернинг оби-тобига келиши, етилиши.
Дигдика — астари қора кигиздан, юзи ғожари гиламдан қилинадиган, сочиқли ва попуқли, отга солинадиган ёпинчиқ, босма.

Жул — астари қора кигиздан, юзи каттик ёки қоқма гиламдан қилинадиган, сочиқсиз ва попуқсиз, отга солинадиган ёпинчиқ, босма. Жулча ҳам дейилади.

Кўпчик — отга эгарнинг тагидан солинади. Дигдика ва жулдан анча кичкина.

Тинг ер — ҳайдалмаган, қўриқ, қаттиқ ер.

Чалғи эчки — қулоғи оқ эчки.

Киянки — қўлидан бир иш келмайдиган, рўзғорини ҳам дуруст эплай олмайдиган, ичи қора аёл.

Ушак — ғийбат, иғво.

Наймит — уддабурро, ишига пишиқ киши.

Гурри — ўзига бино қўйиш.

Дуварашуй — чақимчи, гап ташувчи.

Поримоқ — кишининг ёки ҳайвоннинг мижозига овқат ёки емишнинг таъсири. Овқат ёқса поримли, ёқмаса поримапти дейишади. «Тиши чиққан болага чайнаб берса поримас».

Гулли чирий — чучмома.

Сўханак — очкўз, тутун чиққан жойдан қолмайдиган киши. Дайди итларни ҳам сўханак дейилади.

Вар — одат, бир нарсага ўрганиб қолиш.

Хўриш — ёмон нарсага одатланиб қолиш, масалан: ота болани уришади: гап эшитмасдан ишлаш сенга хўриш бўлиб қолипти.

Бепаллаки — бефаросат, тайинсиз.

Мондимоқ — ёлчимоқ, ўзгармоқ, бойимоқ.

Дўстбойи — қоракўли қўй.

Нодайм — хасис, ўзиям ёмайдиган бировгаям бермайдиган.

Ҳоя — қизамиқ.

Санги — бемалол, бафуржа.

Шар — ҳуркак қўй.

**Эргашев Нортос
Қашқадарё вилояти
Қамаши ноҳияси
К. Маркс совхози**

Азвайиш — авайламоқ, эъзозламоқ.

Аҳмаша — эрмак.

Боғана — терига сўйилган қўзичоқнинг барраси.

Борғи — соврин.

Бингак — қовоқари.

Васкарча — өнгсиз нимча.

Гавара — қуруқ суяк (скелет).

Гавдамоқ — қорни очмоқ.

Завлим — тик жарлик.

Зигирбанд — жуда маҳкам жинс.

Ийн — елка.

Ихқ — шамол ёки довулдан пана жой.

Ир бўлмоқ — зада бўлмоқ.

Каллак — қоп.

Каллакмас — гап уқмас, ўз билганидан қолмайдиган (одам).

Качал — маймоқ.

Курта — беқасамдан астарсиз қилиб тикилган кийим; асо-сан, ёши ўтган аёлларнинг бошига ташлаб юриши учун мўл-жалланади.

Кўрим — безори, балойи азим; ҳаммани ўзидан бездирган.
Кўзамчи — мерган.

Лукка — яхлит, кўтарасига.

Мондимас — семирмайдиган (мол).

Мийқи — оқсоқ.

Нарасак — бўш, қўлидан иш келмайдиган одамга нисбатан ишлатилади.

Ниққ — зич — қуюқ.

Озбола — озмунча.

Оқий — ғилай.

Пичча — чиноқ.

Совун — тўёна.

Сипта — текис.

Серсаламоқ — танламоқ, ажратмоқ.

Суvўти — совуққон, беҳафсала (одам).

Сурдов — қува-қув.

Тупли — бутунлай.

Такиянат — бўялган қўй жунидан бостирилган кигиз.

Тир — рақиб (журашда).

Шаппат — масхарабоз.

Шалайим — рўпара.

Чиг — қиров.

Чўйқи — майиб.

Қатол — ўта муҳим, зарур.

Қовширмоқ — ёпмоқ (эшикни).

Қоржалмоқ — ейилмоқ.

Ҳасанламоқ — бўкмоқ (таомдан).

Ҳил — буғ.

**Сурхондарё вилояти
Шеробод ноҳиясидаги
Қўнғиротлар шевасидан
тўпловчи:
Абдижалил Алиқулов**

Гурда — ғурур.

Гидрат — нуқсон, камчилик.

Чилқай — жуда, ғоят, беҳад.

Ишқир — биқин ости; болапақир олмани ишқирига яширди.

Житирма — ертўла ёҳуд лаҳм; ғалла сақлаш, аёллар, бола-бақрани босқинчилар кўзидан пана қилиш мақсадида қазилган.

Эбинқурин — инсоф билан; масалан: ўғри бўл, ғар бўл эбинқурин бўл... (мақол).

Чинг — белўроқ, ўроқ каби иш қуролларининг тигини маҳорат билан тоблаш.

Чий — сувқамиш, қуроқ.

Чий — бўйра.

Калас — эчкиэмар.

Эшкинламоқ — ҳовлиқмоқ, жўшиб кетмоқ.

Наргай — онг, тафаккур.

Қоқос — олис, йироқ, анча нари; масалан: Шаҳар бизга ҳийла қоқос.

Қўм — эшак жабдуғининг ёнга оғиб кетмаслиги ҳамда жонвор елкасининг яғирланмаслиги учун махсус тикилган юмшоқ, посанги тўшама.

Жерик — бошқоронғилик; масалан: Аёл зоти неларга жерик бўлмади.

Новича — қарол, хизматкор.

Палаз[лик] — ифлос(лик).

Шимқирт — муғомбир, доғули.

Қийранг — дарёнинг сувсиз ўзани.

Жагаз — туянинг жабдуқ-ёпинчиғи.

Бук (ҳаво) — дим (ҳаво).

Лўка, лўки — юртимизнинг дашт-чўл қисмида яшовчи аҳолининг кекса аёлларида рўмол ўрашнинг хили. (Бунда нечоғлик кун қизиса бош шунча салқинлашади, қишда эса бошни иссиқ сақлайди)

Тўш — кундага маҳкамланган темир (темирчилик яроғи).

Мелом бўлмоқ — лол қолмоқ, ҳайратланмоқ.

**Улуғбек Хонимқулов
Сирдарё вилояти
Янгиев ноҳияси**

— Марғуба, тўхтанг, Марғуба! Марғу...

«Ғийқ». Катта йўлдан бурилаётган машина кескин тормоз бериб тўхтади. Йигит ғайриихтиёрий тарзда букчайиб, машина қиррасига ёпишди.

— Улгинг кевоттими, ҳов?!— «Волга» ойнасидан 30—35 ёшлардаги мўйловли йигитнинг таҳдидли, айни чоғда таҳликали юзи кўринди. — Кўзинг қатда сани?! Галистук тақишни ўргангунча йўлда тўғри юришни ўрган! Ҳе, ўргилдим!

— Кечирасиз, ака.— Самандар йигитнинг кўпол муомаласидан дили оғриси ҳам, айб ўзида эканлиги учун паст келди.

— «Кечирасиз» эмиш,— деб тўнғиллади машина эгаси бироқ юмшаб.— Кечирим сўраш осон. Одам босиб қўйиб, жавоб бериш қийин. Битта кечирим билан қутилмайсан, укам.

Кутилмаган тўқнашувдан ҳаёли чалғиган Самандар бирдан сергак тортди. Вужудида уйғонган ички туғён таъсирида тағин олдинга интилди. Хавотир ва қўрқув ичида аланглаб, йўлакдаги одамлар оқимидан қизни ахтара бошлади. Аммо қиз ғойиб бўлганди. Йигит бирдан бўшашиб кетди. Ҳаяжондан қон тепган юзлари совиб, кўзларининг ўти ўчди. Оёқларини базур судраб ортига қайтди. Аудиторияга оёғи тортмади. Дарс юрагига сиғмасди шу тобда. Факультет олдидаги мўъжазгина айвончада тўпланиб, чекишиб турган йигитлардан папирос олиб тутатди. Кўнглига тошдай оғир ғусса чўкканди— босиб-босиб тортди. Боши айлана бошлади, кўнгли беҳузур бўлди. Чекиб ўрганмаганидан кейин қийин-да. Ғижиниб тамакини четга улоқтирдию бурилиб ичкарига кириб кетди. Кираверишда осиглиқ соат ўн биру йигирма рақамларини кўрсатиб турарди. Демак, танаффусгача ҳали ярим соат бор. Унгача нимадир қилиш керак. У кўнгли ҳеч вақо тусамаса ҳам, факультет подвалидаги ошхонага йўл олди. Бир шиша «Тошкент суви» олиб, четроқдаги столга ўтирди. Томоғини алланарса ғиппа бўғиб турарди. Галстугини ғижимлаб чўнтагига тиқди. Қизиқ, нега энди бошқалар галстук тақса ҳеч кимнинг иши бўл-

майди-ю, Самандар умрида бир мартагина дарсга галстук тақиб келса, ҳамманинг кулгисига қолади. Бояги «Волга»нинг эгаси — етти ёт бегона одам ҳам пичинг қилди. Эрталаб курсдошлари ҳам кулишиб, қийқиришиб қарши олишди.

Дарвоқе, эрталаб...

Эрталаб факультетга келганида соат тўққизга яқинлашиб қолганди.

Ш О М

Ҳикоя

Ҳовлиқиб, югургилаб тўртинчи қаватга чиқди. Бироқ ҳаяжонланиб аудитория эшигини тортди. Ҳамма ўз жойида ўтирар, аммо негадир ўқитувчи кўринмасди. Самандарнинг ичкарига кирганини кўпчилик сезмай ҳам қолди. Бироқ уни биринчилардан бўлиб кўрган Мирсаид овозининг борича шод-хушхол қичқириб юборди. Орқасига ўгирилиб бамайлихотир суҳбатлашиб ўтирганлар ҳам, дафтардан бошини кўтармай семинар кўчи-

Абдуқоюм Сиддик

раётганлар ҳам ялт этиб Самандарга қарашди.

— Куёвтўрага алангали саломлар!— деди Мирсаид тантанавор руҳда ва ўрнидан туриб, виқор билан қарсақ чала бошлади. Бир неча ҳазилкаш йигитлар унга қўшилишди. Самандар нима қиларини билмай ўнғайсизланиб туриб қолди. Ниҳоят, Мирсаид қарсақни тугатиб, Самандар томон қучоқ очиб яқинлашди.

— Ох, муаттар бўйлар,— деди у Самандарнинг юзларидан ўпар экан.— Куёвлик давримни эсга тушириб юбординг.

Самандар бошқалар билан ҳам бир-бир кўришиб чиқди. Энг орқанда гўё бўлаётган шовқин-тўполоннинг унга заррача қизиги йўқдай Муслим бошини солинтирганча китоб ўқиб ўтирарди. Самандар сўрашгани олдида борганида ҳам Муслим гўё малол келгандек кўлининг учини узатди ва тағин китобига энгашди. «Жуда ичи қорада шу боланинг,— дея ғижиниб кўнглидан ўтказди Самандар.— Арпасини хом ўрмаган бўлсам...»

Ўқитувчи кирди. Ҳамма жой-жойига ўтирди. Дарс бошланди. Самандар нигоҳи билан Марғубани қидира бошлади. Урта қатордаги иккинчи столда фақат Саодатгина ўтирар, Марғубанинг ўрни бўш эди. Самандар Мирсаиднинг қулоғига энгашиб: «Марғу қани?», дея сўради. Мирсаид индамай елка қисиб қўйди. Самандарнинг юраги

сикила бошлади. Марғубанинг қиё-фаси кўз олдига келди-ю, димоғи ачишиб кетди. «Ё тавба, икки дунёда ҳам унутолмайман шекилли энди», дея изтироб билан ўйлади у. Бир кўнгли Саодатга хат ёзиб узатгиси, ундан Марғубанинг аҳволини билгиси келди. Аммо ботинолмади, боя олдидан ўтиб кетаётган салом берса, Саодат ҳатто алиқ ҳам олмаганди.

Доцент Эрматов, студентларнинг умумий меҳрини қозонган ўқитувчилардан бири, Курск жанги ҳақида ҳикоя қилаётганди. Бир пайт эшик тақиллади. «Да-а», деди Эрматов чўзиб. Эшик олдида... Марғуба пайдо бўлди. Самандарнинг юраги гупиллаб уриб кетди. «Мумкинми, домла?», деди Марғуба паст овозда. «Киринг, кираверинг», деди Эрматов ва тағин лекцияни давом эттирди. Ҳамманинг нигоҳи Марғубага қадалди.

Марғуба Самандар сўнги кунларда фақат уни ўйларди. У билан бўладиган учрашувни тасаввур қиларди. Мана, у — рўпарада турипти... У анча ўзини олдириб қўйганди: ранглари оқариб, ёноқлари шишинқирагандай, кўзларида аллақандай ҳазин ифода. Тимқора сочларини турмаклаб, узун, шарфсимон қизил рўмол билан танғиб олган... Аммо... ё раббий... унинг мана шу аламзада, ғамнок туришида ҳам ажиб нафосат бор эди... Марғуба каттагина қора сумкасини қўлида осилтирганча нигоҳини ерга қадаб қадрдон группасига эмас, беғоналар орасига кириб келаётгандай, ботинмайгина ичкари юрди. Бир-икки қадам қўйди-ю, бирдан чўчиб бошини кўтарди, кўзлари Самандарнинг нигоҳи билан тўқнашди. Қадамлари ўз-ўзидан секинлашиб, бир дам каловланиб туриб қолди. Хушбичим лаблари сезилар-сезилмас титраб кетди. Кўзларида бир зум адоватгами, нафратгами ўхшаш туйғу акс этди. Буни фақат Самандаргина сездди. Сездю беихтиёр бошини елкалари ичига тортди. Вужуди қизиби, қулоқлари шанғиллай бошлади. Танаффусгача қандай ўтирганини билмади.

Иккинчи дарс чет тили дарси эди. Ҳусан Ҳалимович, француз тили ўқитувчиси, аслида юмшоқ табиатли, дилкаш одам. Студентларни ўзига яқин олади, бемалол ҳазилхузул қилиб гаплашавиради. Аммо баъзан дилкашликни қиёмидан ошириб, ҳазилларини чучмал торттириб юборади.

Бугун ҳам шундай бўлди. Дарс бошлангач, гап орасида у бирдан:

«Бугун Самандарнинг туғилган куними дейман?», деб қолди. Сўнг ажабланиб турган Самандарга илжайиб: «Формалар бошқача-да, шунга айтаман», деди. Ана шунда курсдошларидан бири: «Самандар яқинда уйланди-да, домла, куёв бола бўлди», деб қолди. «Э, шунақами?— деди Ҳусан Ҳалимович астойдил ажабланиб.— Табриклаймиз, табриклаймиз. Бу келин бола қайдан бўлди, Самандарвой?»

Самандар ғазаб ва уятдан қулоқларигача қизариб, «Узимиздан» дея олди зўрға ва боши устида тағин домласининг қувноқ товушини эшитди: «Узимиздан? Тге бьен. Бу дейман, келинбола билан илгаридан ахдипаймон қилиб юрган бўлсаларинг керакда-а? Гурунглари шу ерга етганда эшик очилганини эшитиб, Самандар бошини кўтарди ва аудиториядан чиқиб кетаётган Марғубани кўрди. Бироз ҳаяллаб, унинг ўзи ҳам Ҳусан Ҳалимовичдан рухсат сўраб, ташқарига чиқди...

— Нима қилиб биқиниб ўтирибсан бу ерда?— Мирсаиднинг овози Самандарнинг хаёлларини тўзғитиб юборди.— Изламаган жойим қолмади сени. Тур, кетдик.

У истамайгина ўрнидан турди, қаёққалигини ҳам суриштирмай Мирсаидга эргашди.

Ташқарида Абдусамат билан Бурхон кутиб туришган экан.

— Бозорга борамиз,— деди Мирсаид қатъий оҳангда.— Бугун сенинг тўйингни ювамиз. Бизнинг хона бўш. Бу ёғи бемалолчилик.

Факультет билан Олой бозорининг ораси бир қадам. Йигитлар бирпасда бозорни айланиб, ошга масаллик, газак-пазак харид қилиб чиқишди. Таксига ўтириб, ётоқхонага жўнашди.

Мирсаид учинчи қаватда турарди. Тўғри унинг хонасига чиқишди.

— Ошни кечга қараб қилаверамиз,— деди Мирсаид.— Унгача ҳали анча вақт бор. Хоҳласанг, мизфивол. Поездда келгансан, чарчагандирсан. Мен ҳозир келаман.

Самандар чиндан ҳам чарчаганди. Топталган, уриб эзиб ташланган одам янглиғ жисми ҳам, руҳи ҳам зир қақшамокда эди. У Мирсаиднинг каравотига беҳол чўзилди. Бошини кафтлари орасига олганча сўник кўзларини шифтга тикди. Шу кўйи бир оз ётгач, «Энди нима бўлади?— дея асабий пичирлади.— Энди нима бўлади?»

...Кеча Тошкентга жўнаш олдидан арзимаган сабаб билан чиллали келинчакни хафа қилди. Бўлмаса, бунга унчалик зарурат ҳам

йўқ эди... Самандарни укаси машинада вокзалга олиб чиқиб қўймоқчи эди, келинчак ҳам кузатишга чиқмоқчи бўлди. Бир-икки гапириб, уни бу фикридан қайтаролмагач, Самандар бирдан: «Нима, мен урушга кетяпманми?!», деди ўшқириб. Унинг хайр-маъзури ҳам шу бўлди — то жўнаб кетгунича қайтиб келинчак билан гаплашмади.

«...Энди нима бўлади».— Бу сафар у ўзича ғудрангани йўқ. Бу сафар у саволни дадасига берди, Хаёлан, беҳол, аммо аччиқ табасум билан. Унинг хаёлида тўйдан олдин дадаси билан бўлган сўнги суҳбат, сўнги тўқнашув жонланди...

Ушанда дадаси азбаройи жаҳли чиққанидан шундай деганди:

— Менга қара, нонтепки! Ҳўв ўнди битирган йилинг ўқишдан йиқилиб, мишиғинг оқиб келганинг эсингдами? Уша йилиёқ кузда патқўрсга кириб кетдинг. Кимди орқасидан? Мирзадавлати! Бултур оёғим чишиб, ётиб қолганимда ким кунимга яради, катта дўхтирларга қаратиб тузатворди? Мирзадавлат! Гап шу — Ҳабибага уйланасан, бошқасини қўй. Мирзадавлаттиям сенга мойиллиги бор.

— Ахир, дада, ўша қиз билан ваъдалашиб қўйганман.

— Ким айтди сенга ваъдалашгин, деб?! Ваъдалашган бўлсанг, қизингга айт, мени ота-энамди ўзини мўлжали боракан, де. Тушунтир, айнит. Бизди семямиз унчалик боғмас, де. Отам катта одаммас, ниҳоятги битта жингиттай омборга мудир. Мирзадавлат тоғам отамди муштейлигидан билла катта бўлган дўсти, де. Уминан тескари бўп кетсан, бўлмайди дегин. Ҳабиба каттани қизи бўсаям ўзимиздики, дегин. Эсли қиз бўса тушини. Тирикчилик ёмон, ўғлим, тирикчилик оғир, уни оғирини жичча енгиллатиш учун одам калласини ишла-тиб иш қилиши керак...

Йигитнинг чигал ва азобли ўйлар исқанжасида руҳи чарчади. Мирсаид кирганида у ғужанак бўлиб ухлаб ётарди. Шу кўйи то шомгача, Мирсаид уйғотмагунча ухлади.

— Ҳой, куёв, тур-э,— деди Мирсаид унинг елкасидан туртиб.— Нима, уйда уйқуданам кечворганмидинг? Нуқул ухлайсан-а, хумпар. Меъёрниям билиш керак-да. Тур, ош ҳам тайёр бўп қолди, бет-метингни ювиб ке.

Самандар ювиниб қайтиб кирганида Мирсаид столни ўртага тортиб безатаётган эди. У креслога чўкиб, Мирсаиднинг ишларини

ҳафсаласизлик билан кузата бошлади. Шу асно эшик очилиб, Абдусамат кириб келди, унинг орқасидан ҳамкурслари Шодикул ҳам «Салом бердик» деб кираётганди, Мирсаид югуриб бориб эшикни тартиб қолди. Шодикул ярим гавдаси ичкари кирган кўйи эшикка қисилди.

— Кишт, пашшалар,— деди Мирсаид лўписа қилиб.— Ошпаздан бошқа ҳеч ким қўйилмайди. Тутун чиққан жойни бир қақирим наридан биласанлар, ўзларинг ҳеч эрий демайсанлар, мирзақуруқлар. Ишкамба землягинг-да, а?

У бироз шундай ҳазиллашиб тургач, ниҳоят, эшикни қўйиб юборди.

— Иби, бунай қилма, жўражон,— деди Шодикул ичкари кириб.— Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан. Тутун чиққан жойни бир қақиримдан билсак айбимизми? Кўропсан-ку, бурун қурғур катта.

Ниҳоят йигитлар йиғилиб, эшикни ичкаридан беркитиб, ўзлари айтмоқчи «қамал ҳолатида» зиёфатларини бошладилар.

— Бугунги ўтиришимизнинг туб мақсади, ўртоқлар,— деди соқийликни ўз қўлига олган Мирсаид ясама жиддийлик билан,— дўстимиз Самандарнинг бўйдоқлар сафидан қувилганини тантанали нишонлаш. Биз, тарихчилар, ўзларингдан қолар гап йўқ, эзмаликни яхши кўрамыз. Аммо мен гапни қисқа қилмоқчиман. Шу муносабат билан мен дўстим Самандарга саломатлик, бахт ва қорақурта болалардан бештасини, йўқ, ўнтасини тилайман. Олдик, ўртоқлар.

Даврада бир-икки марта пиёла айлангач, Самандарнинг бадани қизигандай бўлди. Аммо бундан у енгил тортмади. Ичаётгани гўё қизиб турган темирга сепиб юборилган сувдай юкмаётган, унинг оташини ўчириб, карахт қилмаётган ва Самандарга илоҳий лаззат бахш этмаётган эди.

«Аблаҳлар!— деб ўйларди у навбат билан ширин-ширин тилаклар билдираётган улфатларига тикилиб.— Аблаҳлар! Бирортаси Марғубахонни эсламади. Гўё иккаламизнинг орамизда ҳеч нарса бўлмагандай, ҳеч нарса. Гўё ораларидаги гаплардан буларнинг хабари йўқдай. Ахир биласанлар-ку, ҳаммасини бошидан охиригача жуда яхши биласанлар-ку?»

...Кечагина улар, собиқ курсдошлар армиядан қайтишган ва иккинчи курсдан ҳозирги группага, Марғубаларнинг группасига келиб қўшилган эдилар. Янги армиядан

қайтганда ҳамма шунақа бўладими ўзи, Самандар энди ўйлаб қараса, ўша пайтда у анчагина дадилроқ, анчагина мардроқ, анчагина хаёл-парастроқ экан...

Ана шундай кунларнинг бирида... Аниқ эсида, ўшанда КПСС тарихидан семинар дарси эди. Ўқитувчи журналдан биринчи бўлиб уни чақирди. Яхшиям кеча семинарнинг иккита саволига жавоб ёзиб қўйган экан, дафтарини олиб ўрнидан турди. Доскага чиқиб аудиторияга бир кўз югуртирдию довдираб қолди. Эллик чоғли курсдошлари, кўплари ҳали нотаниш бўлган йигит ва қизлар унга диққат билан тикилиб ўтиришар экан, Самандарни янги группадолларининг салобати босди. У ҳаяжонини базўр енгиб, бошини дафтаридан кўтармай ёзганларини ўқиб бера бошлади. Ора-сира бир-икки марта кўзини дафтардан узиб аудиторияга тикиди-ю, тагин кўрқа-писа дафтарига энгашди. Бир амаллаб жавобини тугатди. «Яхши», деди ўқитувчи унга ва студентларга юзланиб: «Саволлар борми?», дея сўради.

Шунда Самандар курсдошларига қараши кераклигини тушуниб, юрак ютиб бошини кўтарди. Кўплар энди унга эътибор бермай қўйган, бир-бирларига гап сотиб, дафтар узатиб ўтиришар эди. Афтидан, унинг жавобидан қониқмаган эдилар. Самандар буни ўкинч билан ҳис этиб, энди дадилроқ кўз югуртира бошлади. Ана шунда... во ажаб, бу чеҳрани у анча илгарироқ, ҳали кўрмасдан турибоқ аллақандай бир ички туйғу билан ҳис қилди. Сабабини ҳозир ҳам тушунмайди, гўё аллақандай ойнасимон бир жисм унга тўғрилаб нур қайтараётгандай. Қиз бошини хиёл қийшайтирганча паришон қиёфада ўтирар, кўзлари тўғри Самандарга қадалган бўлса ҳам, уни кўрмаётгандай бепарво эди. Бир маҳал қиз сергак тортиди, кўзларида бир лаҳзагина жонли ҳайрат аксланди, сўнг дув қизариб, нигоҳини четга бурди. Самандар ўша қудратли жоду сеҳридан халос бўлганидан кейин ҳам қизнинг чеҳрасига маҳлиё бўлиб тикилиб турди.

— ...қулов, ўтиринг.— Қулоғига шу гап элас-элас чалинганчагина, у зўрға ҳушини йиғиб олди. Жойига бориб ўтиргач, оғир хўрсинди...

Шу кунги йигит китобларда тасвирланганидай бир қарашда севиб қолиш мумкинлигига имон келтирди. Юрса ҳам, турса ҳам ўша қизни ўйлайдиган бўлди. Дарсларда

қиз ундан олдинда ўтиргани учун Самандар уни бемалол кузатар, ҳар сафар унда ўзича янги-янги сифатларни кашф этарди.

Қизнинг доимо ортиқча ҳашамсиз, аммо ярашиқли кийимлар кийишини, сочлари узун экани ва у эътиборни жалб қилмаслик учунми, сочларини атай турмаклар юришини йигит аллақачон пайқаганди. Дардидан аллақачон Мирсаидни ҳам огоҳ этганди. Шу сабабли дарсда қиз баъзан толиқиб, бошини эгса, унинг толмас кузатувчиси дарҳол жўрасига энгашиб: «Чарчаб кетди, бечора. Кечаси ярим тунгача ухламай «Урта асрлар»дан семинар ёзган кўринади»; ёки қиз астагина уф тортиб қўйса: «Сиқилиб кетди. Лекция қизиқ бўлмапти-да ўзи», деб қўярди. Мирсаид бўлса унинг бу қилиқларига: «Ҳа, сен шарҳловчи», дея кулиб қўя қоларди.

Улар бир ойча ўқишганларидан сўнг пахтага жўнашди. Ниҳоят пахтада, айна қайтар чоғлари йигит қизга кўнглини ёрди...

Абдусамат паловни келтирганида йигитлар енгилгина кайф қилиб олишган эди. Ҳазил-ҳузул билан, доимо кулимсираб турадиган ювош ва тортинчоқ ошпазлари шарафига таҳсинлар айтиб, ошга ёпирилишди. Аммо бу олқишлар узоққа чўзилмади, одатдагидек, бир оздан сўнг тагин бечора Абдусаматга «Хужум» бошланди.

— Бу қанақаси ахир, дўстим,— деди Бурҳон тажанг қиёфада паловдан қўлини тортар экан.— Яна ошдан қил чиқаяпти, тагин бошланг ош қилдингизми? Сўрасангиз «адидас» қалпоғимни бериб турардим-ку.

— Йўғ-э,— деди Абдусамат қипқизариб, сочи деярли тўкилиб битган бошини силар экан. У мўлтираб ҳаммага бир-бир қараб чиқди, улфатларининг ҳаммаси паловни қўйиб, ўзига зарда билан тикилиб ўтирганини кўриб бошини қуйи эгди ва гуноҳқорона минғирлаб қўйди:— Йўқ... умуман... рост. Ўзи юрган йўлимда сочим тўкилиб юради. Қилмаган чорам қолмади, нимагадир...

Туйғус портлаган қаҳқаҳа унинг ожиз товушини кўмиб юборди.

— Битта латифа!— деди Шодикул қичқириб.— Эшитасизларми? — Ҳа-ҳа.

— Бир кунги жиззахлик лoфчи мақтаниб қопти,— деди Шодикул иштаҳа билан ошни тушираётган Бурҳонга ишора қилиб.— Жўра, депти, мен бир дарахт экдим, ишонасанми, мен мева беропти. Ҳар

куни нонуштага янги ширмой нон еѐпмиз. Тандирни бузиб ташладим, депти. Шунда қаршилиқ лофчи ҳой, эшит, депти,—Шодиқул бу гал Мирсаидга киши билмас ишора қилиб қўйди.—Баҳорда шולי сепдим, устидан пиѐз экдим, уни устидан сабзи уруғи сѐпдим. Кузда уни ичига қўйларни ҳайдаб олов ѐкиб юбордим.Келиб қарасам, бир агарат қўй ѐғи-қўй гўштга палов бўпти. Уй ичимиз билан бир четидан маишат қилиб еб ѐтипмиз. Фақат битта нарса сал одамни ғашига тегопти, ҳар замон, ҳар замонда бир тутам-бир тутамдан жун чиқиб қолопти. Энди янаги йили қўйларни ҳайдаѐтганимда аввал жунини қиртишлаб олиб, кейин ҳайдайман, депти. Абдусамат, кейинги гал сиз ҳам сочингизни устарада қирдириб, кейин палов қиласиз.

— Мени бир нарса қизиқтиряпти,— деди Мирсаид қаҳқаҳа тингач ва «Топинглар-чи, нима?», дегандай бўйинини чўзганча ҳамманинг юзига бир-бир қараб чиқди.— Муслим қани? Нега у биз билан эмас? Шуми жўраларга ҳурмат? Ҳозир чақириб келаман.

— Утиравер, мен чақириб келаман,— деди қуйроқда ўтирган бурҳон ўрнидан туриб.— Тағин ғижиллашиб юрмагин.

«Муслим»— Самандар бу номни ичида аччиқ билан такрорлади. Муслимнинг эрталабки қилиғини эслаб тирриқ бўлганди. Аслида, Самандар уни илгаридан ѐқтирмайди. Муслимнинг адоқсиз «номерларига» бўлса нописандлик билан қарайди.

Муслимнинг ғалати одатлари бор эди. Ҳеч кимнинг хаѐлига келмаган ишларни қилиб юрарди... СССР тарихидан лекция ўқийдиган бир доцент ҳар дарсини қайта қуриш ҳақидаги умумий гаплар билан ўтказиб юборарди. Ҳар гал дарсга кирганида у «Энди қайта қуришнинг жамият ҳаѐтининг фалон соҳасидаги аҳамияти тўғрисида гаплашамиз», дея эълон қилардию ўзининг узундан-узун зарикарли лекциясини бошларди. Унинг дарсини тинглаш азобдан бошқа нарса эмасди. Шундай дарсларнинг бирида, доцент бир балоларни мингирлаѐтган пайтда орқадан: «Домла, кечирасиз!» деган хитоб эшитилди ва зерикиб ўтирганларнинг ҳаммаси гувиллаб ўша ѐққа ўгирилди.

— Домла, кечирасиз,— Муслим ўрнидан тургач, қандайдир ички ҳаяжон билан тағин шу сўзларни такрорлади, афтидан, у кейинги айтадиган гапларининг мулоҳазаси-

ни қиларди.— Ҳар дарсда «қайта қуриш», «қайта қуриш», дейсиз. Бошқа гапингиз йўқми? Ҳатто ўйлаб қоляпман баъзан қайта қуриш бўлмаганида домла бизга нимани айтарди, деб.

Доцент бир қизарди, бир оқарди, тиржаймоқчи бўлди шекилли, лабининг бир чети хиѐл кўтарилдию, тағин жойига тушди. Ниҳоят, ўзини босиб гап қотди:

— Йигит, сиз қайта қуришга қаршимисиз?

— Аксинча, домла, мен қайта қуришнинг ашаддий тарафдориман.

— Буни тўғри маънода тушунаверайликми?

— Албатта.

— Ажаб, ундай бўлса, нечук қайта қуриш ҳақидаги гаплар қулоғингизга ѐқмайди?

— Шунинг учунки, домла, сизнинг қайта қуриш ҳақидаги гапларингиздан турғунлик даврининг иси бурқсиб турибди. Биз сизнинг таригботингизга зор эмасмиз. Бизга программа бўйича дарс ўтиб берсангиз бўлди.

Доцент юзига сохта табассум чаплаб улгурган, аммо кўзлари унинг бу найрангидан четда қолганди...

— Оҳ! Қаранглар, ким ташриф буюрди бизникига?— деди Мирсаид йигитларга эшикдан кирган Муслимни кўрсатиб.— Зоти олийлари муслимий!

Муслим Мирсаиднинг пичингини сезмагандай бепарво йигитлар билан сўрашди.

— Дастурхонга яқинроқ ўтир,— деди Мирсаид унга хўмрайиб ва битта пиѐлага ароқ қўйиб узатди.— Манавини ол. Бугун Самандар жўрамизни тўйини ювяпмиз. Сен нам дўстимизсан, яхши тилаклар билан шуни оливорасан.

Муслим пиѐлани олди. Уни кафтида айлантириб, қийшайтириб, ичидаги ароқни узоқ томоша қилди. Ниҳоят бошини кўтариб, ўзини бетоқатлик билан кузатиб ўтирган дўстларига юзланди:

— Албатта, бу ерда ёмон гап айтилмагандир. Имоним комилки, фақат яхши гаплар айтилган. Уша яхши гапларнинг ҳаммасига қўшиламан.— У шундай дея ҳеч кимга қарамасдан пиѐласини кўтариб юборди. Йигитлар бир-бирларига маъноли илжайиб унга эргашишди. Мирсаид шу ондаѐқ бўшган пиѐлаларни қайтадан тўлдирди ва қандайдир зардали ўжарлик билан тағин Муслимга гап қотди:

— Сан, жура, ҳаммамиздан кўп китоб ўқигансан. Бошқаларнинг га-

пига қўшилиш сенга ярашмади. Энди ўзинг битта янги гап айт. Нима, ўзингни айтадиган гапинг йўқми?

Муслим ҳануз бепарво эди. У пиѐласига тикилиб тағин бир муддат сукут қилди. Бироздан сўнг ўрнидан турди ва пиѐладан кўзини узмай бўғиқ овозда гап бошлади:

— Янги гап? Майли, мен янги гап айтаман. Имоним комилки, уни бугун ҳеч ким айтмаган.— Муслим бироз тин олди, сўнг бирдан юзи ѐришиб, бошини кўтарди.— Мен ушбу қадаҳни Марғуба учун кўтараман! Марғубага ўхшаган қизлар ҳеч қачон хор бўлмасин, биз қанчалик номардлик қилмайлик, қанчалик пасткашликка бормаёлик...

У аввалгидай шартта пиѐласини бўшатиб, жойига чўкди ва ғарчиллатиб тузланган бодрингдан тишлади. Йигитлар бу сафар ичишга ошиқишмади. Кимдир ҳайрат билан, кимдир нафрат билан Муслимни кузатиб ўтирарди. Орага совуқ жимлик чўкканди. Бу жимликни фақат Муслимнинг бодринг чайнаши бузиб турарди. Ниҳоят, биринчи бўлиб Самандар тилга кирди:

— Сен кимга пичинг қиялпсан, мараз?!— деди у ғазабдан киприкларни пирпираб.

— Маразлама, отим бор!— Муслим ҳатто бошини кўтаришни ҳам лозим кўрмади.

— Сен кимга пичинг қиялпсан, ифлос!— Самандар столга бағрини берганча энгашиб Муслимнинг юзига ғазаб билан тикилди.— Сенга ким ҳуқуқ берди Марғуба ҳақида гапиришга? Мен... мен сени заҳарли тилларингни суғуриб оламан. Мен...

Кутилмаганда Муслим Самандарнинг юзига тарсаки тортиб юборди. Ҳамма ҳангу манг бўлиб қолди. Бир лаҳза Самандарнинг ўзи ҳам бўлиб ўтган ишга ишонқирамай анграйиб турди. Сўнг у жаҳл билан ўрнидан туриб Муслимнинг ѐқасига ѐпишди. Тураѐтиб гавдаси билан столнинг бир томонини кўтариб юборди: бўшаган ароқ шишаси столдан тушиб полга думалаб кетди. Энди Муслим ҳам ўрнидан туриб олган, унинг ҳам қўллари Самандарнинг ѐқасида эди. Муслимнинг бўйи Самандарникидан анча паст, аммо у қорувли ва бақувват йигит эди. Самандар унинг эғнидаги спорт костюмини ѐқасидан маҳкам фикимлаб бўғиб олган, шу сабабданми, Муслимнинг жингалак сочлари остидаги кенг пешонаси, дағал юзлари, ҳатто бўйинлари қип-қизариб кет-

ган, кўзлари кўкиш олов таратиб ёниб турарди.

— Энди сенинг навбатинг, ошна,— деди у хириллаб ва кескин ҳаракат билан уларни ажратмоқчи бўлиб ёпишган Бурхонни силтаб ташлади.— Қани, бошла. Ну!

Самандар оғир ютинди, бироқ юзида қилт этган ўзгариш сезилмади. У совуққонлик билан Муслимнинг ёқасини ғижимлаб бўғишда давом этди. Энди учала йигит дўстларини ажратишга астойдил киришишган, аммо панжалар ёқаларга ёпишиб, қотиб қолгандай қилт этмас, рақиб томонлар бўлса, юпатувчи гап-сўзларга парво қилмай ҳануз бир-бирларига совуқ ва қатъий нафрат билан тикилиб туришарди. Бирдан Муслим тағин кескин ҳаракат билан Самандарнинг қўлларини ёқасидан уриб тунширди.

— Ана шунақа,— деди у муҳим бир нарсани исбот қилган одамнинг жўшқинлиги билан.— Сен кўрқоқсан, Самандар. Ҳатто дадилроқ ҳаракат қилишинг кераклигини тушунганингда ҳам бунга ботинолмайсан.

Муслим парвосиз қўл силтаб, ортига бурилиб кета бошлади. Эшик олдига етгач, тағин орқага қайтди. Самандарнинг кўзига тикилиб, паст овозда, аммо аниқ қилиб гапира бошлади:

— Сен Марғуба учун ҳомийлик қилишни қўй. Энди бу кулгили жуда.— Муслимнинг юзи бирдан дәрдли тус олди, у янада паст овозда, худди ҳамдардлик билдираётгандай тугила-тутила давом этди.— Сиртқиға ўтказиб кетсанг бўлармиди, ошна... Ўзинггаям яхши, ундан кейин... Марғубагаям... енгилроқ бўларди... уни бу аҳволда кўриш қийин... оғир... Уйлаб кўр, биродар.

Муслим чиқиб кетди. Кўп ўтмай бошқалар ҳам хонани тарк этишди. Уртага ноқулайлик пардаси чўккан эди, уни кўтариб ташлаш ҳеч кимнинг қўлидан келмади, Мирсаид

йигитларни кузатиб, дастурхонни йиғиштирган бўлди.

Самандар буларнинг ҳаммасини парвосизлик билан кузатиб ётарди. Ниҳоят, Мирсаид уни дам олишга ундаб, хонани шамоллатиб, чироқни ўчириб, ташқари чиқиб кетди. Самандар кўзларини юмди. Шу ондаёқ унинг шундоқ кўз олдига Марғуба бутун бўй-басти билан намоён бўлди. У нафис қизил кўйлақда, ўша ўзига жуда ярашадиган кўйлағида чехрасини ёритиб юборадиган табассум билан Самандарга тикилиб турарди. Йигитнинг юраги орзиқиб кетди. Шу туришда Марғуба унга ҳозир ниҳоятда яқин; ниҳоятда қадрдон эди. Беихтиёр Самандар ҳам жилмайиб, қизга кўлини чўзди. Шунда бирдан Марғубанинг хушбичим лаблари титраб кетди, кўзларида аллақандай туйғу, ёмон туйғу, куйдирувчи туйғу акс этди. Марғуба ҳозир унга ниҳоятда узоқ эди, қўл етмас юксакликда эди. Йигит кўзларини маҳкам, кучи етган қадар маҳкам қисиб олди. Қовоқлари тиниқиб оғрий бошлагач, бироз бўш қўйди. Шунда унинг киприклари орасидан бир томчи ёш сизиб чиқиб, пастга юмалади. У кўрқиб шоша-пиша кўзларини артди. Шу қадар ғалати, шу қадар ғайриодатий эди бу... Бир пайт унинг хаёлидаги Марғубанинг қиёфаси ўрнини Муслимники эгаллади... Қизик, сўнги сўзларини у қийналиб, аллақандай дәрд билан айтди. Шунда у, қайнаб турган Муслим, ёниб турган Муслим бирдан кичрайиб, ожизланиб қолгандай туюлди. Қизик. Бирдан Самандарнинг ёдига Марғуба билан бўлган бир сўхбат тушди. Бу сўхбат анча илгари бўлиб ўтганди. Ушанда ҳам нимадандир Самандарнинг таъби хира эди. Ушанда ҳам атроф қоронғи эди ва улар аллақадан келишаётганди. Шунинг учун ҳам Самандарга гўё у Марғуба билан ҳозир қайтадан баҳслашаётгандай туюлди.

— Менимча, у жасоратни сева-

ди,— деди Марғуба дабдурустан.

— Нима?

— Жасоратни севади.

— Бу нима деганингиз?

— «Изергиль кампир»ни ўқимаганмисиз? Изергилнинг машхур сўзлари бор-ку: «Агар инсон жасоратни севса, у буни ҳар қачон уддалай олади ва ҳаётда бунинг жойини топади. Жасоратга ҳамиша ўрин топилади», деган.

— Наҳотки, унинг қилиқларини самимий деб ўйлайсан?

— Ишонмаслик қийин. Уни қандайдир ички қудрат ёғдулантириб туради. Муслим аканинг фақат битта айби бор: қизларни ёқтирмайди, кеккайганроқ. Билмадим, ҳар ҳолда мен билан шундай.

...Қоронғулик. У анчадан бери мингларча мунгли ва суқ кўзлари билан ўзининг танҳо асирини кузатиб турарди. Ниҳоят, у атрофга аланглаб қараб олди-ю, ўпқондек қоп-қора оғзини сассиз очиб йигитни ютиб юборди. Самандар ҳайратланиб қўлларига, вужудига тикилди ва ўзининг ҳам худди қоронғулик сингари гунг, кўрқинчли, юракда ваҳм уйғотадиган мавжудотга айланган қолганини кўрди. Нафаси қайта бошлади.

...Мирсаид нимадандир ҳаяжонланган ҳолда қайтди. У Самандар ётган каравотнинг оёқ томонига оғир чўкди. Чирт эткизиб гугурт чақиб, сигарета тутатди. Бир дамлик шуълада унинг кундузги қувончу ташвишлар чарчоғи кўнган юзи кўриниб кетди. Айни паллада Мирсаид ҳам Самандарнинг сокин кўзларини кўрди. У тамаки тутунини ҳузур билан ичига тортиб:

— Барибир Марғу бошқача-да, жўра,— деди.

— Уни унутиш қийин бўлса керак?— деди Мирсаид Самандарнинг икроридан дадиллангандай бўлиб.

— Уни унутиб бўлмайди, жўра,— Самандар дўстининг гапидан ранжиган мисол таънаомуз кулиб қўйди.

Содиқжон Иноятов

Гилос пишди

— Гилос пишди,
Эртага
Теришгани боринглар,
Обкетасиз
Уйга ҳам,
Идиш-пидиш олинглар.
Тоғамнинг бу
Гапидан
Хурсанд бўлдик биз роса.
Икром олди тақсимча
Укам ва мен шокоса.
Анови ким?
Халилми?
Қўлларида не бор-а?
Ховлиқиб келарди у
Кўтариб уч тоғора...

Матназар акам

Тирда Матназар акам
Милтиқни кўп сайратди,
«Айиқ», «Тулки», «Кўён»ни
Аямасдан қийратди.

Қандай моҳир мерган у
Дилдан қувониб шодон
Отландик ов қилгани
Саҳарда тоғлар томон.

Интиқ бўлиб ҳаммамиз
Кутгандик мўл ўлжани,
Акам сирли жилмайиб
Хато олди мўлжални...

Муаллим

Жуда қийин дарсни мен
Ёдлаб олиб бехато
Айтиб бердим тутилмай
Равон,
Сўзма-сўз ҳатто.
Дангаса деб койиган
Муаллим бўлиб мамнун
— Балли, — деди, — беш қўйиб, —
Хурсандман сендан бугун.
Эртасига шу дарсни
Сўраган чоғи қайта
Туриб қолдим миқ этмай
Бўшашиб гўё латта.
Мен-ку икки олдим деб
Ачинмадим унчалик.
Нега энди муаллим
Куюнади бунчалик?..

Салим Ашур

Ушбу бермакдасиз...
Ой сафи...

Ҳаммаси тугайди ғаройиб ва соз,
Ҳаммаси топади чиройли якун.
Уқини албатта отар тийрандоз...
Биздан хок қолади, ёнмоқдан — куқун.

Бариси одатий, оддий ўтади,
Бари ўз ўрнига тушар ниҳоят.
Билмайман, нималар, кимлар кутади,
«Бизнинг вазифамиз кўникмоқ фақат...»

Девлар тортган арава,
Қўшигингни айтмайман.
Тўхтама, манзилимга
Бешигингда қайтмайман.

Араванинг қўшиғи, араванинг қўшиғи,
Айтмайман сўзларингни,
Ғилдирагинг синсин-ей, чўлингга гул унсин-ей,
Босмайман изларингни.

Минг сохта кўнғироғинг минг битта сохта булбул,
Тупроқ денгизни эмас, ютсин сас-сесларингни.
Арава асли тилло,
Лекин шамол елдирар.
Ғилдиракка мойми ё
Одам жонин едирар?..
Араванинг қўшиғи, араванинг қўшиғи,
Сен қай йўлнинг ошиғи, қай кўчанинг ошиғи?
Ғилдиракдай синади дунё бағритошлиғи,
Дунё бағритошлиғи...

«Хайр»—
Капалакдай учар лабингиз,
Менинг сўзларимга киради титроқ.

Кафтингиз қалқондир ҳижрон ўқиға,
Менинг қўлларимга киради титроқ.
Чашмингизда қалбим тоши эрийди,
Менинг кўзларимга киради титроқ.

Ой каби кетяпсиз...

Дарахтман — узолма занжирларимни,

Менинг йўлларимга киради титроқ.

Ўтиб кетмоқдасиз... Ой сари...

* * *

Мен куёшни севардим: жуда баландда эди,
Мен куёшни севардим: ҳатто етмасди қўлим.
Мен куёшни севардим: домсиз камандда эдим,
Мен куёшни севардим: кўрқинч эмасди ўлим.

Мен куёшни севардим: аммо етмай қолди-ку,
Қўлим эмас, йўлим ҳам, мен куёшни севардим.
Мен куёшни севардим: масофалар толди-ку,
Товонимдан, кўзларимдан, юрагимдан қавардим.

Мен куёшни севардим: кўзларимнинг нурлари,
Юрагимнинг ўтлари тугагани йўқ ҳали.
Мен куёшни севардим: сочларимнинг торлари
Жазира йўлларида оқарсин, куйсин, майли.

Мен куёшни севардим: юлдуз бўлиб кичкина,
Яқин боролмас эдим, кетолмасдим олисроқ.
Мен куёшни севардим гоҳ тинч, гоҳ нотинчгина,
Мен куёшни севардим: етсам дер эдим тезроқ.

Мен куёшни севардим ва лекин осмонимга
Ялдода Сўғд тоғидан бир Ой сузиб кирди-ку.
Қора булутлар тарқаб, бир тун етди жонимга,
Тошқотган забун кўнглим бир рўшнолик кўрди-ку.

Мен куёшни севардим ва лекин оддий ой ҳам
Жонимнинг жомларини тўлдирди ойдинликка.
Ойнинг олтин сочлари, баҳроманд чашми-да
Эркалади руҳимни, ташлади ҳорғинликка.

Мен куёшни севардим, ой бошлабон хатарга
Мафтун этиб қўйди-ку, мен куёшни севардим.
Фалак кўкни тенг бўлиб берган шамсу қамарга...
Товонимдан, кўзларимдан, юрагимдан қавардим.

* * *

Нур элаган кафтларимда гулларим
титрайдилар,
Титроқлардан шитир-шитир тўкилади соҳир
тун.

Майсаларнинг яшил пати капалак
тутгайдирлар,
Новдаларнинг бўғинида эшилиб кетар тугун.
Тупроқ каби тирилади кўксимдаги қабатлар,
Кўзларимга қароғингдан нур ичиргин,
бойчечак.

Кулчалардай замбарикқа тўлиб-тошар
саватлар,
Ҳайратимдай, хаёлимдай чулғар боғни
гулпечак.

Қобирғамнинг қафасини чимдилайди бир
фарёд,
Кетганлар кўп, қайтганлар йўқ, кетганлар
қайтмайдими?
Вужудимда тушуниксиз оқаётир бир дарё,
Қайтмаганлар қўшиғини қайтганлар
айтмайдими?

* * *

Ал-жабр — ранг-баранг бир олам,
Кара-кара қафасга ўшар.

Бу майдонга кирган ҳар одам
Шу сукунда бир нафас тўхтар.

Ҳар ғиштида бормиш ҳақиқат,
Тилдан тушмас бу қадим қафас.
Синдирмоқлик керакдир фақат —
Икки карра икки тўрт эмас!

Икки карра иккидан тортиб
Тўққиз карра тўққизгача то,
Ҳар битта ғишт, ҳар битта ҳалқа
Мени сиқар, бўғади ҳатто.

Қолдиқли сон мен бўлдим яккаш,
Сават ичра ўсмади бўйим.
Фисоғурснинг арслонга ўхшаш
Жадвалини ёд олиб қўйдим.

Тенгликларнинг ели таралар,
Ким илдиз остига йўқолди.
Изларимда кара-каралар
Занжирлардай узилиб қолди.

Даража-даража келмоқда хатар,
Бирлик топмай топталиш етар.
Эртага шер каби силтансам агар
Қадим қафас сўкилиб кетар.

Бир олам тузаман ранг-баранг,
Тузаман мустақил ал-жабр.
Ҳозирча занжирлар жуда ҳам таранг,
Ҳозирча косада бир қатра сабр.

* * *

Оғриқлар бағишладим,
Дилим—ғорат, ҳарорат...
Тонглар кўзим ёшидан
Олдилар пок таҳорат.
Бўзлар дарднок, бағри чок
Дардим тўшалган дала.
Қиз сочлари беланчак,
Юрак, аллаё алла.
Чехраси — Ой, кўзлари
Юлдузлардан зиёда.
Ҳасратлар кечиб минг йил
Етиб келдим пиёда.
Тонг томига ёғилди
Пешонамдан оқ жала.
Дардим бўлсин беланчак,
Юрак, аллаё алла.
Фасллар бахтдай ўтди,
Толе ўтар фурсатдай.
Ишқ қолади кўнглимда
Тузалмас жароҳатдай.
Қароқларимда қотди
Ҳайрат ҳайкали — вола.
Меҳрсиз ўксинма кўп,
Юрак, аллаё алла.
Ўзганинг ардоғида
Бахтга ёр бўлсин у қиз.
Ситамида, доғида
Улай, бор бўлсин у қиз.
Муҳаббат, дард беравер,
Ҳасратга умр тила.
Бахтиёр бўлсин у қиз,
Юрак, аллаё алла...

Абдукарим Ҳошим

ХИЖО

Куз сөрбгарчилик фасли. Левир супурги ҳам ундан куруқ чиқмади. Дехқончилик қилиб топган даромаддан ташқари жар ёқасидаги чигзордан юз боғдан ортиқ чиг¹ ўриб олди.

У бугун ҳам дала айланиб, жар ёқасига келди-да, боғ-боғ қилиб босиб қўйилган чигларга тикилганча тамаки ўради. Тамакисини чекиб бўлди ҳамки, жойидан кимир этмади. Хаёллари ҳар томонга сочилиб кетган, уларнинг исканжасидан чиқиб кетолмай серқадок, дағал бармоқлари билан ҳадеб қопқора соқол босган иягини сийпаларди у. Бошига қайрилма оқ қалпоқ кийган, ўрта бўйли, гирдиғум бу одамнинг эгнида кенг кўк қўйлак омонат шалвираб турар, белидаги қўпол фўтаси бўлмаса сидирилиб тушиб кетадиганга ўхшарди. Ранги ўнгиб кетган тринка шим, оқариб, қотиб қолган этик уни янада шумшук, лапашанг қилиб кўрсатарди.

Левир Қовунчи кентдаги йўқчиликдан қутилиб, ўзини ўнглаб олган дехқонлардан бири. Илгари эплаб қорнини ҳам тўйдиролмайдиган ёлғиз бу одамни ҳеч ким назарига илмас, ҳатто хотин-халаж ҳам мазах қилиб кулар, бас бойлашиб бирон ишга қўл уришса, албатта ундан ғолиб чиқишарди. Лекин қутилмаганда Левирнинг кўнглида туғилган ширин йў унинг гирдиғум гавдасида мудраб ётган бир ҳисни уйғотиб юборди. Тўсатдан у ҳаловатини йўқотди-қўйди: сўқимга мол боқди, даласига тоғдаги қўралардан қий олиб келди, ерларни чуқур ҳайдатиб, астойдил ишга киришди. Урим пайтида мўлжалдагидан икки-уч ҳисса кўп бугдой олиб ҳаммани қойил қолдирди. Чунтаги пул кўрди, кўр-қутли бўлиб, рўзғорига берака кирди, фақатгина бир нарсадан кўнгли ўксинарди: ёстиққа бирга бош қўядиган танмахрами йўқ эди. Кўз очиб кўрган аёли унга бирон овуноқоқ туғиб бермай оламдан ўтиб кетди. Хотинидан жудо бўлгач, у ҳамма нарсага қўл силтаб, қасмоқ босиб юраверди. Умр деганлари оқар сув экан, ҳаш-паш дегунча ёши ҳам эллиқни қоралаб қолди. Мана энди замон ўзгариб, унинг ҳам қўли пул кўрди, қўраси молга тўлди. Бироқ шунча мол-дунёси бўла туриб нега бирон бевага, бирон рўмолини дол қўйган заифага оғиз соллолмаётгани диққатини оширарди. Шундай бўлса-да, қўлига пул тушгач, аввало маҳалла-қўйдаги етим-есир, тул хотинларнинг ҳолидан хабар олди; бирон қорига ярағулик пул, дон-дун берди. Кўп қатори тўрт етими билан бева қолган Хонойимникига ҳам бош сўқди. Қўл учиде кун кечирадиган бу жувон кўчага чиқса эркак, уйга кирса аёл бўлиб меҳнат қилар, лекин топгани қорнига етмас, бирни иккига улаб, зўрға тирикчилик ўтказарди. Левир бошқалар қатори Хонойимга минг сўм берди. Бева-

нинг маҳмадона, каттазанг ўғли Юсуф-жон бу пулларга дарров дўкон очиб, савдо-сотикни йўлга қўйиб юборди. Ҳаш-паш дегунча молига мол, пулига пул қўшилиб, уйланиб ҳам олди. Келинпоиша сал андишасиз, бетгаҷопароқ чиқиб қолди-ю, лекин Хонойим ўғлининг турмушига аралашиб, келини билан орасини бузишни истамасди; ҳар ким кўнгли тусаган ошини ичади. Дўкондор деган ном олган Юсуф маҳалланинг юқори томонига иморат қуриб, рўзгорини бўлак қилди. Кўзини ёғ бо-

сиб унча-мунча одамни назарига илмай қўйди, ҳатто Левирнинг беғараз ёрдамидан шубҳалана бошлади. Маҳалла оқсоқоли Қурбон ўртага тушиб, Юсуфнинг кўнглидаги қудуратни аритмоқчи бўлди-ю, бироқ уддалай олмади. Юсуф гапни чўрт кесди:

— Бундан кейин Левир супурги остонамга яқин йўламасин!

Тешик қулоқ. Бу гапни эшитган Левир афсус билан бош тебратди.

— Мен пулни беғараз берганман. Юсуфжон укаларини ёлғиз онасига ташлаб, рўзгорини бўлак қилиб олибди. Бечора бева қийналмасин деб эл қатори ёрдам қўлини чўздим. Бор гап шу...

Бу гапни эшитган Юсуфнинг баттар жазаваси тутди:

— Бекорларни айтибди, — дея ўшқирди у Қурбонга кўзининг пахтасини чиқариб. — Супурги қаёқдаги бўлмағур гаплар билан оғзини ширин қилиб юрмасин. Онам неварга кўрганда гўшангага кирмайди. Эшитган қулоққа ҳам хунук.

— Нега билар-билмас ўзингча бўлмағур хаёлларга бораверасан? — деди Қурбон унинг ҳовурини босиш ниётида. — Левир бунақа нарсалардан оғиз ҳам очгани йўқ. Онанг ҳам бу нарсани хаёлига келтирган эмас. Бу одам сизларга озмунча ёрдам бердимми? Энди сал ўзингни ўнглаб олгач, йўқ жойдан галва чиқариб, ундан юз ўгирмоқчимисан? Қўрқма, у эртагаёқ қарзини қистаб келмайди. Қарз бадалига онангни унга пешкаш қилмоқчи ҳам эмасмиз. Донулар бола бева онасидан вақти-вақти билан турмушга чиқиш-чиқмаслигини сўраб туриши керак, деган экан. Сен бунинг аксини қиялпсан.

— Э, қўйинг-э, одам қуригандек ўша исқирт супурги бизнинг уйимизга кирадими? — деди Юсуф баттар бўғилиб. — Ойимга айтиб қўйинглар, қариганида менинг юзимни ерга қаратиб юрмасин. Энди неварга боқиб, ўзини овутигани маъқул.

Қурбон бу гапни Левирга оқизмай-томизмай етказди. Левир хафа бўлиш

¹ Чиг — қамшининг кумлоқ ерларда тўп-тўп бўлиб ўсадиган ингичка тури (тарж.).

ўрнига ўйламай иш қилгани учун Қурбонни қойиди:

— Бу нима қилганинг, одош! Кўнглимда шундай ният бўлса, ўлай агар. Мундоқ ўйлаб қарасам, бўйдоқ юрганним яхшига ўхшайди. Юсуфжонни беркорга хафа қилиб қўйибсан. Аттанг... Левирнинг сўққабаш кунлари бир-бир ўтаверди...

У пайкал четида туриб, чиғларга тикилганча ана шундай адоксиз хаёллар сурарди. Ниҳоят у хаёлларини йиғиштириб, олисларга кўз ташлади. Куз келиб дала-туз сарғайган бўлса-да, у ер-бу ерда ҳамон яшил ранглар кўзга чалинар, ҳорғин маҳзунлик ичра кўнглига қандайдир хушнудлик бахш этарди. Дала ўртасига уйиб қўйилган чиг боғламлари унинг кўзини қувнатарди. Бир пайтлар дарёнинг нариги томони ҳам худди шундай чигзор эди. Шундай чиғлар ўсардики, нақ отлик одамни кўмарди. Левир ёшлик кезлари маҳалланинг болалари билан у ерларда қуён овлар, ёзда эса молларни ўз ҳолига қўйиб, ошиқ ўйнарди. Левирга болалик чоғларини эслатувчи чиғзорлардан ном-нишон қолмаган. Замон худди унинг жийрон қащқасидек тасира-тусир илгариллаб кетаётган бўлса, одамлардан ер қоладими? Чексиз-чегарасиз туюлган чиғзорнинг ярмини дарё яллаб юборди, қолган қисмини одамлар экинзорга айлантиришди. Фақат бир бўлаги маҳалла-кўй эҳтиёжи учун қолдирилди. Лекин бу жойга ҳам мол ҳайдайвериб пайҳонлаб ташлашди. Левир не ҳасратда бир парча чиғзорни асраб қолди. Шу арзимас жойдан анча-мунча чиг ўриб олар, улардан бежирим супурги боғлаб, одамларнинг ҳожатини чиқарарди.

Левир бугун чиғзорга нима учун келганини ўзи ҳам билмасди. У ҳаммадан бурун буғдойини йиғиштириб олган, чиғларини ҳам аллақачон ўриб бўлган эди. Уйда овунадиган юмуши, далада тайинли иши йўқ, шу боис чиғзорга келиб, кўнгли чигилини ёзиб кетади. Дала-туз уни ўзига тортгани-тортган. Қолаверса, бунинг бошқа сабаби ҳам йўқ эмас. Бир куни худди шу ерда маҳалла хотинларига дуч келиб қолди. Левир довдираб, ўзини йўқотиб қўйди. Уларнинг орасида Хонойим ҳам бор, сўлқиллаган жуссасига ярашган хонатлас кўйлагининг чиройини янада очиб юборган эди. Садафдек тишларини кўрсатиб кулишлари қари бўйдоқнинг юрагига ўт солди. Хонойимнинг думдумалоқ қора кўзлари билан кўзлари учрашганда жувон қалдирғоч қанотидек қийғоч қошларини учириб бир чимирлиди-ю, юзини бурди. У бегона эркакнинг бақрайиб қарашидан безилладими аёллар мазох қилишдан кўрқдими, ишқилиб, Левирни писанд қилмаганини билдириб қўйиш учун намоийшкорона тескари қараб олди. Бу ҳолдан соддадил Левир баттар довдиради, ҳатто кўни-кўшинилари билан саломлашишни ҳам уддалаёлмади, тили қуриб, танглайига ёпишиб қолди, овози худди қоғоз йиртилгандек хирқираб чиқди. Бирон марта бундай аҳволга тушма-

ган одам ўзини йўқотиб қўйганига ҳайрон. У умрида аёл зоти билан тузуқ-қуруқ гаплашмаган ҳисоб. Хотини раҳматлини ҳам фақат гўшангада кўрган. У билан ортиқча ҳис-ҳаяжонсиз бир меъёрда сокин умр кечиришди. Афсуски, худо уларни боладан қисди. Бечора аёл биттагина болага зор бўлиб, дунёдан ўтиб кетди, Эри ҳайҳотдай дунёда ёлғиз қолаётганидан ўқинди... Шундан буён талай сувлар оқиб ўтди. Бугун эса... У умрида ҳис этмаган ғалати туйғулар таъсирида жисму жони ўртанди, сўз билан таърифлаб бўлмас бир орзиқш вужудини зириллатиб юборди, нега бундай бўлганини сира аглаб етолмади. Аллақачон олислаб кетган аёлларнинг орқасидан ҳайронун лол тикилганча:

— Чиройли экан. Осмондаги ойдек сулув экан!.. — дея пичирлади ва беихтиёр онда-сонда айтиб юрадиган ашуласини бошлаб юборди:

Айвонингга васса бўлай,
Деразангга панжара.
Устунингга нақш бўлай,
Эшигингга занжир-а...

У ўзининг тўсатдан кўтарилиб, дўлаб кетган овозидан қўчиб тушди ва шундагина хаёллар оғушида ҳамон уват четида ўй суриб турганини англади.

— Ҳа, жуда кайфиятнинг чоғми дейман-а, Левир ака. Ашулани ванг қўйиб юборибсан. — Жўхориора томондаги тупроқ йўлдан эшак аравасини тикирлатиб келаётган Юсуфнинг гапи унинг тотли хаёлларини тўзғитиб юборди. — Уст-бошинг чанг, тупроққа ағнаганми-сан, нима бало? Соқолинг ҳам бир боғ супургидек ўримга келиб қолибди. Хи-ҳи-хи... — у ўз гапидан ўзи завқланиб кулди.

— Э, Юсуфжон, сенмисан! — деди Левир ҳамон ўз ўйлари таъсирида. — Биласан-ку, деҳқоннинг тириклиги тупроқ билан. Тупроқ тилаган нарсангни бекаму кўст беради. Лекин тупроқ ҳам ҳаммага юқавермайди. Мана сен, салқин дўконда елпиниб ўтирганинг билан, барибир, менга ўхшаб тупроқ чангаллаганларнинг берган пули билан тириксан. Уша пуллардаги тупроқ юқидан сен ҳам бенасиб қолмаёсан-ку.

Юсуфнинг гапи наша қилиб, бирдан чеккиси келди. Чўнтагини қовлаштирган эди, бармоқларига сомон аралаш тамаки зарралари илашиб чиқди. У қуруқшаб кетган лабларини чўччайтириб, қўлидаги ушоқларни пуфлаб юборди.

— Қани, маҳоркангдан ўн тийинлик бер-чи, — деди у чўнтагини ағдариб қоқаркан.

— Яна нима олсан! — деб сўради Юсуф тамаки ўлчаб. — Ҳа, айтмоқчи, боя қанақа ашула айтдинг? Илгари бунақа одатинг йўқ эди, шекилли. Энди юрган йўлингда фингиллайдиган бўлиб қолибсан. Ашула айтишни билгунча олдин турки-тароватингни тузат. Соқолингни қара, патакка ўтшаб кетибди.

Левир бу маҳдумна йигитга синчков кўз ташлади. Ингичка, қилтирқ бўйини уни янада озғин, дирдов қилиб кўрсатар, катта-катта думалоқ кўзларидан қув, муғомбирлиги шундоққина билини турарди. Энгинга энг сўнгги расм

бўйича тикилган костюм, оёғига баланд пошнали жигарранг туфли кийган йигирма ёшлар чамасидаги бу йигитнинг елкасигача тушган сочлари ўзига сира ярашмаган, аксинча, озғинлигини баттар таъкидлаб турарди. Унга қараб туриб, ҳозиргина кўнглидан кетган ўйлари хаёлидан ўтди. Худди бу ўйлардан Юсуф воқиф бўлиб қолгандай ўнғайсизланди. У бировнинг тариқча камчилигини билиб қолса, сақич қилиб юрадиган майда, бачкана йигит эди. Шу боис унинг гапларига эътибор бермай бутунлай бошқа нарсани гапирди.

— Ҳозир деҳқон хирмон кўтараятган пайт, унинг ҳожатини чиқариш учун дала айланганинг яхши бўлибди, Юсуфжон, — деди у ва бўйинини чўзиб арава ичига кўз ташлади. — Узиям йўқ нарсанинг ўзи йўқ экан-да, аравангга. Тезроқ бориб деҳқонларнинг ишини битир. Сен ҳам бирон нарсали бўлиб қолсан.

— Фойдани кўзламайдиган одам савдогарчилик қиладими? — деди Юсуф дастурмоқ билан пешонасидеги, бўйнидаги терларни арта туриб. — Ҳанна уч-тўрт сўм кўпроқ топармикиман демасам куннинг қизғини даламала тупроқ кечмай, тинчгина салқин дўконда елпиниб ўтирардим. Бошқа муттаҳам дўкондорларни биласан-ку, ўзининг молини ўтказиш учун қандай бўлмасин бошқаларнинг бозорини касод қилишга уринишади.

Левир мийиғида кулиб қўя қолди. Нима ҳам десин. Унинг пули билан дўкон очиб, савдо-сотикни йўлга қўйиб олган Юсуф ҳалигача қарзини қайтариш ҳақида оғиз очмасди. Қишлоқда туғилиб, деҳқоннинг нонини еб катта бўлган бу бола қўли пул кўрганидан бундан тупроқ чангаллаб юрган меҳнаткашнинг назар-писанд қилмай қўйди. Бу нарсадан ғаш келиб юрган Левир ҳозир хонаси келиб қолганда қарзини эслатиб қўйгиси келди.

— Топиш-тутишинг тузукми, ўзи?

— Э, Левир ака, деҳқондан нақд пул ундириш пагирдан қил суғуришдан ҳам қийин экан. Одамлар фақат қарзга нарса олишни билишади. Енимда бор даст-моя билан бир амаллаб тирикчилигини ўтказиб юрибман.

— Сен уддабурон боласан, чешилма, ҳали ишларинг юришиб кетади.

— Айтганинг келсин, илоийм, — деди Юсуф яйраб илжайаркан. Қувончдан кўзлари йилтираб сўхбатдошига яқинроқ сурилди. — Супургиларингни бу йил ҳам ўзим оламан-а. Тагин шаҳарлик учарларга бериб юборма. Нақ одамларимизнинг қарғишига қолсан. Кўча-кўйини, хирмонларни супуришга сеникидан яхши супурги топиш қийин, — у соддадил деҳқонни эритиб, бутунлай ўзига боғлаб олишга қасд қилди. — Бу йил донасига икки сўм олтиш тийиндан бераман. Бултургидан эллик тийин кўп.

— Сен билан доимий мижозимиз. Супургиларни сенга бермай кимга берардим, — деди Левир бепарволик билан.

— Демак келишдик, а? — Юсуф халачўп билан эшагини ниқташдан ол-

¹ Одош — оғайни.

дин яна таъкидлади. — Агар гапингдан қайтсанг хафалашиб қоламиз-а.

Кун пешиндан оғган бўлса-да, куз офтоби бадани қиздирар, тоғ томондан илиқ шамол эсарди. Левир кўйлагининг ёқасини очди-да, фўтасини ечиб, елкасига ташлади. Негадир Юсуф кетган томонга қарагиси келар, унинг нимасидир кўзига иссиқ кўринар, анчагина маккор, оқибатсиз бу бола билан гаплаша, алланечук энгил тортар, кўнглида ғалати ором туярди. Бунинг маълум сабаблари борлигини ўздан бошқа ҳеч ким билмас ва бу пинҳон ҳисдан юраги орзиқиб, ёш боладек энтикиб кетарди.

Левир шундай ҳислар оғушида маҳаллага кириб келди. Маҳаллани қоқ иккига бўлиб ўтган анҳор ёқасида уч-тўрт киши турарди. Улардан бири маҳалла оқсоқоли Қурбон бўлиб, у ҳадеб қишлоқ чеккасидаги дарахтзорга ишора қилганча ниманидир қизгин сўзларди.

— Ассалому алайкум, юрт чўнгла-ри, — деди Левир кўлини кўксига қўйиб ним таъзим қилганча. У раҳбар одамларга ўз хўрматини доим шу зайл билдирар ва унинг самимияти ҳаммага бирдек ёқарди. — Бир яхши йиғилиб қолибсизлар...

— Э, ле, супурги, — деди Қурбон тамаки тутунини ҳавога пуфларкан. — Қаерларни сийпалаб келясан?

Тоғиб айтилган аскияга ҳамма қўшилиб кулди.

— Бугун кўлим бўшаб қолган эди, биронтасига қарашворсаммикан деб кетяпман, — деди Левир ўзи ҳам қўшилиб куларкан.

— Қарашвормоқчиман дегин-а, — деди Қурбон худди ўсмоқчилаётгандек. — Яхши ўйлабсан. Лекин шу турқи-тароватинг билан борсанг бирортасининг юраги ёрилиб кетмасмикан? Соч-соқолингни олдирисга пулинг йўқми? Қанонгача эски чорифингни судраб юрасан? Тузукроқ этик олиб кийсанг бўлмайди? Шу аҳволда бирон тул хотинга йўлиқсанг эхсонаси чиқиб кетар.

Левирнинг туршакдек буришиб, тиришиб кетган юзига табассум ёйилди. Маҳалла оқсоқолининг оғзидан тул хотин ҳақида гап чиқиси билан кўнгили тубида чўкиб ётган пинҳон ҳислар яна ўйғониб, юраги орзиқиб кетди. Юзига қизиллик тепиб, бўйин томирлари ўрта қўлдек шиши ва худди ёш боладек кўзларини ерга тикди. Уни кузатиб турган Қурбон шерикларига кўз қисиб:

— Менингда, Хонойимникига кетаётган бўлсанг керак, а? — деди сирли шивирлаб. — Ҳа, нега қизариб кетдинг? Балосан, одош, балосан. Лекин бир нарсани айтиб қўяй, каттиқ турмасанг бўлмайди. У осонликча қўлга кирадиганлардан эмас. Жигарингни эзиб юборади ҳали. Айтгин-айтгин, ўғли Юсуф билиб қолмасин, нақ шўрингни қуритади. Сенинг пулингга гуриллаб юргани билан ўзингни сариқ чақага олмайди. Унинг назарида онаси осмондаги ой, сен ерда ётган хас. Ҳалиги гапи эсингда-дир...

— Нималар деяпсан, Қурбон? — деди Левир қизариб-бўзариб. — Хон-

ойимга қарашган бўлсам, етим қолган болаларини ўйлаб ёрдам бердим. Кўнглимда бошқа ният йўқ.

— Олқоч-а, олқоч! — деди Қурбон мазах қилиб. — Айтиб қўяй, она-бола сени шилиб ейди, хушёр бўлмасанг беркорга куйиб қолаверсан.

Бу гап Левирга оғир ботди. Шу топда у ўзини ҳар қачонгидан ҳам ёлғиз, мискин, ҳақоратланган ҳис этди. Бошини осилтирганча соядек судралиб, ўз йўлига равона бўлди.

Хонойим ўрта бўйли, тиқмачок, қорамағиз жувон эди. Қирқ ёшлардаги бу аёлнинг тим қора кўзлариде ҳар қандай эркакнинг юрагини ўйнатувчи пинҳон бир ўт — ним табассум жилваланиб турарди. Икки ўрим билмадек сочи белидан пастга тушиб, гавдасининг ройиши билан шундай тўлғанадики, кўрган одам сўқланмай иложи йўқ. Оғир меҳнат, бевалик эзган бўлса-да, латофатини йўқотмаган бу жувон даланнинг машаққатли юмушларию болаларининг тарбиясини бирон эркакка топширишни истар, бироқ гап-сўз ва таъна-маломатларга қолишдан қўрқарди. Қолаверса, эрта-индин невара кўрадиган аёлнинг гўшангани орзу қилиши кулгили. Бунинг устига остана ҳатлаб кирадиган бегона эркак болаларини ноўрин койиб қўйса, берган бир бурда нонини миннат қилса, кўнгили измига юрганига мингминг пушаймон қилиши турган гап.

Хонойим қайта турмуш қилиш ҳақида ўйлаганда хаёлига беихтиёр Левир супурги келар, бироқ бола-чақасига меҳр кўрсатиб юрадиган бу одам ҳар қанча оққўнгили бўлмасин, ўзига қарамаслиги, худди қаролдек қасмоқ босиб юриши ғашини келтирар, гапини ҳам эплаб гапиролмаслигидан уларди. Айни вақтда Левирнинг анча-мунча одамда топилаётган бир хислати бор — муҳтож одамларга хоҳ пул билан, хоҳ дон-дун, хоҳ меҳнати билан ёрдам берар ва бунинг эвазига лоақал раҳмат ҳам талаб қилмасди. Хусусан, бир неча йилдан бери унинг оиласига қўлидан келган ёрдамини аямас, топган-тутганини болаларига илинар, лекин эвазига ҳеч нарса кутмасди. Бир куни ҳар бир кишига мингтадан буғдоғи боғлайдиган чиг арқон эшиш топширилди. Агар топшириқ бажарилмаса, иш ҳақидан босиб қолиниши айтилди. Хонойим кечаюкундуз тим билмай урингани билан ҳам бу ишнинг удрасидан чиқолмасди. Шундай кунларнинг бирида Левир беш мингта чиг боғини девордан ошириб ташлаб кетди. Ваҳоланки, у пайтларда Левир камбағал, қўл учиде зўрға тиркичилик қилар, ялқов, лапашанг деган ҳақоратларни эшитса ҳам миқ этмай юрадиган пайти эди. Кап-катта одам эплаб ўзини ҳам боқолмас, шу боис ҳамма ундан ўзини олиб қочар, Хонойим ҳам рўйхушлик бермасди. Энди-чи? Левир жарақ-жарақ пул топа бошлади. Бироқ бир томондан бўйдоқлиги, иккинчи томондан бефаҳмлиги туфайли

бу пулларнинг ҳузурини кўрмасди. Унга ачинган Хонойим айрим йўл-йўриқларни кўрсатмоқчи, рўзгорини тартибга солиб бермоқчи бўларди-ю, аммо маҳалладаги ҳангоматалаб қоскиларнинг оғзида сақич бўлишдан, номи ёмонотлиққа чиқишдан қўрқарди. «Яхшиси, калла гўшти ҳам емай, тиш ҳам синдирмай қўя қолай», деган қарорга келди у.

Левир эса ўзи ҳақида бировлар қандай ҳукм чиқаришини ўйлаб ўтирмасданоқ қўлидан келганча муҳтожларга ёрдам бераверди, унинг саховатидан Хонойим ҳам бенасиб қолмади. Юсуфни яйратган ҳам, сайратган ҳам шу пуллар. Тўғри, гап пулда эмас, савдосини йўлга қўйиб олгач, қарзини шундайлигича қайтарди. Арзиман пул туфайли унга боғланиб қолариди...

Дарвоза зулфининг энгил шиқирлаши Хонойимнинг хаёлини бўлди.

— Эшик очик, кираверинг, — деди Хонойим лангман пилтасини ёғоч идишга сола туриб.

Дарвоза оҳиста очилиб, ҳовлига Левир кириб келди. Кутилмаган бу ташрифдан Хонойим довдираб қолди. Куппа-кундузи тул хотинникига бўйдоқ одамнинг бостириб кириши ҳангоматалаб хотинларга текин томоша-ку. Энди оғизлари оқ ем бўлиб кетгунча чакак уришади улар. «Табва?! — дея ажабланиб хаёлидан кечирди Хонойим. — Ҳозиргина бу одам ҳақида ўйлаб турган эди, ҳали ўйи ниҳоясига етмай туриб, ўзи дарвозадан кириб келса... Юзингда кўзинг борми демай қувиб солсамикан? Йўғ-э? Шунча яхшилик қилган одамни-я! Унинг бор-йўқ гуноҳи кўнгили тортиб келганими ё исқирлигимми? Ювиниб, тараниб, оҳорли ки-йим кийса, бировдан камлик жойи йўқ. Уринсиз гап-сўзлардан кўрқиб, манави оққўнгили одамнинг дилини оғритиб қўйса, унинг ёрдамларидан кўз юмса, кейинчалик афсусланиб қолмайди? Шу одамнинг қўллаб-қувватлаши туфайли оёққа туриб олган ўғли Юсуф-жон ранжимайди? Қолаверса, эшикдан кирган одамнинг кўкрагидан итариш қайси одамгарчиликда бор?»

— Келсинлар, Левирохун, — деди Хонойим паст овозда. — Қани, ичкарига марҳамат...

— Шу ер...супа яхши...салқингина... — деди Левир супага солинган кўрпачани қайириб, шолчага ўтираркан. — Сиз ҳеч нарсага уринманг. Мен... дарров кетаман...

Хонойим у гапини охиригача айтиб олишини кутиб рўмолининг учи билан оғзини беркитганча жим турарди. Левир эса дам сўрида осилиб турган узум бошларига, дам оғил томонга, дам худди биров кириб қолишдан чўчигандек дарвоза томонга қараб қўярди. Авзойидан у гапни нимадан бошлашни билмай қийналар, ҳадеб қўлини уқалаганча кучаниб томоқ қирар ва худди тилдан қолгандек сукот сақларди. Жимлик анчагача чўзилди. Жувон бетоқатланиб, беозоргина йўталиб қўйди. Левир шундагина қарахликдан ўйғонгандек тилга кирди:

— Мен...ҳалиги...? мен... Юсуфжонни излаб келувдим, — деди у дудуқланиб. У гапида мантиқ йўқлигини, Юсуфнинг

уйи маҳалланинг юқори қисмида эканини хаёлига ҳам келтирмас, гаплари пойинтар-сойинтар чиқарди. — Юсуфжон келиб учрашсин деган экан, қидириб ҳеч қаердан тополмадим. Иҳм-м... Бу ерда ҳам йўққа ўхшайди. Мен... ўзимча...

— Юсуфжон гапини айтворақолмай, нега сизни овора қилди экан-а? — деди Хонойим сал енгил тортиб. Лекин бу енгиллик кўнглига тасалли бермади.

— Йўқ, ундай деманг... Ишнинг йўриғи шу-да... Биз деҳқон одаммиз, экин-тикинни йиғиштириб олгандан кейин қолиб кетадиган зарур ишимиз бормиди. Юсуфжоннинг йўриғи бошқа. У бир кун ишдан қолса, қанча зарар кўради, қанча одамнинг ҳожати чиқмайди. Юсуфжонсиз одамларнинг кунни ўтармиди. У гап билан машғул бўлган пайтда Хонойим хонтахта қўйиб, дастурхон ёзди. Қизариб пишган «от бағри» узумидан икки-уч бош узиб, чайиб келди, янги ёпилган нон, қанд-қурс келтирди. Унга сари Левир ўнғайсизланар, букчайганча ҳеч нарсага қўл урмай ўтирарди. Хонойим меҳмонни чой билан сийларди экан, унинг эътирозига қарамай овқатини тезлатди. Соч таласидек ингичка чўзилган бир тахса¹ ланган олиб келганда Левир беихтиёр тамшаниб қўйди. Сўнг ўринсиз тортинчоқликни йиғиштириб, овқатни пок-покиза туширди. У кўпдан бери бунчалик лаззатли овқат емаган эди. Тўғри, уни кўпчилик уйига таклиф этади, қўни-қўшнилари бир коса овқат чиқаришни канда қилмайди, лекин бунчалик ширин овқат еганини сира эслолмайди. Ҳатто овқатдан кейин ҳамир пиширилган ош суви ҳам унга бўлакча хуштаём, аъзойибаданига ҳузур бағишлаётгандек лаззатли туюлди. Бу нарса сўққабошлигини, пароканда ҳаётини, ҳолидан хабардор бўладиган шундай танмахрамага муҳтожлигини яна ёдига солди. Ҳозиргина кўнглини яйратган тотли ҳислар билан вужудини эзувчи тушкун ўйлар қоришиб кетди.

— Эшитшимча, Юсуфжон рўзғорини бўлак қилганидан буён ўзидан ортиб сизга қарашолмаётган экан. Даланинг ишлари ўзингизга қолиб, етишолмаётганмишсиз, — деди ва ўз дадиллигидан руҳланиб, кўнглига туғиб келган масалани шартта — айтди-қўйди. — Агар иш-пишингиз бўлса, мана, мен бор... айтинг... Буғдойини ўриб олманган сиздан бошқа одам қолмади. Агар ҳўп десангиз, озгина қарз берай... Комбайнчи билан гаплашиб, бир-икки кунда ўриб олиш керак. Агар ҳўп десангиз мен ўзим...

Хонойим анчагача чурқ этмади ва ниҳоят:

— Сиздан оллоҳ раҳматини дариф тутмасин, Левирохун, — деди қувонганини ҳам, ранжиганини ҳам билиб бўлмайдиган оҳангда. — Келнимнинг олоҳида рўзғор тутгиси келиб қолди. Болалари тирик етим бўлмасин деб розилик бердим. Шундан бери яна ўз ёғимга қовурилиб юрибман. Кишига тузукроқ сомон чиқармикин деб буғдойни қўлда ўрмоқчи эдик... Юсуфга ишонсак, ҳеч ўзидан ортайдиган эмас. Узини аз малламасак бўлмайдиганга ўхшайди...

— Яхши ўйлабсиз, Хонойим, — Левир биринчи марта бу жувоннинг отини атаганидан галати бўлиб кетди ва чўчиб унга юзланди. Жувон ҳам унга ялт этиб қаради-ю, шу заҳоти нигоҳини олиб қочди. Унинг ҳеч қандай норозилик билдирмаганидан рўҳланган Левир кўзга яқин жувоннинг ҳовлисига чиндан ҳам кириб келганига, ток остидаги супада яйраб ўтирганига, унинг қўлидан таъриф-тавсифга сиймайдиган лаззатли таом еганига, исмини аташга монъелик қилмаганига бир ишониб, бир ишонмай ўтирар, гаплари бутунлай пойинтар-сойинтар чиқарди. — Сиз асли ғайратли... Эҳ, сиз жуда ҳам меҳнаткаш... бошқачасиз, Хонойим.

У тилига ортиқча эрк бериб юборганини сезиб жим қолди. Сукунат узоқ чўзилди. Фақатгина хонтахта остида чўчилиб ётган мушук совуқ йилтираган кўзларини очиб, худди зорлангандек миевллашигина бу жимликка раҳна солди, холос. Левир тилининг учида турган гапларни айтиб жимликни бузишга журъат этолмади. Тўғрироғи, нима демоқчилигини унутиб қўйди. Бу ерга нега келди ўзи? Қарашиб берай демоқчи эди, гапини айтди. Бу ерга ўзини Юсуфжонни излаб келган қилиб кўрсатган эди, унинг йўқлигидан қувониб кетди. Борди-ю, шу топда Юсуфжон келиб қолса, қандай ўйларга бораркин? Левирни тупроққа қориштириб ҳақорат қилса, бу ердан қувиб солса керак. Унга гап уқдириш қийин. Ҳали ёш-да, қизиқ-қон, бунинг устига сал бурни кўтарилиб қолган, ҳамма нарсани ҳақорат деб билиши мумкин.

Левир бир-бирига зид хаёллар таъсирида эзиллиб ўтирганида тўсатдан дарвоза тарақлаб очилди. Юраги «шиғ» этиб кетган Левир бошини буриб қарашга журъат етмади. «Тамом! — дея хаёлидан кечирди у. — Ҳозир у шундай шов-шув кўтарадики, кишлоқда бош кўтариб юриш қийин бўлиб қолади». Унинг олдида шипиллаб ўтган яланг оёқлар ёш боланики эди. Левир бошини кўтарганда онасининг орқасига ўтиб турган қорамағиз болани кўриб, маъносиз илжайди.

— Мен қайтай, — деди у бақувват қўлларига тиралиб ўрнидан тураркан.

— Утирибсиз-да... — деди Хонойим эшитилар-эшитилмас.

Бунга жавобан Левир нимадир деб гўлдириганча кўча томонга юрди. Уни кузатиб чиққан Хонойим дарвозага суянганча бетизгин хаёлларга фарқ бўлди. Бу одамнинг тўсатдан уйига кириб келиши унга ҳам фалати туюлди, ҳам эсанкиратди, ҳам... Гарчанд у Юсуфжонда ишим бор эди деган бўлса-да, буғдойни йиғиштириб бермоқчилигини, ҳатто пул бериб мушуқлини осон қилмоқчилигини билдирди. Шунча хизмати эвазига бир тийинлик манфаат кўрмаслиги турган гап. Унинг ёрдами билан ўғли қанча ишларни юргизиб юборди, топган фойдасининг бир қисмига онасига сигир-бузоқ олиб берди. Ер олиб, иморат қурди. Омади чопиб, фойда сувдек оқиб кела бошлади. Бироқ энди беш-ўн сўм пул топиб бирорлар ҳисоблашадиган одамга айлангач, Юсуф Левирни назарига илмайди-

ган, унинг ёрдамини рад этмаса-да, тан олишга бўйни ёр бермайдиган такаббур кимсага айланди. Шундай одам Левирдек пандавақини онасининг хили деб билармиди? Ўғли норози бўлган иш унга хурсандчилик келтириши дарғумон. Кўнглининг бир четида неваракўрган пайтимада эрга тегishi ўйлашим уят, деган андиша ҳам йўқ эмас.

Хонойим то Левир муюлишда кўздан ғойиб бўлгунча дарвозага суяниб турди. Фақат узоқдан маҳалла хотинларининг қораси кўринган заҳоти ўзини панага олди.

* * *

Хирмон кўтариладиган пайтда Юсуфнинг дўкони бошқаларникига қараганда гавжум бўлиб кетади. Айри, курак, арқону қоп-қанор ва энг муҳими чиг супурги сўраб келувчиларнинг кети узилмасди. Юсуф бундай дови келган пайтда бирга ўрни қўшиб сотишни яхши билади. Бозори чаққон молларнинг нархини бирданига ошириб юборди. Юсуфнинг бундай куйдирги молларини одамлар додлай-додлай сотиб олишади, пули йўқлар эса хирмон кўтарганда тўлаш шарти билан насияга сўраб келишади. Юсуф ундайларни қора чарм муқовали катта дафтарга ёзиб қўяди. Бугун у дўкони ҳар кунгидан барвақтарок очди. Катта кўчадан ўтган кетганларга кўз ташлаб ўтираркан, савдоси касод бўлганига ўқинар, деҳқонларга сув билан ҳаводек зарур қоп-қанор, арқону курак туғаб қолгани алам қилар, энди битта умиди Левир олиб келадиган супургиларда эди. Бу минғаймас одам худди сувга тушган тошдек зим-ғойиб бўлиб кетди. Унинг бунчалик баҳосини ошириши Юсуфга малол келар, шу топда йўлга тикилиб ўтираркан, Левирни ичиде аҳмоқдан олиб, аҳмоққа соларди. Ахир савдо бўлиб турмаса, қўлга беш-ўн сўм пул тушмаса, дўкон очишининг нима қизиғи бор. Ҳозир унга нақд даромад келтирадиган нарса фақат супурги. Левирдан эса шу пайтгача дарак йўқ. Бу одамни топиб ваъдасини эсга солмаса, супургиларнинг лоақал бир қисмини олиб келиб савдони жонлантириб юбормаса, бозори бутунлай касодга учрайдди. Лекин дўконни ёпиб кетиш ҳам дуруст эмас: бировга тамаки, бировга яна бирон нарса зарур дегандек... Шу тобда лоп этиб пештахта остига тикиб қўйилган арқон билан ўнта қоп ёдига тушди. Боядан бери нечта одам шу нарсаларни сўраб келди. Юсуф ночор елкасини қисиб тураверди. Унинг баҳосини ошириш учун атай шундай қиладиган одати борлигини биладиганлар ялиниб-ёлборишар, зарур нарсани айтган баҳосига олиб кетишарди. Пештахта остидагилар онасига аталган, «Тулуқ тошга» лойлиқ арқон билан

¹ Тахса — овқат ейиладиган катта тақсимча.

² Тулуқ тош — от ёки ҳўкизга қўшиб буғдой янчиладиган тош.

қоп-қанор олиб қўй,» деб тайинлаган. У онасининг гапни безътибор қолди-ролмадси. Ишқилиб, хотини билиб қол-масин, топган-тутганимиз онангиз би-лан укаларингиздан ортадимми, йўқми деб нақ қиёмат қилади. Унга онасига ёрдам берганини билдирмагани яхши, кузда онасиникидан бир-икки арава со-мон олиб келади. Хотинининг чиқимга тоқати йўқ, ҳар қанча кирим бўлса шун-ча кам туолаверади. Қоп билан арқон-ни тезроқ олиб кетишмаса, биронта қиёлмайдиган яқин тикилиш қилиб қо-лиши мумкин. Худо кўрсатмасин хоти-ни билиб қолсамми... Укаларидан бирон-таси ғир этиб келиб кетса бўларди-ку. Таваба, неча кундан бери бировидан ҳам дарак йўғ-а. Онасиям қизиқ, Юсуфнинг ўнта қўли бор деб ўйлармиким... Шун-дай ўйларга ғарқ бўлиб ўтирган Юсуф «Жоним жўрам» деган ашулани ғинғил-лаб айтиб келаётган Левирни кўргач, бирдан қувониб кетди.

— Э, кел, Левир ака, — деди у хур-сандчилигини яширмай. — Ашуланг жуда бошқача-ку.

— Сени эшитармиким деб айтаяпман, — деди Левир пештахтага ўн тийин ташлаб. — Тамакингдан торт.

— Нега ҳадеб битта ашулани айтаве-расан? — деди Юсуф тамаки торта ту-риб. — Бошқаси қуриб кетганми?

— Негадир шунисини яхши кўраман... Юсуф тамакини узата туриб, мижо-зига ҳайрат билан разм солди. Соч-со-қолини қиртишлаб олдирган, эғнида ян-ги чийдухоба костюм, бошида гулли дўппи, офтобда куйиб, шамолда қу-руқшаган юзидан мамнуният ёғилиб турарди.

— Жа бошқача бўлиб кетибсанми? — деди Юсуф ундан синчков нигоҳини уз-май. — Қариган чоғингда довои ошгинг келиб қолдимми дейман-а. Лекин биров-нинг этагини туттишдан олдин юрагига қўл солиб кўрган, хўпми, тагин бекорга шатта еб қолма.

Юсуфнинг бу гаплари ҳазилга ўхша-са-да, аслида юраги тубида яшириниб ётган аллақандай пинҳон нафрати сези-либ турарди. Левир ҳам эс-хуши жойи-да одам, у Юсуфнинг муддаосини жуда яхши англади. Пешонасини совуқ тер босиб, ўзини ўнғайсиз сезди. Яхши ҳам-ки дўконда улардан бошқа ҳеч ким йўқ. Бўлмаса хижолатпазлик юз бериши турган гап эди.

— Тамаки қоғозингдан ҳам бергин-да, — дея ғўлдирди Левир гапни чал-ғитиш ниятида.

— Шошилма, бераман, — деди Юсуф пештахтага тўкилган тамаки зар-раларини кафтига сидира туриб. — Менга қара, Левир ака, шартимиз эсингдан чиқиб кетмадимми ишқилиб? — Унинг овози бирданига мулоимлашиб, кўзлари ёлбораётгандек жовдирай бошлади. — Қоғоз дедингми?.. Мана! Олавер, сенга текин. Э, қўйсанг-чи, беш тийининг билан бой бўлиб кетармиким.

Левир оғиз-бурнидан бурқситиб ту-тун қайтаркан, салмоқлаб гап қотди: — Қайиш арқон ҳам келибди, деб эшитдим. Бўлса, бир тулуқ тошга ета-диган бергин. Қопдан ҳам ўнтагина ке-рак.

— Шу пайтгача қаерда эдинг? — де-ди Юсуф таънали боқиб. — Тугагани қачон эди. Шу пайтда қоп билан арқон қоладими? Олдинроқ айтсанг бўлмас-миди. Энди...

— Энди бекитиб қўйганларингни бе-расан-да, — деди Левир ҳолатини ўз-ғартирмай. — Озиб-ёзиб ўнта қоп би-лан бир қулоч арқон сўрасам гапимни ерда қолдирмасан. Зарур бўлмаса, сарғайиб келмас эдим. Ноумид қилма.

— Бу атрофда менга иши тушмайди-ган одам борми? — деди Юсуф фур-сатдан фойдаланиб баҳосини ошириш ниятида, керилиб. — Бошлиқлардан тортиб сочи тақимига тушган ноза-нинларгача уни топиб бер, буни то-пиб бер деб ялиниб келишади. Ҳамма-га ман балоғардон. Келиб-келиб сендан қоп билан арқон қизғанаманми? Бор бўлса, буюрмасин.

Юсуф шундай дейишга дедию, оёғи билан пештахта остидаги қопу арқон-ларни ичкарироқ суршига уринди, кўн-глидан эса: «Оғир кунларда қарашан бўлсанг ҳам ўз онамдан ортиқ эмассан-ку», деган ўй кечди.

Левир эса бутунлай ўйга чўмган, Юсуфнинг қасамхўрлигини билса-да, унинг илтимосини ерда қолдиришига ишонгиси келмас, унга кўрсатган ҳим-мати туфайли эмас, шунчаки одамгар-чилик важдан ҳам қаззобликка ҳожат йўқ деб ҳисобларди. Бироқ Юсуфнинг мингирлаб ўзини оқлашга уриниши шубҳасини оширди.

— Сендан нарса аяйманми, Левир ака. Сотганим фойда-ку.

— Бекитиб қўйганим ҳам йўқми? — деди Левир ёлборгудек бўлиб. — Е бошқаларга қимматроққа сотмоқчимис-ан? Оғзинга сиққанича айт, оламан.

— Росданми? — деб юборди Юсуф ҳовлиққанча.

— Белига белбоғ боғлаган ўғил бола-нинг ёлғон гапирганини кўрганмисан? — Ундай бўлса бир тулуқ тошга ета-диган қайиш арқонга қирқ сўм берасан, — Юсуф бу гапни ҳазиллашиб айтса-да, худди сўхбатдошини синаётгандек ви-қор билан қараб турарди. — Қалай, чи-дайсанми?

Левир чурқ этмай кўкрак чўнтагидан бир даста пул чиқарди, бармоқларига туфлаб саккиз қоғозни ажратди-да, пештахтага ташлади.

— Чидаяганга чиқарган. Сен ҳам га-пингда турасан. Қайтганингга қўймай-ман.

Левирнинг қатъиятини кўрган Юсуф иккиланиб қолди.

— Ҳа, яна нега тайсаллайсан? Камдек туоляптими?

— Бунчалик катта кетма, Левир ака, сал пастроқ тушиб, орқа-олдини ўйла-роқ иш қил. Чиқим ёмон нарса. Аламингдан бош олиб кетма тагин.

— Гапидан қайтган номард. Қани, қайиш арқонни чиқар. Қопдан ҳам беш-та бергин-да, айтган пулингни ол.

Юсуф нима қиларини билмай қолди. Қўзларини пештахтадаги пуллардан уз-маган қўйи ранги бир қизариб, бўзарди.

— Ҳазиллашдим, — деди у очор ил-жайиб. — Бўлса сенга бермай кимга бе-рардим. Бор нарсани йўқ дейманми?

Левир шифтга ўрлаётган оқиш тама-ки тутунига тикилганча ўйлашиб қолди, кейин энгашиб Юсуфнинг қулоғига ши-вирлади.

— Айтмоқчи, супиргиларни боғлаб беролмайдиган бўлиб қолдим.

— Ие, ҳа! Учакишмоқчимисан? Гап-лашганимизда бўлди, келишдик, деб кўкрагингга урган эдинг-ку, нега тўсат-дан айниб қолдинг? — Юсуф бақиргу-дек бўлиб кучаниб гапирарди. — Бўл-мағур гаплар билан бошимни қотир-май, тезроқ супургиларни опкелиб бер.

— Боғлаб беролмайман, деяпман-ку. Чиғлар эғалик бўлиб кетди.

— Бу қанақаси? Сотвордингми? Сот-маган бўлсанг дарров боғлаб бера қолмайсанми? Нарҳига норози бўлсанг — айт. Бор ана, яна бир сўмдан қўшиб бераман. Донаси уч сўм саксон тийин. Қалай, розимисан?

— Ун сўм қўшиб берсанг ҳам энди иложи йўқ. Айтяпман-ку эғалик бўлиб кетди деб.

— Сенга нима бўлган ўзи? — деди Юсуф баттар хуноби ошиб. — Тилингни қалдирғоч чўқиб кетмаган-ку, олдин-роқ муддаонингни айтмайсанми, фа-лон-писмадон... қимматроққа оладиган харидор чиқиб қолди деб. Гапни айлан-тирмай супургиларни боғла, ваъда қил-ган пулни мен ҳам беришга қодирман.

— Унақа гап йўқ, — дея ғўлдирди Левир.

Юсуф у билан узоқ талашиб-тортиш-ди. Ялиниб кўрди, дўқ урди, бутунлай бошқача нарх-наво таклиф қилди, — фойдаси бўлмади. Левир гапидан қайт-мади. Юсуф шунда ҳам бор санъатини ишга солиб, оғзи қўпириб кетгунча жаврайверди. Унга Левирнинг супур-гилари жуда ҳам зарур эди, бизсиз ти-рикчилиги ўтмасди. Қишлоқда супирги сотадиғанлар кўп, лекин ҳеч бирининг чиги Левирникидай сархил ва мўл-кўл бўлмас, темир халқа ўрнига сим билан боғлаб қўя қолишар эди, сопи ҳам уни-кидай бежирим эмасди. Шу боис Ле-вир боғлаган супиргилар харидорғир, Юсуфга анча-мунча фойда келтирарди. Нега тўсатдан супиргиларни бергиси келмай қолди экан-а? Чўнтаги пул кў-риб, кўзини ёғ босиб қолдимиким, су-пиргидан келадиган пулларни назари-га илмаяптимикин? Ундаги ўзгариш-ларни юриш-туришига қарабоқ билса бўлади: кийимлари башанг, дўппини дол қўйиб, керилиб юрибди. Агар ҳо-зир аччиқ-тизиқ гап айтиб, муносабати-ни бузса, ўзига зарар. Левир ашуласини айтиб кетаверади, супиргисига ҳам ха-ридор топилади. Уни яхши гапириб ро-йиш қилиш керак.

— Бўлмағур гапларингни қўйиб, су-пиргиларни боғлаб бер, Левир ака, — деди Юсуф очикдан-очик ялинчоқлик билан. — Икки кун астойдил ишласанг қўлдан чиқарворасан. Йўқ дема, жон ака, сазам ўлмасин. Ҳозир айна супир-ги кетадиган пайт...

— Боғлаб беролмайман. Чиғлар эғалик бўлиб кетди, дедим-ку.

— Э, қўй-э, одам ҳам шунақа бўла-димми? — деди Юсуф бўшашиб.

— Боятдан бери ҳазиллашяпсанми десам... Бундан кейин олди-берди қи-

лишни ҳам йиғиштириб қўямиз, шекилли...
...

Бунга жавобан Левир нимадир деб гўлдиради-да, дўкондан чиқиб кетди. Унинг орқасидан қараб қолган Юсуф жаҳл билан ерга туфлаганча бўралаб сўкинди...

Қир этагидаги йўлдан юриб келаётган Юсуф ариқ бўйидаги устини бақатўн босган чуқурлардаги чиг боғларини кўриб тўхтаб қолди. «Эсиз... Қайси аҳмоқ шундай ажойиб чигларини буғдой боғлашга ишлатаётган экан-а. Ишнинг кўзини билмайдиган бирон пандаванининг қилғидир-да. Топган нонини ҳам эплаб еёлмайдиган каллахум экан ўзим... Эсиз, эсиз... Камида қирқта супирги чиқади. Уч сўмдан, уч сўм нимаси, уч сўм саксон тийиндан сотса ҳам нақ юз эллик сўм бўлади. Озмунча пулни бу? Шунча чигни сассиқ кўлмакка ташлаб қўйиш бирчангал пулни сувга оқиқиб юборишдан бошқа нарса эмас. Тагин супиргининг бозори чаққон ҳозирги кунларда-я. Эгаси қаерда экан!»

Юсуф чиглар кимникилигидан қатъи назар ҳовузчаларга кирётган сувни тўхтатмоқчи бўлди. Эндигина ариққа энгашиб, лой билан сувнинг йўлини тўсаётганда: «Бекитма, ака», деган овоз эшитилди. Юсуф чўчиб орқасига ўгирилди. Рўпарасида ўн икки ёшлардаги укаси Ёқуб тим қора кўзларини жовдиратиб турарди. У жўхориюладан чиқиб келгани учун бет-қўли шилинган, сочларини ис босган эди.

— Бу кимники? — деб сўради Юсуф чигларга ишора қилиб.

— Бизники, — дея жавоб берди Ёқуб. Унинг кўзлари кулиб турганга ўхшарди.

— Қанақасига бизники бўлади? — Юсуф укасининг ҳазиллашаётганини ҳам, рост гапирётганини ҳам билолмай ўсмоқчилик сўради. Лекин ҳали ҳосили йиғиштириб олинмаган пайкалга кириб кетаётган сигирларни кўрган бола акасининг саволини жавобсиз қолдириб югуриб кетди. Юсуф ҳангу манг бўлганча қолаверди. «Нималар деяпти манави тентак!», дея ўзича пичирлади у ва гарангсиган кўйи хирмон томон йўл олди.

Терак бўйи кўтарилган қуёш унинг кўзларини қамаштирарди. Хирмонга элтувчи ёлғизоёқ йўлнинг икки томонидаги солланиб турган буғдой поялари эпкинча энгил чайқалар, ҳаммиша ёқимли туюладиган бу овоз шу тобда Юсуфнинг юрагига сиғмас, ҳатто пойабзалию шимининг почасига кўнган чанг ҳам ғашини келтирар, кийимига илашган қўйтиканни жаҳл билан юлқилаб отарди. Хирмонда ғимирлаб юрган одамларнинг кимлигини билиши учун қўлини пешонасига соябон қилди. Рўмолини қошигача тушириб тангиган аёл каттагина чўқмор билан ниманидир тарсиллатиб урар, оқ қалпоқ кийган эркак эса тулук тошга қўшилган отларни чуқ-чуқлаб буғдой янчарди. Юсуф тўпа-тўғри унинг ёнига келди.

— Тр-р... жониворлар, тр-р... — Оқ

қалпоқли киши отларни тўхтатиб, буғдой ғарамлардан сакраб ўтди.

— Ке, Юсуфжон, — деди у кўришгани кўл узатиб.

— Ие, сенми... — деди бу кутилмаган учрашувдан эсанкираб қолган Юсуф. Бир зум кўзларини пирпиратганча дуудуқлана гап бошлади. — Бу ҳалиги... анави сувга солиб қўйилган чиглар сеникими? Менга ўчақишиб... супургиларидан Юсуф фойдаланганидан кўра бақатўн босиб чириб кетсин дебсан-да, а?

— Йўғ-э, Юсуфжон... Уша чиглар бўлгани учун манави буғдойларни йиғиштириб оляпмиз, — деди Левир гуноҳкорона кулимсираб. — Ҳосилни тезроқ йиғиштириб олмасак бўлмайди. Ёгин-сочинли кунларга қолиб кетса... Ундан кўра ёрдам бервор...

Юсуф бирдан эс-ҳушини йиғиштириб олди-ю, қўллари мушт бўлиб тугилди. Бу исқирт одам нега уларнинг буғдойини йиғиштириб юрибди. Ким руҳсат берди? Ким чақирди уни бу ерга? Ким... Бироқ уни ким чақириши мумкинлигини ўйлаб қулоқларигача қизариб кетди. Беихтиёр хирмоннинг нариги четига ҳадеб нам чигларни калтаклаётган онасига кўз ташлади. Хонойим ўз ишига шу қадар берилиб кетган эдики, ҳатто тўнғичи келганини сезмади ҳам. Юсуфнинг фикрлари айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Кўнглига келган фикрга ўзини ишонтиргиси келмай дарров тулук тошларга қўшилган отларга яқин борди. Тумшукларини ғарам ичига тикқанча курсиллатиб буғдой еяётган отлар бегона одамнинг шарпасини сезгач, бошларини кўтариб қарашди-ю, бамайлихотир буғдой ейиш билан машғул бўлишди. Тулук тошга боғланган нарса одатдаги қайиш арқон бўлмай, онаси тўнка устига қўйиб савалаётган чигдан пишиқ-пухта эшилган арқон эди. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатиб турган Левир кулимсираб гап қотди.

— Менинг қайиш-арқоним бўлмаса ҳам йўлини топибсан-да, демоқчимисан?

— Чиг-ку, — деди Юсуф ҳайратини яширолмади. — Чиндан шунча арқон эшиб бўлар экан-да, а? Тавба?!..

Юсуф атрофга разм солди. Тозалаб супирилган хирмонда покиза чошланган буғдой тўлдирилган ўндан ортиқ сават қаторлашиб турарди. Юсуф югургилаб ўша томонга борди-да, саватларни ушлаб кўрди. Ҳаддан ташқари пишиқ-пухта, айни вақтда бежирим саватлар ҳам чигдан тўқилган эди.

— Боппласан-ку, а? — деди Юсуф саватларнинг атрофида айланаркан. — Оббо сен-эй... Қоп бўлмаса ҳам... Бу саватлар қопдан минг марта яхши-ку. Ҳар бирига камида юз эллик килодан буғдой сиғса керак, а? Оббо сен-эй...

Левир худди ердан бир газ кўтарилиб кетгандек кўкрагини көриб қўйди. Соқоли қиртишлаб олинган иягини силади. Қилган ишидан илк дафъа қувониб юрагида беадад мамнунлик туйди. Унинг ишмайиб туриши Юсуфнинг баттар ғашини келтирди. «Худди шаҳар олиб бергандек тиржайишини манавининг. Бу нарсаларни ўзинг ўйлаб топ-

дингми, десам сеvingанидан ўзини қўярга жой тополмай қолади. Шундоғам терисига сиғмай юрганга ўхшайди», дея хаёлидан кечирди Юсуф. Бироқ ҳасадга ўхшаган бир қизиқувчанлик тинчлик бермай, барибир тилининг чигилини ёзиб юборди.

— Бу нарсаларни ким ўйлаб топди? Левир буғдой тўла саватлар ёнига келиб ўтирди-да, тамаки ўради. Гугурт чақиб, тамакини ўт олдиргандан кейингина жавоб берди:

— Ким бўларди, ота-боболаримиз ўйлаб топган, Юсуфжон, — деди у тўсатдан ўйчан тортиб. — Улар ўз замонасидан тоғдек-тоғдек хирмонлар йиғиштиришган. Ота-боболаримизнинг тажрибаси мана бугун бизга асқотди. Онангинг ёзи билан қилган меҳнати ёгин-сочинга қолиб нобуд бўлмасин, дедим-да, шартта чигларни ишга солдим. Одам супиргисиз бир амаллаши мумкин, лекин озиқсиз кунни ўтмайди.

Юсуф яна қулоқларигача қизариб кетди. Хирмон четига қолдирган қопинда қайиш арқон билан ўнта қоп чиқарди.

— Дўконингга мол келиши билан дарров бизга илинибсан-да. Сотвора қолсанг ҳам бўларди. Биз чиг билан амаллаверардик...

Юсуф чурқ этмади. Шу пайтгача назарига илмай юрган бу рўдапо кимсанин шунча нарсани билиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Узингни эр билсанг, ўзгани шер бил, деб бежиз айтилмаган экан. Қолаверса, Левир ўз самимияти, оққўнгилиги билан аллақачон оиласидоғларнинг ҳурматини қозониб бўлган кўринади. Юсуф эса шу хонадоннинг фарзанди бўла туриб, онасининг, укаларининг ҳоли не кечаётганидан, буғдой қачон экилганию қачон йиғиштириб олиншидан бехабар. Ҳатто онаси сўраган ўнтагани қопни ҳам вақтида келтириб беролмади. Левир эса укаларнинг ғашини еб қоп сўраб борган экан. Юсуф дафъатан боилик орттириш қўйида юриб ниманидир йўқотганини, жигаргўшалари билан ўзининг ўртасида тубсиз жар пайдо бўлганини, бу йўқликка бутунлай ёт, лекин оққўнгилик кимса кўприк қуриб улгурганини ҳис этди. Ҳис этди-ю, юраги эзилиб, бўғзи ачишди. Аҳволини фош этиб қўймаслик учун саватдаги буғдойларни чош-чош қилиб шопира бошлади.

Уйғур тилидан
Э. УСМОН таълими

***

Кўпдан йўқотганим —
Зарафшонимни
Самарқандга келиб кўрдим яқинда.
Жудолик тиғидан қийма жонимни
Шифо топарми, деб отдим оқимга.

Ў, бу таниш оқим,
Олис хотирот.
Ширин шивирида аччиқ таъналар.
(Соғинтирган ўғлин қучаркан,
имдод
Тилаб, шундай тергар мунис оналар).

«Бормисан, бемехр?
Наҳот рўй-хотир
Қилмасанг бағримда кечган фаслингни?
Зарафшон, кечиргин,
Онажон, кечир,
Сен билан йўқотиб қўйдим аслимни...

...Тўлқинлар изтироб янглиғ тўлғонар,
Тўғонга сапчиган ҳар садо — савол:
«Бухоро омонми?
Соғми далалар?

Чорбоғлар фароғми, ё топди завол?
Ўртанган ўзаним менга муштоқми,
Ўзга оқим билан ё тил топишди?
Қарғай айрилиқда қайси гумроҳни,
Илон эмасдим-ку,
Белдан чопишди?..

Юракка ютсам-да юм-юм ёшимни,
Тўлқин тўзимини тўзғитар дардим.
Қўлтиқлаб армонни, судраб лошимни,
Ғамни йўлдош қилиб,
Ортимга қайтдим.

Бухоро туз билан чиқади пешвоз,
Шўрини қуритар шўртак жалалар.
Олида «оҳ» чекар оғриқ бир овоз:
«Бухоро омонми?..
Соғми далалар?..»

Мутелик

Гуноҳ гугуртдами
Ёқса дунёни?
Ўзи ҳам куяр-ку ўз гулханида.
Не қилсин бу шўрлик —
Қирқиб дарахтдан,
Бегона бош қўндирсалар танига.

Самандар Воҳидов

Пойгада

Шамолларни тиғдай тилиб,
Терга ботиб, чопар от.
Қий-чув янграр: «Қара, қара,
Қанот чиқарди, қанот!

От кўз ташлар биқинига:
Қанотини кўрмоқчи.
Қанот қайда? Узангилар
Изи — қонли хандақча.

Чавандоз — шод, оломон — шод,
Тинмас олқиш, «ҳай-ё-ҳуйт».
«Қара, қара: жониворнинг
Туёғидан чақнар ўт»...

От кўз ташлар туёғига:
«Ажаб... наҳот ўт чақнар.
Туёғидан кўзларига
Олов эмас, қон сачрар...

Жонга тегар бенаф олқиш,
Қаттол қамчи ҳуштаги.
Ғолиб келар бу азобдан
Халос бўлмоқ истаги.

Чопар энди, гўё алам —
Итларини қувлайди.
Чавандозни улоқтириб,
Ўзи... жарга қулайди.

Қий-чувлар ҳам сўнар буткул,
На шамол бор, на кувёш.
Туёғинмас, энди танин
Тилка-тилка тилар тош.

Ҳув, тепадан садо келар:
«Ўҳ-ҳў... кўр бу жарликни,
От ўлса-ку садқаи сар,
Чавандози тирикми?»

Чавандозни бало урмас,
Борар бошқа эгарда.
Туёғи ўт, қанотли от
Учади тубсиз жарга...

Маънавиятимиздаги дарзлар

Тарихда қайсики одил ҳукмдор, қайсики одил жаҳонгирни эсламайлик, улар маърифатхоналар ҳисобланмиш кутубхоналарга кўп эътибор берганлар. Етук кутубхоналарга эга давлатларда мутафаккирлар етишиб чиққан, ёки аксинча, мутафаккирларнинг дунёга келиши учун етук кутубхоналар бунёд этилиши шарт бўлган. Искандар Зулқарнайнинг жаҳонгир бўлиши учун устози Арастуниги хизмати қанча кўп бўлса, Румда туриб бутун дунё сирларини билган Арастуниги мутафаккир даражасига етишишида унга босиб олинган юртлардан таланган китобларни юбориб турган шогирди Искандарнинг хизмати ҳам шунча кўп бўлган. Ибн Синогача ҳам Бухоро амирлигининг донғи кетган, кейинчалик ёнғинга учраган кутубхонаси бўлганлиги тарихдан маълум.

Темурнинг икки хазинасидан бири — тўплаган бой кутубхонаси ҳисобланган. Бу маънавият хазинасининг меваси сифатида ундан кейин ўтган Улуғбек, Алишер Навоий, Али Қушчи, Бобур каби юртимизни жаҳон маърифати ўчоғига айлантирган юзлаб алломаларни биламиз.

Шундан кўринадики, халқимиз китобни азалдан суйган ва кўз қорачиғидай сақлай билган. Утмиш китобларининг бизгача бежирим етиб келишининг битта сабаби уларнинг ниҳоятда пишиқ ишланганлиги бўлса, иккинчиси, авлодлар учун ажодларимиз томонидан аввайлаб-асралганлигидир.

Хўш, халқимиз юз фоиз саводхон деб баралла айтилаётган бугунги кунда китобларга муносабат қандай? Кутубхоналарда сақланаётган китоблар кўнглимизни тўлдирадими? Бу китоблардан бугунги авлод қай аҳволда фойдаланяпти?

Биз бу саволларга жавоб топиш мақсадида жумҳуриятимиздаги асосий китоб маскани бўлмиш Навоий номи давлат кутубхонаси аҳволи билан таниқдик. Бизнинг айнан шу кутубхонага қадам ранжида қилишимиз ҳам бежиз эмас, зеро, 1870 йилда ташкил топган, дастлаб Тошкент кутубхонаси, кейинчалик Туркистон кутубхонаси деб аталган, тузумимизга келиб эса Алишер Навоий номи берилган бу кутубхона бир пайтлар нафақат ўзбек халқининг, балки бутун Туркистон ўлкасининг фахри бўлган эди. Россия империясининг 1902—1903 йиллардаги «Туркистон ўлкасининг лойиҳаси тўғрисидаги низоми»да қайд этилган «Ҳозирги кунда Туркистон ўлкасига онд кенг қамровли тўқис асарлар тўпламини ўз ичига олган (Император кутубхонаси бундан мустасно) бундай кутубхона бутун ер юзиде йўқ...» деган хулосаси китоблар масканига берилган муносиб баҳо эди. Кутубхона то ўттинчи йилларгача — қўшни Тожикистон, Турканистон, Қирғизистон, Қозғистон давлат кутубхоналари қурилгунича — қардошларимиз учун ҳам ягона хазина бўлиб келди. Кутубхона мавжудлигининг дастлабки ўн йилликларида ёрқин фаоллик кўрсатган ходимларнинг тинимсиз меҳнатлари эвазига юзлаб мавқега эришди. Аммо бу мартаба кейинчалик кутубхонага бўлган эътиборнинг сусайиши натижасида замон билан ҳамқадам ривожланиб бормади. Отаҳон кутубхона ўз замирида барпо этилган, кундан-кунга гуллаб яшанаётган қўшни жумҳуриятлар кутубхоналари олдига тобора мунғайиб бораверди. Турғунлик йилларида барча соҳаларда ҳукм сурган лоқайдлик, айниқса, кутубхоналаримизни қаттиқ исканжага олди. Аслида, бугунги маънавий фожеаларимизнинг асосий илдиэлари ҳам ана шу кутубхоналаримизга бўлган бефарқлигимизга бориб тақалади.

Афсуски, биз китоблар масканига борганимизда кутубхонанинг бош мутасаддиси Р. Алимовнинг турли ваз-қарсонларни рўқач қилиб, ҳатто очик қаршилик кўрсатиб, бизнинг баъзи ҳужжатлар, китоблар сақланаётган ҳужралар билан танишувимизга рухсат бермаганлиги сабабли ушбу мақолага далиллар тўплашимиз учун етарли имкон бўлмади. Аммо биз директорнинг таъқибига қарамасдан айрим бўлимларни кузатганимизда кутубхонанинг бугунги аҳволи ҳалокат ёқасида турганлигига амин бўлдик. Ҳурматли директорнинг жон-жаҳди билан мақола чиқишига тўққинлик қйлиши сабаби ҳам энди тушунарли эди. Шундай қилиб, газета ва журналлар бўлимида бўлганимизда, аввало журналлар сақланаётган хонанинг сиф-

ти кўчиб тушганлиги, бир неча ойдан бери хароба ичида қолган журналлар ўқувчиларга берилмаётганлиги ва бир неча ойгача берилмаслиги ҳақидаги маълумот биз учун биринчи зарба бўлди. Газета тахламини олиб қироатхона деб аталмиш атиги тўққизта стол қўйилган, ҳавоси дим, каталакдек хонга кирдик. Қироатхоналар учун нобо қаттиқ курсилар, столлар майиблиги, улар узра мутолава қилаётган ўқувчилар газеталарининг шатир-шутур шовқинлари остида бирон бўш ўрин тополмай, айвончага қўйилган ягона стол қаршида тахлам титкилай бошладик. Шунда биз қирқиб олинган саҳифалар, мақолалар ўрнини, айрим газета номерларининг йўқлигини, чуқурроқ кузатганимизда эса тахламларнинг деярли ҳаммаси бундан яхши эмаслигини кўрдик... Биз билан ҳамсуҳбат бўлган ўқувчилар нодир китоблар ва қўлёзмалар бўлими фондида микробиологик зараркундалар илма-тешиқ қилиб юборган китоблар борлигини айтишди. Аслида сарғайиб кетган, емиррилган, елими кўчган, саҳифалари нам торган китобларни барча бўлим фондларида учратиш мумкин бўлиб, булар китоб гигиенасига риоа қилинмаслиги, муайян иқлим сақланмаслиги, ҳар хил кўртлар, замбуруғлар каби китоб кушандаларига қарши дориллов ишлари ўтказилмаслиги оқибатидандир.

Биз сузатган яна бир хона — чет эллар адабиёти бўлими 70 дан ошиқ хорижий мамлакатлар билан алоқа қилар экан. Аммо бўлимнинг китоб тижорати ишлари учун жумҳурият вазирлар кенгаши йилига атиги минг сўм пул ажратади. Бўлим фондида 190 минг нусха китоб ва журналлар бўлиб, шуларнинг 50—60 минг нусхаси — қарийб учдан бир қисми жой йўқлигидан фойдаланилмай ётибди. Бўлим фонди эса ҳар йили хориждан олинган 7 минг нусха китоб ва журналлар билан бойиб туради.

Навоий кутубхонасида энг катта муаммо — жой танқислиги. Китобларни емираётган ҳам ана шу муаммодир. «Стандарт нормаларга кўра, мавжуд 5,2 миллион китобни нормал жойлаштириш учун 10 минг квадрат метр жой керак. Аслида эса 4047 квадрат метр жой мавжуд» (М. Абдуллаев, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси). Демак, бу умумий фондинг кичик ярмини жойлаштиришгагина етди. Бунинг қасофатига кутубхона бўйича 1,6 миллион китоб боғлаб ташланган бўлиб, китоб кушандаларига ем бўлиб ётибди. Бошқа бир бўлимда ўзини Тошкент Давлат Машинасозлик институтининг аспиранти деб танитган суҳбатдошимиз излаётган адабиётларининг биронтасини ҳам тополмаганлигини, энди бир ой мuddатга шу китоблар учун Москвага бориб келишини айтган эди. Агар у излаётган китоблар ҳам ўша китоб боғламлари ичида ётганлигига ишонсак, ҳукуматимиз моҳиятан китобларни эмас, биринчи навбатда маърифат жарчилари бўлмиш олимларимизнинг йўлини боғлаб қўйибди деган хулоса чиқади. Ахир, ўйлаб кўринг, америкалик оддий китобхон. Америка кутубхонасидан туриб сунъий йўлдош орқали ер юзидаги энг тараққий этган мамлакатларнинг кутубхоналари билан алоқа боғлаб 15 дақиқа ичида истаган маълумотини олса-ю, бизнинг ёш олимимиз бунинг учун шаҳарма-шаҳар саргардон кезса, ойлаб беҳуда вақт кетказса. У умрининг қанчасини китоб ортдан қувишга, қанчасини мутолавага бағишлайди? Шу ўринда биз билан ҳамфикр бўлган чет эллар адабиёти бўлимининг мудирини Каримбек ака Ҳасановнинг куйидаги сўзларини қоғозга тушириб олдик: «Бугунги кунда кутубхоначиликда бир талай муаммолар йўғилиб қолди. Уларни бартараф қилиш учун кутубхоналаримизни тезда автоматлаштириш зарур. Афсуски, баъзи ижтимоий тўсиқлар мавжудлиги туфайли бу долзарб иш кечиктирилиб келиняпти. Илм толиблари керакли маълумотларни асосан кутубхонадан излайдилар. Маълумотни топиш учун кетадиган вақт коллекциянинг бетартиблигига боғлиқ бўлиб, агар у бартариб бўлмаса, алоқа йўллари ёпилиб қолади. Аслида кутубхонанинг энг биринчи, энг асосий вазифаси вақтинги иқтисод қилишдан иборат. Шундай экан, бунинг учун чет мамлакатларда бўлганидек, бизнинг кутубхоналарда ҳам ЭҲМ дисплейдан фойдаланиш, автоматлаштириш учун эса кутубхоначиликда янги технология талаб қилинади. Навоий кутубхонаси каби

халқ кутубхоналарида дисплей иложи борича китобхонга яқин ўрнатилиши, яъни китобхон фондага эмас, балки фонд микроформаларда китобхонга яқинроқ келиши керак».

Аммо Навоий кутубхонасида ҳозирги кунгача китоблар маҳсул қурилмаган, бир-биридан узоқ жойлашган тўртта ташландик бинода сақланади. Бир пайтлар фақат жўй танқислиги муаммосини ҳал қилиш учун тўхфа қилинган бу эски бинолар мавжуд муаммоларни йўқотиш ўрнига китоблар, китобхонлар, кутубхоначилар олдида кўшимча яна бир талай қийинчиликлар туғдириб келяпти. Биринчидан, буюртмаларнинг узоқ бинолардан қироатхоналарга юк машинасида ташиб келтирилиши ўқувчиларнинг қимматли вақтларини ўғирлаш билан бирга ортиқча меҳнат, маблағ, ишчи кучи талаб қилса, иккинчидан, бу биноларда китобларни нозик гигиена асосида сақлашнинг имкони бўлмай, улар кўпроқ китобларнинг тоқчаларда туриб емирилиши учун хизмат қилади ва ҳоказо.

Буларнинг ҳаммаси кутубхонани яхлитлашни, янги бино қуришни тақозо этади. Аслида кутубхонанинг бир пайтлар битта бинога жо бўлган фонди йиллар ўтиши билан тадрижий равишда ўсиб бориб, 60-йиллардаёқ муқаддас даргоҳ шу ҳолатда мавжуд бўлолмаслиги, замон талабларига жавоб берадиган кутубхона комплекси бунёд этиш кераклиги аниқ бўлиб қолган, ҳатто бу борада савий-ҳаракатлар ҳам бўлган эди. 1964 йилда Тошкентда янги кутубхона биноси лойиҳаси учун конкурс ўтказилиб, унда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган меъмор С. М. Сутягин раҳбарлигида чизилган лойиҳа маъқул топилган эди. Лойиҳа 1973 йилда Москвада, 1976 йилда жумҳурият вазирлар кенгашида тасдиқланган, қурилиш ҳам бошлаб юборилиб, жумҳурият рўзномалари, радио, ойнаижаҳон орқали Навоий кутубхонасининг янги биноси қурила бошлаганилиги ва у тез орада — 1982 йилда ишга туширилажағи ҳақида фотосуратлар билан қувончли хабарлар берилганди.

Хўш, нега у қурилмай қолди?

Социализмнинг узил-кесил галабаси деб аталган бу даврда партияимизнинг навбатдаги вазифаси қандай бўлмасин халқ ҳўжалигини ривожлантириш ва албатта бунга 10-беш йилликда улгуриш эди. 1976 йилда бўлиб ўтган партиянинг XXV съезида «1976—1980 йилларга мўлжалланган СССР халқ ҳўжалигини ривожлантириш тўғрисидаги лойиҳа» қарсақлар билан қабул қилиниб, бунга кўзини чирт юмиб барча кучлар сафарбор этилди. Партиянинг бу дастури маданият соҳасини нафақат ҳаспўшлаб, зарур бўлса маданий муассасалар учун ажратилиши керак бўлган маблағлардан ҳам халқ ҳўжалигини ривожлантиришда фойдаланиш имконини туғдирди. Иттифоқда халқ ҳўжалигини ривожлантириш учун кураш кетаётган бир пайтда Л. И. Брежневни гоят суюнтирган Афғонистондаги Савр инқилоби совет ҳукуматида моддий ёрдам талаб қилиб қолди. Асосий вазифага эътибор етказмаган ҳолда ёрдам қилишнинг битта йўли — асосий бўлмаган фондлардан садақа қилиш бўлиб, бу мўлжалга қулай маданият соҳаси эди. Ушунда жумҳуриятимиз похтаида Навоий давлат кутубхонаси, Чорсу меҳмонхонаси, Халқлар дўстлиги саройи, Горький театри каби иншоотлар қурилаётган, лойиҳалаштирилаётган эди. Бу иморатлар ичида толесизроғи, афғон урушининг жумҳуриятимиздаги илк қурбони Навоий номли Давлат кутубхонасининг янги биноси бўлди.

Хуллас, кутубхона қурилиши ўша даврда урғу бериб айтиладиган долзарб вазифалар исканжасида пойдевордаёқ тўхтаб қолди ва пойдевор ўстидаги бу сукунат ҳамон давом этапти. Ниҳоят, янги бино лойиҳаси дунёга келганига ҳам чорак асрдан зиёд вақт ўтди. Пойдевор ўрнидан эса, меъмор С. М. Сутягиннинг ибораси билан айтганда, ниҳоллар кўқариб дарахтга айланди. Шу вақт ичида лойиҳа муаллифлари томонидан қурилишни давом эттириш хусусида тегишли жойларга, ҳатто съездга ҳам юзлаб хатлар ёзилди. Ҳар гал давлат банкидан «ўта зарур» ҳисобланган қурилишларга топилаган маблағ кутубхонадай «номўҳим» иморатларга етмай қолаверди. 1988 йилда ҳукумат раҳбарларининг жумҳурият зиёлилари билан бўлган учрашувида меъмор С. М. Сутягин яна шу хусусда гапирди. Бу ўкинчли маърузани тинглаган ҳукумат раҳбарлари чора кўришга ваъда қилишди ва чора кўришди: деярли ўн йилдан буён ёпиб қўйилган пойдеворни очиш учун бироз пул ажратишиб, 1989 йилнинг январидан бошлаб Маданият вазирлигида бўлган буюртмачи вазифасини Тошкент шаҳар ижроқўмига беришди, мажозий тил билан айтганда, туядан олиб, тошбақага юклашди. Бу мураккаб технологияли улкан қурилишнинг

ўз ташвиши ўзига ортиқча ижроқўм учун мутлақо зарурияти бўлмай, у буюртмачиликни зиммага олишни истамади. Бунинг касрига 1988 йилда бироз қимирлагандай бўлган иш 1989 йилда қайта «пинакка кетди». Йилнинг охирида маданият вазирлиги буюртмачиликни яна қайтиб олишга мажбур бўлди.

18 қаватли, 8 миллион том китобни бағрига оладиган, 1500 ўқувчига мўлжалланган қироатхоналарга эга бу улкан кутубхона комплекси лойиҳасида барча қулайликлар, замонавий жиҳоз-ускуналар ҳисобга олинган. Агар янги бино қуриб битказилса, Навоий кутубхонаси мамлакатимиздаги энг етуқ кутубхоналардан бирига, халқимизнинг ҳақиқий тафаккур марказига айланади. Кутубхонанинг барча алоқа йўллари автоматлаштирилади. Китобхонларга хизмат кўрсатишда компьютерлардан фойдаланиш эса кутмиш муддатини кескин қисқартиради. Бундан ташқари қурилажак иншоотда ҳар хил илмий, китоб анжуманлари ўтказиш жойлари ҳам ҳисобга олинган. Бу маълумотлардан кейин кишини бу даргоҳга шу бугуноқ қадам қўйгиси келади. Биз бу қутлуғ фурсатни қачон келишини қизиқиб мутахассисларга мурожаат қилганимизда улар агар маҳаллий қурувчиларимиз қуришса, қурилиш 10-11 йилга, балки ундан ҳам кўпроққа чўзилиши мумкинлигини айтишди. Энди фикрлайлик, агар бино пойдеворини очиш, буюртмачи айтганидек шу йилнинг тўртинчи чорагидан бошланса, фонд кўчириш, жиҳозлаш, жойлаштириш ишлари билан қўшиб ҳисобласак, орзиқиб кутган даргоҳга узоғи билан 15 йилдан кейин — 2005 йилда қадам қўяр эканмиз. Кутубхона фонди ҳар йили 200 минг нусха китоб ва журналлар билан бойиб туради. Демак, яна ўн беш йил ичида юқорида қайд этилган 1,6 миллион боғланган китоблар сафига яна 2,5 миллион китоб қўшилади.

— Бу мураккаб иншоотни бизнинг қурувчиларимиз ҳеч қачон қўнғилдагидек қуриша олмайдими, биз мутахассисларнинг, жумладан лойиҳанинг бош муаллифи С. М. Сутягиннинг фикри шундай, — дейди лойиҳага муҳандислик қилган меъмор А. С. Браславский, — кутубхонада чорак асрдан буён тўпланадиган маъмурлар ҳам қурилиши яна ўн йилга чўзилишига имкон бермайди. Бирдан-бир чора, тезда чет эл фирмалари билан шартнома тузишдир, улар бинони 4 йил ичида қўнғилдагидек қуриб беришади. Бунинг учун эса чет эл валютаси керак.

Чет эл валютаси. Мана энди биз маънавият хазинасини исканжага олган муаммоларнинг шотомирига етдик, деб ўйлаймиз. Аслида бино узоқ йиллардан буён банк тўраларининг «Кутубхона учун маблағ йўқ» деган ибораси билан қад кўтаролмай келяпти ва бугунги кунда ҳам уларнинг «кутубхона учун чет эл валютаси йўқ» дейишларига шубҳа қилмаймиз. Аммо биз шу кеча-кундузда жумҳуриятимизда меҳнат қилаётган бир қанча хорижий фирмаларини, жумладан, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида бинолар қураётган «Ландес» фирмасини ёки похтаимизда хиндистонлик қурувчиларнинг «ТАТА» фирмаси қиймат жиҳатдан кутубхона биносига тенглаша оладиган меҳмонхона қураётганлигини билиб банк тўраларининг бу вазжарига ишонимиз қийин. Биз маънавий инқироз жараёнида халқимиз тарихидаги энг катта қурбонларни бериб бўлдик. Энди тараққиёт сари курашга отланар эканмиз, хировулларимиз (авангардларимиз) бўлмиш илм аҳли олдидаги саҳро қабир янглиғ тўсиқни олиб ташламай қандай тараққиёт ҳақида ўй сураимиз. Аини пайтда олимларимизнинг ўзлари нега жим? Ўн беш йил ичида китобларни сақлаш учун қўшимча чоралар қўрилмаса, қўшимча китоб омборлари қурилмаса, кутубхонадан фойдаланиш янада қийинлашади, балки мутлақо мумкин бўлмай қолади. Бу ҳолда эса кутубхона учун сарфланадиган харажатлар, йўқотишлар хорижий фирмаларга ажратилажак маблағлардан ошиб кетади. Инсоннинг китобдан бошқа табиат ато этган хусусий мулки йўқ. Қолган мулклар ҳамма мавжудотники. Демак, бизнинг китобларни қутқариш учун бел бойлашимиз маънавий инқироздан чиқшимизда ташланган йирик қадам бўлиши билан бирга табиат олдидаги фарзимиз ҳамдир. Балки китобларни қутқариш фонди ташкил қилиш керакдир, зеро, қиймати 20 миллион сўм атрофида бўлган бу бинонинг 20 миллионли ўзбек халқи учун қиладиган хизматини миллионлар билан ўлчаб бўлмайди.

Абдувоҳид ҲАЙИТОВ

ЭРКИН

Анвар Жаббор

МУЛОҲАЗАЛАР

Йигирманчи йиллардан эътиборан жамият ҳаётини сиёсатга мослаш илдиз ота бошлади. Ижтимоий тафаккурнинг барча соҳаларини, жумладан, бадий адабиётни сиёсийлаштириш ўттизинчи йилларнинг бошларидаёқ узил-кесил ғалаба қилди. Ҳаётдан, адабиётдан йироқ янги метод ва янги назариялар ўйлаб топилди. Коммунистик партиявийлик, социалистик реализм каби турли-туман номлар билан ниқобланган вульгар-социологик қарашлар сталинча диктатура маданияти ва санъатининг асосий методологиясига айланди. Бадий тафаккурнинг минг йиллик қонуниятлари ҳеч иккиланмай инкор қилинди. Ижодий метод, бадий инъикос, типиклик, халқчиллик, ғоявийлик ва х. к. сингари эстетик тушунчалар ўз асл моҳиятидан йироқлашди. Сўз санъати сиёсий усткурманинг чин маънодаги ва содиқ дастёрига, аянч хизматкорига айлан-тирилди.

Вульгар-социологик адабиётшуносликнинг талқинига кўра, ижодий метод «Ёзувчининг ҳаётини фактларни танлаш, умумлаштириш, баҳолаш ва бадий образларда акс эттиришда қўлланган асосий принциплари»ни билдиради. 1934 йил СССР Ёзувчиларининг I съездида совет адабиётининг ижодий методи социалистик реализм деб белгиланган ва унга шундай таъриф берилган эди: «Социалистик реализм методиди ижодкордан воқеликни ҳаққоний, тарихан конкрет ва революцион тараққиётда тасвирлашни талаб қилади... Коммунистик партиявийлик, халқчиллик, воқеликни ҳаққоний, революцион тараққиётда тасвирлаш, социалистик гуманизм ва пролетар интернационалиزمни социалистик реализмнинг асосий принципларидир».

Метод таърифидаги бирёқламаллик, номукамаллик узок йиллар давомида чалкаш фикрлар туғилишига ва бадий ижод моҳиятини нотўғри англашга, бора-бора совет адабиётдан жамиятдаги турли иллатларнинг тасвирини, турмушдаги нуқсонларни танқид қилишни онгли равишда чиқариб ташлашга олиб келди. Худди шу омил асосида адабиётимизда «конфликтсизлик» назарияси пайдо бўлди.

20—30-йиллар адабиётида социалистик реализм назарияси туфайли қатор бадий асарлар ва уларнинг муаллифлари «миллатчи» ёки «буржуа кайфиятидаги»лар деган ёрлик билан «тақдирландилар». Масалан, асарларига юқори табақадан чиққанларни бош қаҳрамон қилиб олгани учун реалистик прозамизнинг асосчиси Абдулла Қодирий шундай маломаатга қолди: «...феодал зулмин кўрсатишга қасд этган Абдулла Қодирий бу зулмга қарши курашувчи кучларни етарли кўрсата олмади. Бунга сабаб ёзувчининг асосан Юсуфбек ва Отабек каби савдогарлар ҳаётини кўрсатиш билан машғул бўлиб, меҳнаткаш халқ ҳаётини кўрсатишга етарли эътибор бермагани, феодал зулмга қарши ҳақиқий курашчилар ана шу халқ ичида эканини ҳали тушунмаганидир». Еки ёзувчига шундай бир сиёсий айб кўйилади: «...Россияга муносабат, ундан ўрнак олишга интилиш тенденцияси ҳам романда фақат жамиятнинг «юқори» табақаларига хос тенденция тарзида кўрсатилганки, бу ҳам ёзувчи дунёқарашининг чекланганлиги аломатидир»¹.

Профессор Ҳ. Ёқубов А. Қодирийнинг «Меҳробдан чаён»-нини ёзувчининг биринчи романи билан таққослаб шундай ёзади: «...«Меҳробдан чаён»да биринчи романнинг ғоявий-бадий баъзи бир маҳдудлиги барҳам топади... Халқ муҳитидан қаҳрамон танлашнинг ўзиёқ адиб ижодининг камолатидан, халқчиллик принципларининг янада тўлишганидан дарак беради.» Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Юқоридаги таърифнинг «танлаш» ва «баҳолаш» деганидан ҳам, «умумлаштириш» (яъни, типиклаштириш) деганидан ҳам ёзувчининг сиёсий позициясини ахтариш «касаллиги» адабиётшуносликда эстетик таҳлилдан кўра вульгар-социологик таҳлилнинг устунлик қилишига олиб келди.

А. Қодирийга айб сифатида айтилган юқоридаги фикрлар романи синчиклаб ўқиб чиққан одамда ишонч уйғотмайди. Биринчидан, халқ ҳаётдаги инқилобий ўзгаришлар энг аввало саводхон табақадан бошланганлигига тарихдан кўплаб мисол келтириш мумкин. Қолаверса, Октябрь инқилоби ҳам Февраль буржуа революциясидан кейинги ҳодисадир. Ёзувчи феодал зулмга қарши курашувчи ҳақиқий куч «халқ ичида эканлигини тушунмаган» дейишга ҳам бирор асос йўқ. Чунки, Отабек ҳам, Юсуфбек ҳам аслида шу халқ вакиллари. Иккинчидан, романдаги марказий масала феодал зулмга қарши халқ курашини акс эттириш эмас, балки муҳаббат эркинлигини улуғлашдир.

Хуллас, социалистик реализм назарияси амалда қўлланила бошлаши биланоқ ҳақиқий санъат қаршисига эстетик талаблар эмас, сиёсий қолиплар, шiorлар кўйила бошланди. Натижада, «Ўтган кунлар»дан кейин яратилган бир талай асарлар ё адабиётдан «чиқарилиб» ташланди (масалан, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи) ёки кескин танқид остига олинди («Сароб», «Абул Файзхон» ва х. к.)

Социалистик реализм методининг умумсовет адабиётида ва хусусан, ўзбек адабиётида ўйнаган «роли» ҳақида, агар таъбир жоиз бўлса, шундай дейиш мумкин: социалистик реализм доғмалари адабиётда қотиллик билан баробар машъум ҳодисотларга сабаб бўлди. Далил тариқасида адабиётимиздан, ҳаётдан йўқ қилинган буюк санъаткорлар А. Қодирий, А. Чўлпон, А. Фитрат, У. Носир ва бошқалар қисматини келтириш мумкин. Иккинчидан, ўзбек совет адабиётида ўз талантини фақат ушбу метод талабларига мослаштириш туфайли ижодий «ҳалокатга» юз тутган, адабиётда ўртамеъначиллик касалининг авж олишига «хизмат» этган кўплаб ёзувчиларимиз тақдир бунга тасдиқлай олади. Ҳ. Фулом, К. Яшин, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун ва бошқа кўплаб адибларимиз ижодига ҳамда адабиётимизга Улуғ Ватан уруши арафаларида ва ундан кейин кириб келган авлод асарларига хос бўлган энг катта иллат — халқ дардини ўз вақтида айта олмадикдир. Ўзбек шеърятининг доврўғини таратган, фавқулодда истеъдод соҳиби, 30-йиллар ўзбек шеърятда алоҳида ўрни бўлган Ғафур

¹ Ёқубов Ҳ. Йирик санъаткорнинг тўнғич романи. А. Қодирий. «Ўтган кунлар». (Сўнги сўз). Т., 1974, 395-бет.

² И. Султон. Асарлар, 2-том, Т., 1972, 249-бет.

Ғулом мамлакатда сталинизм фожиалари авж олган бир чоқда шундай мисраларни ёзган эди:

**Гўзалга лойиқдир энг гўзал ғазал,
Чунки даврим гўзал, қизлари гўзал,
Ҳар бир миҳжа ўтган асрдан афзал,
Яшайди ва яшар халқлар отаси**

(1938 йил)

Албатта, бу ўринда айбни фақат ёзувчиға ағдарилш энг осон йўл. Аслида масала анча чуқур ва мураккаб. Таниқли рус совет ёзувчиси Борис Васильев тўғри таъкидлаганидек, «Жаҳон маданияти тарихида биринчи бор бадий ижоднинг тунель ҳаракати масаласи ҳал қилинган эди. Бундан буён санъат ижтимоий жараёнларни моделлаштириш ва бу жараёнларни ҳаракатга келтирувчи кучларни тадиқ этиш ўрниға «жаётни акс эттириш», акс эттирганда ҳам «янгилик» ва «эскилик» нисбатларини «ижобий» ва «салбий» жиҳатларини дастуриламал қилиб олиб, муайян нуқтаи назардан ёритиши керак эди. Совет санъатиға пўлатдан ясалган сиртмоқ солинди, жиловни эса таҳрир этадиган маъмурий аппарат ўз кўлиға олди.

...Истиснолар бор эди, албатта, лекин на Шолохов, на Твардовский ниҳоятда гоёвий ва мутлақо мафкуравий адабиётнинг лойка оқимиға қарши тура олмадилар»².

Адабиёт тарихида энг нохуш жараёнларнинг юз беришида бундай «назарияни» қўллаб-қувватлаган адабий танқидчиликнинг «хизмати» алоҳидадир. Адабиётшуносликда типиклаштиришнинг «Жаётни бадий умумлаштиришнинг барча босқичларида санъаткорнинг дунёқараши, унинг ижтимоий позицияси ҳал қилувчи роль ўйнайди»³ тариқасида талқин этилиши кўп-кўп назарий чалқашликлар, сохта «қоида»ларнинг туғилишиға сабаб бўлган.

«Типиклик муаммоси ҳар доим сиёсий бўлиб келган... Типиклик реалистик санъатнинг партиявийлиги акс этадиган соҳа ҳисобланади» (Литературная энциклопедия, т. IX, 1935, 552-бет). Типиклики бундай вульгар-социолог тушуниш совет санъатиға қандай кулфатлар келтирганилиги кўпчиликка аён. Бироқ, бу ўринда яна бир нарса — адабиётшуносликда партиявийлик принципнинг ҳам ленинча талқиндан четлашиб кетганилигини таъкидлаб ўтишға тўғри келади.

Авалло шуни айтиш керакки, В. И. Ленин «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» деган мақоласида бадий адабиётни кўзда тутмаган. Бу ерда гап соф бадий адабиёт ҳақида кетмаётгани яна шундан ҳам маълумки, унда бирорта бадий асар тилға олинмайди ва таҳлил этилмайди. «Ленин буни (яъни мақолани — А. Ж.) партия адабиёти, газета саҳифаларидаги журналистик тўқнашувлар муносабати билан ёзган эди. Буни инсоннинг энг юксак бадий фаолияти — шеърятға, насрга кўчиришди»⁴ деган фикрда жолиб.

Дарҳақиқат, дохийнинг куйидаги фикри мақолада гап матбуот ҳақида кетаётганини яна бир қарра тасдиқлайди: «Адабиётчилар партия ташкилотлариға, албатта, киришлари лозим. Нашриёт ва оморлар, магазин ва киратхоналар, кутубхоналар ва ҳар хил китобфурушликлар — булар ҳаммаси партиявий бўлиб, партияға ҳисоб бериб туришлари керак»⁵.

Профессор А. И. Ревякин бир пайтлар шундай фикрни илғари сурган эди: «Партиявийлик, бу сўзинг том маъносиде, XIX асргача бўлган рус адабиёти учун хос эмас. Бу давр рус адабиёттиға ижтимоий фаоллик, юксак гоёвийлик ва тенденциозлик хосдир»⁶. Авваламбор, бу фикр В. И. Лениннинг бундан минг йил олдин фалсафа қандай партиявий бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундай партиявийдир, деган тезисига зиддир.

Иккинчидан, «Коммунистик партиявийлик — халқчилликнинг олий даражаси ва мукамал шакли» дейиладиган бўлса ва партиявийлик фақат XX асрда пайдо бўлди дейилса, унда партиявийлик вужудға келгунига қадар бўлган адабиётни камситишға йўл қўйган бўлмаймизми?! Бундай ёндашиш Низомий, Шекспир, Данте, Навоий, Пушкиннинг дунё халқлари маънавий мулкиға айланиб кетган асарлари «халқчилликнинг олий даражаси»ға кўтарилмаган экан деган хулосаға олиб келмаймизми? Еки XX аср совет адабиёттиғина энг мукамалликка даъвогару чет эл адабиёт партиявий бўлмагани учун бундай хурматуға лойиқ эмасми!?

Хуллас, типиклик тушунчасини сиёсий нуқтаи назардан талқин этиш бадий тафаккур ривожига фақат салбий таъсир кўрсатди. Адабиётни сиёсийлаштирувға хизмат этди.

Аслида эса санъатда типиклик жаёт ҳақиқатнинг тўлақонли, ҳаққоний ифодасини белгилайди ва у ёзувчининг сиёсий маънавий тайин этувчи мезон бўла олмайди. Агар ёзувчи ўз бадий ниятини муайян воқеа ёки ҳодиса, тарихий шахс орқали ифодаламоқчи бўлса-ю, ана ўша ҳодиса ёки шахснинг барча хусусиятларини тўла қамраб олмай, тарихий ҳақиқатға содиқ ҳолда ҳодисанинг бирор бир томониға кўпроқ эътибор берган бўлса, бу ҳол табиий ҳол. Чунки санъат воқеликнинг субъектив ифодаси сифатида тўла ҳақиқатға даъвогар бўла олмайди. Айни замонда, ёзувчининг тарихий ва жаёт ҳақиқатига қанчалик яқин бора олганлиги унинг истеъдодининг даражасини кўрсатувчи мезон бўлиши мумкин. «Ёзувчининг кўзи воқеалар моҳиятини қанчалик чуқур кўрганиға, у ўз асарларида жаётнинг турли томонларини қанчалик кенг қўламда қамраб олганиға қараб,— деб ёзган эди Н. А. Добролюбов «Зулмат дунёси» номли мақоласида,— унинг таланти қанчалик буюк эканлиги тўғрисида ҳўм чиқариш мумкин булади». Жаёт ҳақиқатини ёки тарихий ҳақиқатни ҳар қандай олижаноб мақсадда бузиш оқлаб бўлмас хатоликдир. Бироқ бу ўринда айрим нозик нуқталар борки, уларға эътибор бермасдан ўтиб бўлмайди. Ёзувчи тарихий ҳақиқатға зид бўлмаган муайян ривоят ёки афсоналардан фойдаланиши мумкин. Масалан, Абдулла Ориповнинг «Ҳақим ва ажал» достонида ривоятлардан унумли фойдаланиш ёзувчининг бадий нияти таъсирчан чиқишиға хизмат этган: Ҳақимнинг Бухоро кутубхонасини ёқишда айбланиши, ёки қирқ идишда тайёрлаган дориси ажалға даво эканлигини эсга олинг. Достонда бу ривоятлар Ибн Синонинг тенги йўқ ҳақим эканлигини поэтик тасдиқлаш учун ишлатилган:

**Қирқта шиша терилганди тоқча сафига,
Ҳақим бир-бир санаб чикди эринмай зинҳор.
Деди: — эшит, жон узилгач, марҳўм лабига
Авалл бунни, сўнгра бунни томизмқо дарқор.
Қирққа етгач жонланади марҳўм мутлақо,
Тилға кирар ва оёққа тургайдир бешақо.**

Ибн Сино инсониятға қолдирган бебаҳо ҳазина — табабатдаги кашфиётларининг поэтик баҳоси сифатида қўлланилган бу афсона тарихий ҳақиқатға зид эмас. Айни замонда, поэтик тафаккур табиатиға мос ҳамдир. Чунки гап бу ерда ҳақиқатдан ҳам қирқта идишдаги дорилар ҳақида эмас, буюк ҳақим қолдирган қимматбаҳо китоблар ҳақида кетаётди. Шоир бу афсонадан ҳасад қурбони бўлган олим абадиятини таъсирчан ифодалашда ҳам маҳорат билан фойдаланган:

**Кўради-ю, сўзлай деса забони йўқдир,
Эшитади, турай деса йўқдир мажоли.**

Насрда ҳам турли ривоят ва афсоналар реал ҳақиқатни билвосита айтиш имкони сифатида қўлланади. Чингиз Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» романидаги афсона ва ривоятлар фикримизнинг далили бўла олади. Биргина манқурт ҳақидаги ривоятни эсга олайлик. Турғунлик йилларининг авж палласида жамият маънавий ҳаёттидаги бузилишни, миллий онгда рўй бераётган чиришни ўз вақтида бадий тарзда айтиш осон иш эмас эди. Бироқ буюк талант ҳар қандай шароитда ҳам йўл топа олиши билан ажралиб туради. Ч. Айтматов «Асрга татиғулик кун» романида бунга эришган: «Манқурт ўзининг ким эканини, қайси уруғ-аймоқдан эканини, исмини, болалик кезларини, ота-онасининг кимлигини бутунлай ёддан чиқарган бўлиб, ўзининг одамлигини ҳам унутиб юборади. Ўзининг инсоний кадр-қимматини идрок этолмаган манқурт хўжалик

¹ Фафур Ғулом. Асарлар, I том, Т., 1970, 195-бет.

² Васильев Б. Россияни севгин рутубатли кунда ҳам... «Тошкент оқшоми» газетаси, 1989 йил, 26 январь.

³ Разумный В. А. Проблема типического в эстетике. М., 1955, 188-бет.

⁴ Золотусский И. Крушение абстракции. «Новый мир», 1989 йил, № 1, 239-бет.

⁵ Ленин В. И. Нимедан бошламоқ керак? Партия ташкилоти ва партия адабиёти. «Т., «Ўзбекистон», 1985, 12—13-бетлар.

⁶ Ревякин А. И. Проблема типичности в художественной литературе. М., 1959, 35-бет.

ишлари нуқта назаридан бир қанча афзалликларга эга эди. У нотавон ва забонсиз бир махлуқ бўлгани учун ҳам мутлақо итоаткор ва беозор. Қочаман-қўяман деган ҳаёл унинг тушига ҳам кирмайди. Қулдор учун энг даҳшатли нарса — қуллар исёни. Ҳар бир қул сиймосидаги исён кўтариш, бўйин товлаш унга бугунлай ёт. Бундай тушунчалар унга бегона. Унга соқчи қўйишга, айниқса, бузуқ ниятли киши сифатида ундан гумон-сирашга ҳожат йўқ. Манкурт ит каби фақат ўз эгасини танийди. Бошқалар билан иши йўқ. Унинг фикри-зикри қорин тўйғазишда, шундан бошқа ташвиши йўқ. Аммо ўзига топширилган ишни ўйламай-нетмай, ўлар-тириларига қарамай, муқаррар бажо келтиради. Манкуртлар одатда энг оғир ишларни бажаришга мажбур этилар ёки бўлмаса, уларга энг зерикарли, энг машаққатли, оварларча сабр-тоқат талаб этиладиган машғулотлар топширилар эди...»¹.

Романдаги бу ривоят бугунги кунимизга қаратилган аниқ ишора, сталинизм ва турғунлик йилларида кишиларимиз маънавий оламга чуқур кириб борган энг аянчли, энг мудҳиш иллат — ўз ўтмишидан, миллий-маънавий анъаналардан узилиш, турли мавҳум шиорлар таъйирига ўлар-нетарига қарамай аллақандай мавҳум келажак учун ишлаш ва буни қаҳрамонлик деб таърифлаш оқибатларига қаратилган ачиқ ҳақиқатнинг билвосита ифодасидир. Албатта, бу ривоятнинг бугунги кунимиз билан уйғун нуқталари ниҳоятда кўп ва чуқур. Ёзувчи мана шундай йўл билан замонамиз учун хос бўлган манкуртликнинг типик вакили Собитжон, лейтенант Тансиқбоевлар образини яратган. Демак, ўтмишдаги ривоят ва афсоналар бугунги типик воқеа-ҳодисалар моҳиятини очишда иштирок этиши мумкин.

Совет адабиётшунослигида типиклик муаммосининг ўрганилишида дастлабки босқич учун энг характерли камчиликлардан бири типикликни фақат реалистик адабиётга хос хусусият, дейиш бўлса, иккинчиси, конкрет ҳаётий асоси, яъни прототиплари бўлмаган образларни типик эмас, деб исботлаш эди.

«Типиклаштириш — ҳаёт ҳодисаларини реалистик тасвирлаш» деган бирёқлама таъриф адабиётшуносликда талай чаллашқиларни вужудга келтирди. Бундай хулосаларнинг майдонга келишига санъатни иккига ажратиб тушуниш — реалистик ва ғайриреалистик санъат деб тушуниш, талқин этиш сабаб бўлган. Аслида санъат асари, у қандай методда мансуб бўлишидан қатъи назар инсоннинг оламни билиш, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини англашга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадига қаратилганлиги билан доимо бир хил вазифани ўтаб келган. «Поэзияда, — деб ёзган эди В. Г. Белинский, — ҳаёт воқелигини қамраб оладиган ва тасвирлайдиган икки усул мавжуд. Бу усуллар бир мақсадга қаратилган бўлса-да, бир-бирига зиддир. Шоир ё ҳаётни ўз дунёқараши тарзига, ўзи яшаб турган дунёга, муҳитга, даврга ва халққа бўлган муносабатига боғлиқ равишда ўз идеалига мувофиқ қайта яратади, ёхуд воқеликнинг барча икир-чикирлари, ранг-баранг томонларини айнан кўчириб, уни кип-яланғоч ҳолда тасвирлайди. Бинобарин, поэзияни иккига — и д е а л п о э з и я ва р е а л п о э з и я г а бўлиш мумкин»². Демак, ҳар қандай ижодий методнинг ўз типиклаштириш принциплари бўлади: романтизмда (яъни идеал поэзияда) ҳаёт ҳодисалари, ижтимоий муҳит ва қаҳрамон санъаткорлар идеали асосида умумлаштирилади ва ўзига хос шаклда ифодаланади. Бунда метод талабидан келиб чиққан ҳолда идеаллаштириш (бошқача айтганда бўрттириш, кучайтириш)нинг роли ўзига хос бўлади. Масалан, буюк бобокалонимиз Алишер Навоий «Хамса» сираги персонажлар шоир ва мутафаккир идеалига уйғун тарзда умумлаштирилган.

Умуман романтизмда реал ҳаёт ҳодисалари, турмуш муаммолари, ижтимоий-сийсий муҳитнинг жонли таъсиридан туғилган фикр, ғоялар санъаткор идеали асосида типиклаштирилади. Бу ҳам санъатнинг умумий моҳиятига зид келмайдиган, аксинча, ҳаётга фаол муносабатни мустаҳкамловчи усул сифатида қадим давлрлардан бери яшаб келмоқда.

Типиклик муаммосига янгича муносабат, мавжуд хато қарашлардан халос бўлиш жараёни 50-йилларнинг иккинчи ярми, айниқса, 60-йиллардан бошланди. Типиклик муаммосига бағишланган тадқиқотлардаги янги назарий хулосалар ўзбек адабиётидаги баъзи асарлар тўғрисидаги баҳсларга оидинлик киритди.

Биргина мисол. Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романи ўз вақтида турли баҳсларга, қарама-қарши фикрларнинг ўрта ташланишига сабаб бўлган эди. Адабиётшунос Ҳ. Ёқубов «Ойбек» номли тадқиқотида «Олтин водийдан шабадалар» романининг «конфликтсизлик назарияси» принципларидан келиб чиққан ҳолда асоссиз танқид остига олинганлигини таъкидлаган. Фалсафа фанлари доктори В. Зоҳидов кетма-кет уч мақола билан чиқиб, Ойбекнинг романида турли камчиликлар ахтаришга уринган, ёзувчини воқеликни, ҳаёт ҳақиқатини силлиқлашга, бўяшга, рангсиз-туссиз қилиб кўрсатишга даъват қилган эди. В. Зоҳидов романдаги Мирҳайдар ота образидаги «доғ»ни ювиб ташлашга, уни қоқоқликдан қутқаришга уринган Уктамни қоралайди, унинг бу йўлдаги ҳаракатни кўполик деб билади, раис хатосини бетга айтиш-ни ҳурматсизлик деб тушунади. У ҳатто салбий типларнинг ярамас моҳиятини муболаға йўли билан очишга, уларнинг жирканч кифасини алоҳида таъкидлашга ҳам қарши чиқади¹. Сталинизм даврининг машъум хулосаси — «бизнинг жамиятда ҳамма нарса яхши, душманлар жазо олади, ишимиз доим ҳақ» қабилидаги шиор танқидчини ёзувчи асарларидан нуқул сиёсий хато кидиришга илҳомлантиради. «Танқидчи В. Зоҳидовнинг жамиятимиздаги иллатлар, камчиликлар, ярамас ҳодисаларни ёпиб кетишга, «аъло» билан «яхшининг»на тасвирлашга ундаши, типиклики тез-тез ва кўп учрайдиган ҳодиса билан аралаштириши кўпол ва принципиал хатоларга йўл қўйишга олиб келган» — деб ёзган эди Ҳ. Ёқубов².

Бугунги фожиаларимизнинг илдишлари қаерга бориб тақалишини, адабиётимизда яратилган қатор бир-бирга ўхшаш типларнинг туғилишига олиб келган омилларни аниқ тасаввур этиш қийин эмас. Ва бугунги турфа фожиаларимизда адабиётшунослигимиз, хусусан, адабий танқидий тафаккуримизнинг ҳам каттагина ҳиссаси борлиги аён кўриниб турибди.

Қайта қуриш ва ошкоралик сиёсати туфайли кейинги вақтларда ўзбек адабиётшунослигида ҳам мавҳум ва нотайин ғояга қул бўлиб ёзилган асарлар янгитдан таҳлил ва тафтиш қилиниб, ўзининг ҳаққоний илмий-эстетик баҳосини олмақда. Ҳамза ижодини илоҳийлаштиришдан воз кечяпмиз. Ф. Ғулوم, Ойбек, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун, К. Яшин сингари санъаткорлар ижодига ҳақиқий бадий-эстетик талаблардан келиб чиқиб ёндашишга интиляпмиз. 20-30-йилларда ноҳақ қораланган ва қатл қилинган улўғ ёзувчиларимиз меросини қайта баҳолаш ва ўрганиш қотиб қолган тасаввурларимизни бузиб ташламоқда. Сталинизм ва турғунлик даври адабиётига берилган «Ўзбек совет адабиёти социалистик тузумга ёт бўлган идеологиянинг турли хил кўринишларига қарши курашларда чиникди ва шонли Коммунистик партиямиз раҳбарлиги остида ғолиб чиқди. Имперализм малайлари бўлмиш буржуа миллатчилари ўзбек совет адабиётига таъсир ўтказишга, уни тўғри йўлдан адаштиришга кўп уриниб кўрдилар»³ қабилидаги сохта ва ғайриахлоқий баҳоларни янгича тафаккур кун сайин дадилроқ, кескинроқ инкор қилмоқда...

Уз даври ҳақиқатини ҳалол ва ҳаққоний акс эттириш барча замонларда сўз санъатининг бурчи ва фазилати ҳисобланиб келган. Зеро «...санъаткор ёзувчининг асосий фазилати унинг асарларидаги тасвирнинг ҳаққонийлигидир; акс ҳолда бу фактлардан нотўғри хулосалар чиқарилади, ёзувчилар туфайли сохта тушунчалар вужудга келади» — деб огоҳлантирган эди буюк рус мунаққиди Н. А. Добролюбов. Афсуски, социалистик реализм адабиёти ҳаёт ҳақида «нотўғри хулосалар чиқариш», халқни «сохта тушунчалар» кули қилиб тарбиялаш адабиёти бўлиб тарихда қолди.

¹ Зоҳидов В. Ойбекнинг янги романи ҳақида. «Шарқ юлдузи», 1950, № 10, 107-бет.

² Ёқубов Ҳ. Ойбек. Т., 1955, 43-бет.

³ Қанонов Л. Аср ва наср. Т., 1975, 107-бет.

¹ Айтматов Ч. Асрга татигулик кун. Қиёмат (Романлар). Т., 1989, 108-109-бетлар.

² Белинский В. Г. Адабий орзулар. Т., 1977, 206-бет.

Икром Шоабдуллаев

БАДИИЙ НУР КАЙФИЯТИ

Табиат ўз гўзалликларини кайси томондан кўз-кўз қилмасин, ҳамisha қалбларни турли кайфиятдаги кечинмалар билан бойитади. Айниқса, унинг нур ва ранг жилоларида ўзини намоён қилиши кишилар дилини хушнуд этади, чексиз завк-шавк бағишлайди.

«Кон-кон» бўлиб ботаётган Қуёш кимгадир лахча чўғнинг кул ичида сўниб боришини эслатса, яна кимгадир ақл бовар қилмас олисликда «ўтли бир диёр» ёки «оташ мамлакат» бордек туюлади.

Сунбула тунлари, Само Йўли узра сочилган юлдузлар тўзони олам бепоёнлигидан далолат бериб, қузатувчи ўйларини аввал абадият тасавури билан бойитиб, сўнг онийлик ғуссасига чўмдиради.

Одамлар азалдан нурнинг кандайдир сирли ва жумбоқ томонлари мавжуд эканлигини доимо сезиб келганлар. Бу жумбоқни ечишга дастлаб мифология, сўнгра идеалистик фалсафа ҳаракат қилган. «Нур метафизикаси» НУРНИ МАТЕРИЯ ВА РУХ УРТАСИДАГИ ВОСИТАЧИ сифатида тушунтирган. Унингча, нур гўзаллиги дунёдаги илохий тартибот ва ақлнинг мавжудлиги билан боғлиқ.

Юнон файласуфи Платон ақл билан табиий нур ораларидаги монандлик ҳақида сўз юритар экан, коронғуликни ақл ва ҳақиқат йўлидан тойишининг белгиси сифатида кўради.

Христиан маданиятида нур — оламни кўриш ва билишда илохий қудрат сифатида талқин қилинган, нур ва коронғулик қарама-қаршилиги, нур ҳамда илохий ибтидонинг умумий боғлиқлиги таъкидланган.

«Нур — табиатда, рух эса ахлоқиятда ҳукмронлик қилувчи энг

буюк бўлинмас қувватлардир», — деб ёзганди Гёте.

Табиий нур аста-секин маълум ижтимоий вазифани ҳам бажара бошлайди. «НУР ВА ҚОРОНҒУЛИК» ҚАРАМА-ҚАРШИЛИК РАМЗИ сифатида ибтидоий жамиятдаёқ мифологик онгнинг асосини ташкил этган. Масалан, милоддан аввалги I-минг йиллик бошларида кенг тарқалган Зардуштийлик таълимоти бир-бирлари билан тинимсиз қурашувчи икки худони тан олади — ёруғлик, яхшилик худоси Охуромазда ва коронғулик, ёвузлик худоси Ахриман тимсолларида ёзуғлик ҳамда коронғулик оламининг бошқарилиши ҳақидаги таълимот илгари сурилади.

Бинобарин, нур баъзан яхшилик нишонаси, баъзан қаҳр-ғазаб олами сифатида мушоҳада қилинарди. «Ёру кўкнинг нуридир Оллох, — дейилади Куръоннинг «Нур» сурасида, — ...Оллох ўз нурига муносиб кўрган бандасини мушарраф айлағай...»

«Бақара» сурасида эса шундай дейилган: «Алқисса, сизлар айтдингизки: «Аё Мусо! Тоқим бизлар Оллохни зоҳирон кўрмас эрканмиз, сенга инонмайдуризмиз.» Охири қараб турганингизда сизларни ЯШИН УРДИ» (!)

Нур ҳақиқатни аён қилиш қудратига ҳам эгадир. Аллома Ибн Синонинг «Саломон ва Абсол» деган фалсафий киссасини эслайлик:

Саломоннинг хотини унинг укаси Абсолни, яъни ўз кайнисини севиб қолади. Бундан воқиф Абсол акасининг хонадонини тарк этади. Келинойиси Абсолни ўз синглисига уйлантириб, ярим тунда синглиснинг ўрнига ўзи Абсолнинг қўйнига кириб ётади. Лекин тўсатдан чакнаган чакмоқ нури хийлакор

аёлни юзини ёритади. Ўзининг ҚОРОНҒУДА АДАШГАНИНИ (!) (Платоннинг фикрини эсланг!) англаган Абсол яна хонадонни тарк этади. НУР АЕЛ МАКРИНИ ФОШ АЙЛАБ, АБСОЛГА ХАҚИҚАТНИ АЕН ЭТАДИ.

Тасвирий санъат тарихига назар ташлайдиган бўлсак, нур ва соя имкониятларидан мохирона фойдалана билган талай санъаткорларнинг асарларини кўрамиз. Айниқса, Рибера, Эль Греко, Рембрандт каби ижодкорларнинг асарлари буларнинг ёркин мисолдир.

Рембрандт асарларидаги «бадиий нур» турли рухий кайфиятлар билан йўғрилганлиги туфайли чуқур мазмун касб этади, томошабинлар қалбини туғёнга солади. Унинг «Тиззадаги Саския билан автопортрет»идаги НУР навкиронлик, эхтирос, ижод қудрати янглиғ жаранглайди.

Бу дунёнинг азоб ва уқубатларига сабр-тоқат билан бардош бериб, чеҳраларида итоаткорлик, айни вақтда, шукроналик акс этган оддий жафокаш кишилар сиймолари эса ОЖИЗ ва Ғариб НУРлар воситасида тасвирланган. («Ака портрети», «Кампир портрети», «Қизил кийимдаги чол» ва х. к.)

Испания рассоми Эль Греко асарларидан олинadиган умумий таассуротни тўсатдан кўзимизга урилган кучли нурга киёслаш мумкин. Эль Греко портретларида инсон ҳақида Рембрандтга хос ҳақоний ва самимий тафсилотлар етишмаси-да, лекин инсоннинг рухий қуввати, эхтиросларини у мисли кўрилмаган қудрат билан ёритади.

Агар Рембрандт асарларида чуқур фалсафий ўйлар етакчилик қилса, унинг ватандоши Вермеернинг картиналарида ҳаёт гўзалликларини мадҳ этиш диққат марказида туради. Унинг асарларида тасвирланган нур тўлиб-тошиб «картинага сиймаётгандай». Бу — шоирона ҳисга тўла БЕҒУБОР, ЧАРОҒОН ва МУСИҚАВИЙ НУР.

Тасвирий санъатда нурли сиймоларни яратиш — нур ва соя нисбатларини асар мазмуни талаб қилган микдорда қўллай билиш билан чамбарчас боғлиқдир. Соя им-

кониятларидан фойдаланмай туриб бунга эришишнинг иложи йўқдек туюлади. Лекин тасвирий санъатнинг шундай ноёб тури борки, унда соя қўлланилмай, нурли сиймолар моҳирона тасвирланади. Албатта, гап миниатюра санъати хусусида бораётганлигини фахмлаган бўлсангиз керак. Алишер Навоийнинг «Хайрат ул-аброр» дostonига ишланган «Пайгамбар ўз саҳобалари билан», мусаввир Қосим Али мўйқаламига мансуб «Пайгамбарнинг сўнги хутбаси» номли миниатюралар фикримизга далил бўла олади.

Классик миниатюраларимизда нур тасвири биринчидан «соя вази фасини ўтағувчи» чизиклар воситасида амалга оширилса, иккинчидан «оқ ранг» оркали рўёбга чиқарилган («Оқ ранг» ёруғлик рамзи сифатида қадимги рус тасвирий санъатида ҳам қўлланилган).

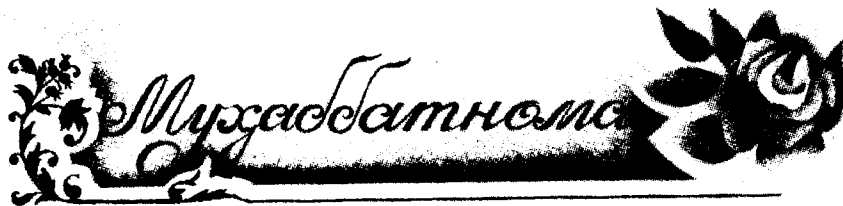
Кишилиқ тарихида минг йиллар давомида шаклланган турли урфодат, маросимларга инсонларнинг ранг ва нурга бўлган муносабатларининг ҳосиласи сифатида ҳам қараш мумкин.

Масалан, тўй маросимларида келин ва куёвни гулхан атрофида айлантириш (бу одат 50-йилларда ҳам учраб турар эди), мотам маросимларида қора, қўқ, оқ рангли либослар кийиш; марҳумлар хотирасига чирок ёқиш, аза очилган хонадонлардаги кўзгуларнинг устига ёпинчик тортиб қўйиш расмини эслашнинг ўзи кифоя.

Энди тасвирий санъатимиздаги нур воситаларининг қўлланиши ҳақида тўхталар эканмиз, афсуски, бу соҳада нур рамзийлигининг кадрсиэзланиб кетганлигининг шохиди бўламиз. Умуман олганда, нурнинг одамга эстетик таъсири мусаввирларимиз ижодида етарлича ҳисобга олинаётми деб бўлмайди. Замонавий реалистик санъатимиз инсоннинг руҳий оламини шакллантиришда, бадий дидини ўстиришда нурнинг серкирра ва бой имкониятларидан ҳали тўла фойдаланмаяпти.

Ёруғлик ва зулмат, эзгулик ва ёвузлик, адолат ва зулм каби қарама-қаршиликлар рамзи бўлмиш НУР ва СОЯ расом ихтиёридаги битмас-туганмас имкониятлар воситаси бўлмоғи лозим.

Бизнинг мураккаб давримизда ҳаётнинг барча томонлари санъат асарларида ўзига хос нур ва соя нисбатлари оркали ўзларининг ҳаққоний, шу билан бир қаторда юксак бадий инъикосини топмоқлари керак.

Адиб Собир Термизий

***

Сочингдай беқарорман, боиси — сен,
Кўзингдай бадхуморман, боиси — сен.
Замонамдек эрусан аҳди ёлғон,
Замонда хору зорман, боиси — сен.
Юзинг васфи ҳисобсиз, ҳасратида
Ҳисобсиз ғамга ёрман, боиси — сен,
Тўлибдур кўзларим ёшига кўксим,
Кўрарга бир хуморман, боиси — сен.
Хабарсизликда мен ҳаттоки сендан
Хабарсиз бемадорман, боиси — сен.

***

Кўзларим ҳусни жамолингсиз мунаввар бўлмасин,
Кўзларим олдида сендан бошқа дилбар бўлмасин.
Яшнаган савсан чаманда хоки пойингдир сенинг,
Бўлмаса савсан шу хил оламда яқсар бўлмасин.
Беқарор мискин, ғариб кўнглим менинг, эй дилрабо,
Зулфинг остидан бўлак жойда муқаррар бўлмасин.
Ҳаста жон бирла бу бечора танимга доимо
Ёр кўйингдан бўлак бир бошқа йўллар бўлмасин.
Бўлса шод сенсиз агар жону, дилу жисмим менинг,
Жисму, жону дил менга ҳаргиз муяссар бўлмасин.

***

Эй кўнгли, ғамнинг ғуборин маҳв этар боди сабо,
Ёр зулфини силаб ўтса агар боди сабо.
Бўлмаса боди сабо ҳеч сўзламасман кечалар,
Дилбаримга элтадир мендан хабар боди сабо.
Кокилига уду анбар ҳидларин бахш этдилар,
Шул сабабдан зулфини ҳидлаб ўтар боди сабо.
Сочлари янглиғ муаттар кокилин ўпган учун,
Шул сабабдан сочида ҳалқа санар боди сабо.
Бўлди ошиқлар дилининг улфати ул зулф ила,
Офарин, ўз фойдасин яхши билар боди сабо.

***

Менга қалбинг ошно бўлмайди ҳеч,
Бу дилим сендан жудо бўлмайди ҳеч.
Билмадинг сен, қанчалар қилдим вафо,
Дил қўлингда бевафо бўлмайди ҳеч.
Икки лабдан дерман уч бўса олай,
Ҳожатим ундан раво бўлмайди ҳеч.
Қайси кунки, йиғламас икки кўзим,
Сувтегирмон шаҳр аро бўлмайди ҳеч.
Ёрим ишқингда дилимдир подшо,
Васл аро ул подшо бўлмайди ҳеч.
Нозу ғамзангдан отилган ҳар бир ўқ
Қалбима теккай, хато бўлмайди ҳеч.
Этмагайсан ҳеч муродимни қабул,
Чархдан ҳам муддао бўлмайди ҳеч.

ЧУСТИЙ таржималари

Муҳокама, Мунозара

ИМЛОМИЗНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

«Ешлик» журнаlining адабий тилимиз тўғрисида «Муҳокама, мунозара» олиб бораётгани она тилимизнинг бугунги ҳолатини чуқурроқ таҳлил этиш ҳамда ҳаққоний ҳулосалар чиқаришда катта аҳамият касб этади.

Х. Дониёров, Н. Шукуров, Б. Йўлдошевларнинг «Адабий тилимиз муаммолари» мақоласида («Ешлик», 1989 йил, № 8) ўзбек алифбосини мукамаллаштириш масаласи жуда тўғри кўтарилган ва кўнгилдаги гаплар айтилган.

Сир эмаски, ҳозирги алифбомизда тилимизнинг фонетик хусусиятлари, товушлар жилоси ўз ифодасини тўла топан эмас. Мустақил сўзлар ясовчи бир неча товушларнинг битта ҳарф билан ифодаланиши чалкашликлар тугдириб келмоқда. Мақола муаллифлари таъкидлашганидек, тил орқа ва тил олди «ў» товуши ана шундай товушлардан ҳисобланади. Биз қулайлик тугдириш мақсадида шартли равишда «ў»нинг қаттиқ, тил орқа варианты учун «ў» ва юмшоқ, тил олди варианты учун «ў» белгисини танладик.

Маълумки, «ў» ва «ў» товушлари тилимизда маъно ўзгартариш хусусиятига эга. Масалан, «ўт» (ўсимлик) — «ўт» (инсон аъзоси), «бўлмоқ» (бирор жойда бўлмоқ) — «бўлмоқ» (парчаламоқ, тақсимламоқ), «ўрмоқ» (ўсимликни ўрмоқ) — «ўрмоқ» (сочни ўрмоқ), ўсми (ўсимлик) — «ўсма» (касалик) ва ҳоказо.

Мазкур товушлар омоним сўзларнинг грамматик маъноларини ҳам ўзгартиради. Масалан, «тўла» (семиз, буткул) — сифат ёки равиш, «тўла» (пул тўлаш) — «тўламоқ» феълнинг иккинчи шахс буйруқ формаси, «ўй» (фикр) — от, «ўй» — «ўймоқ» феълнинг буйруқ формаси, «ўт» (олов) — от, «ўт» (ҳаракат) — «ўтмоқ» феълнинг буйруқ формаси, «ўз» — ўзлик оломиши, «ўз» — «ўзмоқ» феълнинг буйруқ формаси.

Энди «ў» ва «ў» товушлари билан боғлиқ бўлган яна бир хусусиятни кўриб чиқайлик. Бу хусусият «к» ва «к» ҳарфлари билан боғлиқдир. Ўзбек тилида «к» товушидан кейин «ў» товушини

талаффуз қилиш мумкин эмас, чунки «к» товуши «к»га қараганда тилнинг олдинроқ қисмида талаффуз этилиши ва унинг юмшоқлиги бунга йўл бермайди. «К» товушидан кейин эса «ў» товушини қўллаб бўлмайди, чунки «к» тил орқа ундош товушидир. Агар «кўл» сўзидаги «к» ҳарфи «к»га айлантирилса, «кўл» тамоман бошқа сўзга айланади.

Тилишуносликда қабул қилинган қондага кўра, тилда маъно ўзгартариш хусусиятига эга бўлган товушгина фонема ҳисобланади. Бинобарин, тилимиздаги «ў» ва «ў» товушлари янги маънодаги сўзлар ясовчи мустақил фонемалардир. Шунинг учун уларга алоҳида белгилар жорий қилиш зарурдир.

Х. Дониёров, Н. Шукуров ва Б. Йўлдошевларнинг фикрича, «бўлгон» сўзини майинлаштирмасдан, ўзининг табиий ҳолатига мос равишда қаттиқ талаффуз билан айтишининг ҳеч илोजи йўқ. Чунки амалдаги имломизда «-гон» аффикси йўқ, у грамматик қондага киритилмаган, «-ган» аффикси эса «ў» унаисини қаттиқ қилиб айтишга имкон бермайди. Шунинг учун ҳам бу сўзнини кўпинча тил олдида «бўлган» (майдалаган) тарзида талаффуз қиладилар ва ўз-ўзидан маъно чалкашлиги келиб чиқишига йўл очадилар. Бу фикр унча тўғри эмасга ўхшайди. Муаллифлар бу ўринда «ў» ва «ў» товушларининг талаффузида оғзаки нутқнинг, шеваларнинг ролига етарли эътибор беришмаётгандек туюлади бизга.

Дарҳақиқат, Самарқанд, Бухоро вилоятларида ва Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларининг баъзи жойларида ўзбек тилига тожик тилининг таъсири натижасида «ў» ўрнига «у» ни ишлатиш кенг тарқалган, чунки тожик тилида «ў» фонемаси кам қўлланилади. Бошқа шеваларда бунинг акси ҳам учрайди. Масалан, Тошкент шевасида «ўтқазмоқ» (кўчат ўтқазмоқ) ва «утқазмоқ» (ҳаракат) феълларининг иккови ҳам бир хил талаффуз қилинади, бунда ҳар икки ҳолда ҳам «к» товуши ишлатилади. Фарғона водийсининг кўп жойларида эса «ў» ва «ў» товушлари асл ҳолида талаффуз қилинади.

Мақола муаллифларининг: «Ҳозирги ёзувимизда қўлланаётган «ў» ҳарфи амалда икки мустақил товушни ифодалашга хизмат қилади» («у» ҳарфи ҳам шундай),— деган фикрлари ҳам мунозара талабдир.

Тўғри, «у» ҳарфи ҳам икки мустақил товушни ифодалашга хизмат қилади, аммо, бизнингча, «у» ҳарфининг шу хусусиятини «ў»шиқидан фарқламоқ керак. «ў» ҳарфи сўзнинг бошида келганда маъно ўзгартариш хусусиятига эга, «у» эси бундай хусусиятга эга эмас. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ҳам атиги бир жуфт омоним сўзлар келтирилган холос: «ун» (дон маҳсулоти) ва «ун» (товуш).

«ў» ҳарфининг қаттиқ ва юмшоқ вариантларида талаффуз қилинишига, назаримизда, бошқа фонетик омиллар сабаб бўлади. Масалан, «у» ҳарфи «б», «п», «қ» ҳарфларидан кейин келганда қаттиқ вариантда талаффуз қилинади. Масалан, «қул», «қурмоқ», «қурол», «қурт», «қуралай», «пул», «пудрат», «пуд», «пучук» ва ҳоказо. «К» ва «т» ҳарфларидан кейин эса юмшоқ вариантда талаффуз этилади. Масалан, «кува», «кудунч», «куз», «куй», «кукун», «тузуи», «туйнук», «тузук», «тул», «тун» ва ҳоказо.

«ў» ҳарфи талаффузининг учинчи кўриниши ҳам мавжуд: «пуфак», «кува» каби сўзлардаги «у» ҳарфи қаттиқ ва юмшоқ вариантлардан фарқли ўлароқ жуда қисқа, эшитилар-эшитилмас талаффуз қилинади.

Шу ўринда, яна бир унлига — «и» га изоҳ бериб кўрайлик. «Қибла», «қаттиқ», «қизил», «қидирмоқ» каби сўзлардаги «и» товуши «ип», «игна», «иффат», «илтифот» каби сўзлардаги «и» дан фарқ қилади. «Қизил» сўзидаги «и» тил орқа ундоши «қ»дан кейин рус тилидаги «ы»га яқин талаффуз қилинади.

Юқориди айтилганлардан келиб чиқиб, «у» ва «и» товушларининг талаффуздаги фарқлари улардан олдин ёки кейин келадиган ундош товушларининг артикуляция ўринларига боғлиқ, деган ҳулосага келиш мумкин. Шу боисдан унли товушларнинг сўзда жойлашди ўрнига кўра ҳар хил талаффуз қилиниши уларни фонема дейишга асос бермайди. Чунки улар маъно ўзгартариш хусусиятига эга эмас. Бизнингча, «ў» ҳарфидан ташқари бошқа унли ҳарфларнинг тилимиздаги турли вариантлари учун алоҳида белгилар қабул қилинишига зарурат йўқ.

Маликжон ШАМСИТДИНОВ,
Ўқтамжон НУРМАТОВ,
Ҳамза номидаги Наманган
Давлат педагогика институтининг
катта ўқитувчилари

ЖАДИДЧИЛИК

Бегали Қосимов,
филология фанлари
доктори, профессор

Айрим мулоҳазалар

Яқин тарихимиздаги ижтимоий-маданий ҳаракатчиликда унингдек муҳим роль ўйнаган, айни пайтда унингдек хилма-хил баҳо ва талқинга сазовор бўлган иккинчи бир ҳодисани топиш қийин. Русияда инқилобнинг энг оғир йили бўлган 1919 йилда инқилобчи драматург Абдулла Бадрий «Еш бухоролилар кимлар?» деган савол кўяди ва шундай жавоб беради: «...онларнинг фикру хаёллари ва муддаолари биз бечора ва кашшокларни ғурбатдан, яъни амирлар, беклар ва бойларнинг зулмларидан озод қилмоқ ва бизларнинг роҳатимиз ва тинчлигимиз учун ҳаракат ва таралдуд қилмоқдур»¹. Москва Давлат университети ижтимоий фанлар факультетини эндигина битириб келган 23 ёшли марксист адабиётшуносимиз Отажон Ҳошим ўзбек адабиёти тарихи тараққиётини икки қатта босқичга бўлади: чигатой (Навий даври — Б. Қ.) ва жадид давлари. 1928 йилда у ёзади: «Чигатой адабиёти адабиётимизнинг энг гуллаган давридир. То жадид адабиётига қадар бўлган адабиёт бу давр адабиётининг пасайган шаклда асосан кайтарилишидан иборатдир»².

Тадқиқотчи фикрини давом эттирсак, шундай хулосага келамиз: 20-йилларнинг сўнггидаги адабиёт жадид адабиётининг давомидир. Акмал Икромовнинг ЎзЛКСМ МҚнинг 1926 йил 19 майда бўлиб ўтган II Пленумидаги нуткидан: «Жадидизмнинг буржуа идеологияси савдо буржуазияси идеологиясидир. Унинг бизга ҳеч бир дахли йўқ, негаки у Октябрнинг бир томонида, биз эса иккинчи томонида турамиз»³.

Яна: «Жадид адабиёти ўзбек буржуазияси адабиётидир. Жадид адабиёти ўзбек буржуазиясининг фикрини ва унинг бошдан кечирган ҳолатларини акс этадир, унинг учун ишлайдир, қуядир, йиғлайдир»⁴.

Жадидчилик ҳақида яхлитроқ тасаввур ҳосил қилиш учун гапни сал олдинроқдан бошлаш керак.

У бизда ўтган асрнинг сўнггида пайдо бўлди. Ҳар бир ҳодиса сингари унинг ҳам майдонга келиш шарт-шароити, сабаблари бор.

Иброҳим Мўминов ёзади:

«Тарих ўртага шундай муаммони қўйди. Эскиликни тор-мор қилиб, рус халқининг фани ва техникасини ўрганиб, ҳозирги замон билан бирга олға бориш ёки ўрта асрчилик ҳолатида феодаллик тузумида қолавериш керами?»⁵.

Ҳаракатчиликнинг ўлкамиздаги бевосита иштирокчиларига сўз берайлик. Абдулла Авлонийнинг «Таржимаи ҳол»идан: «Шул замонда (1894—1904 йиллар кўзда тутилади — Б. Қ.) ерли халқлар орасида эскилик-янгилик (қадим-жадид) жанжали бошланди. Газит ўқиғувчиларни муллалар «жадидчи» номи билан атар эдилар».

«Туркистон вилоятининг газети» 1908 йилда ёзади: «Усули жадид надуру?» «Усули жадид» янги усул демакдир. Янги усул деганда, усули эътиқод ва ибодатда янгилик демак эмас, балки сўнг замонларда халқни (нг) фақирлиги сабабли бик қизғонч бир ҳолга тушган мактаб ва мадрасаларимизнинг керак идорасини ва керак таълим, тадрис кайфиятларини ислох этмак...дан иборатдир». (20 март).

Тошкент жадидларининг отаси деб тан олинган Мунаввар Қори жадидчиликни қоралаш айни авж олган бир пайтда, муҳокамалардан бирида шундай деган эди: «Жадидликка қандай баҳо бериш тўғрисида қуйидаги асосларни келтираман: Жадид мактаби қай вақтда ва кимлар қўли билан вужудга чиқди? Мана бунини текшириш учун 20 йил илгарига қараш, албатта, лозим. Ҳозирги пайтда ўрта маълумотга эга бўлган кишилар Масков ва бошқа жойларга бориб ўқишни ҳавас қилса, авваллари саводи чиққан ҳар бир киши Бухоро бориб ўқишни ўзи учун бир шараф деб билар эди. Чунки улар илмни фақат дингина деб билар эдилар. Мухит ҳам шунини такозо қилар эди».

Жадид мактаби ташкил қилгонлар ҳам эски мактаб, мадраса ва қорихоналарнинг етиштирган кишилари эди. Улар ёлғиз Бокчасаройда чиқадргон исмоил Гаспринскийнинг газетасини ўқидилар ва шу орқали мактабни яхши тушуниб, китоблар олдилар эдилар»¹.

Юқоридагилардан шу нарса маълум бўляптики, жадидчилик мактабдан бошланган. Сўнг матбуот, театр, сиёсатга ўтган. Иккинчидан, унга мансуб кишиларнинг ижтимоий келиб чиқиши бир хил бўлган эмас. Ниҳоят, унинг майдонга келишини деярли барча замондошлари сингари Мунаввар Қори ҳам Исмоилбек Гаспринский номи билан боғламоқда.

Дарҳақиқат, Русия мусулмонлари дунёсидаги бу ижтимоий-маънавий силжида Гаспринский (1852—1914)нинг хизмати бениҳоядир. У Русия мусулмонлари ҳаётида янги ҳодиса бўлган «усули жадид»га асос солди, «Таржумон» (1883—1914) газетаси билан туркий тилдаги матбуотни бошлаб берди. Ўтган асрнинг охирида «усули жадид»нинг доврўғи етиб бормаган бирор қишлоқ — қарияни мусулмон Русиясининг марказида эмас, Туркистон музофоти, хатто, Хива, Бухоро хонликларида ҳам топиш қийин эди. Даврида унинг «Таржумон»идан машҳурроқ газета йўқ эди. Шунинг учун ҳам 1914 йилда у вафот этганида Урта Осиёда, Кавказу Волга бўйида кайғурмаган зиёли қолмади.

Ота-боболарининг номи Русиянинг қибор-дворянлари китобига тушган, насл-насаби аслзода Исмоилбекнинг илк таълим-тарбияси оврупоча бўлганлиги, хусусан Воронежда, Москвада кадетлар корпусида ўқиганлиги мутахассисларга яхши маълум. Лекин у шарқона ҳам таҳсил кўрган, ҳар икки ўқиш-ўқитиш усулининг сир-асрорларидан хабардор эди. Чунинчи, у Боғчасаройда Занжирли мадрасасида, сўнг Истамбулда ўқиди. Унинг Истамбулда ўқини даври Туркиядаги машҳур «Танзимат» (1840—1860) деб ном олган ислохотлар амалга ошиб, ўзининг дастлабки самараларини бера бошлаган, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида қизғин бир кўтарилиши

¹ «Қизил Ўзбекистон» газ. 1927 й., 7 июнь.

¹ Абдулла Бадрий. Еш бухоролилар кимлар? Москва, 1919, 3-бет.
² Отажон Ҳошим. Пролетариат ва чигатой адабиёти тўғрисида. Т., 1928 й. 9-бет.

³ А. Икромов. Изб. тр. в 3-х томах. т. 1, Т., 1972, стр. 221.

⁴ Отажон Ҳошим. Жадид адабиёти тўғрисида. «Қизил қалам» мажмуаси, 2-китоб, ЎзДавнашр. С.-Т., 1929, 16-бет.

⁵ Иброҳим Мўминов. Асарлар. 3 том., 1 т, Тошкент, 1969, 231-бет.

кўзга ташланган, миллий онг ва тафаккур уйғонаётган, маърифат-маданиятга иштиёқ беҳад кучайган 70-йилларга тўғри келади.

1865 йилда тузилган яширин «Генж османилар» (ёш усмончилар) жамияти мамлакатни «зулум» ва «жаҳолат»дан олиб чиқиш учун феодал салтанатга қарши кураш эълон қилган эди. Чамаси, булар Исмоилбек Гаспринский ҳаётида без кетмаган. Тақдир уни яна Марказий Оврупога бошлаб борди. 3 йил Парижда яшиди. Рус жамиятида бошланган ўзгаришларни, хусусан XIX асрнинг ўрталарида майдонга келган икки ижтимоий-тарихий тенденцияни — «оталар» ва «бола-лар»ни адабиётга олиб кириб, баҳосини берган И. С. Тургенев билан танишди. Шунчаки танишди эмас, унга мирзалик қилди. 1883 йилда адб вафотидан қаттиқ қайғурди, «вафоятнома» ёзди. Шуларнинг ўзидек кўрсатиб турибдики, жадидчилик қандайдир дафъатан майдонга келган ҳаракат эмас. У, аввало, муайян сабаблар билан умумтараккиётдан узилиб қолган ҳар бир миллат, мамлакат ҳаётида бўлиши табиий ҳол эди. Фарқи шуки, у Русия мусулмонлари орасида «жадидчилик» шаклида намоён бўлди. Иккинчидан, у бошланишдаёқ тор, миллатчилик йўналишида бўлган эмас, аксинча Ғарб билан Шарқнинг энг сўнгги ютуқларига таянган, унга эргашган ҳаракатчилик эди. Тўғри, буржуа ҳаракатчилиги эди, лекин худди шу шароитда инқилобий кучга эга бўлган, ўзида мутараққий мазмун ташиган буржуа ҳаракатчилиги эди.

Гаспринский фаолиятини кузатишда давом этамиз:

У «Раҳбарни муаллимни ёки муаллимларга йўлдош» (1898) китобида ёзади:

«Замонамизда дунёда яшамоқ ичун инсонлар зиёда билми (билмоққа) ва зиёда қолишни (курашмоққа) муҳтождирлар. Ҳар бир одам зарурати диниясини ўрганишдан сўнг ҳар кун ишда ва муомалада лозим ўлан билук (билим), ҳунар, саносъ ва камолоти соира (бошқа) билмаси (билмоғи) лозимдир. Ёнлар (булар) ҳам таҳсил ва таълим ила майдона келур.

Бизим мусулмонлар ёлғиз бир микдор каломи шариф ўкумок ва баъзан бир-ики сатр қораламок таҳсилни ичун беш сана мактаба воруб келурлар ва олажак бу таҳсил ичун ёшлиғи ва замон таҳсилни фавт (курбон) эдарлар. Агар мактаблар гўзал бир усула кунлурса (ўтказилса) беш саналик таҳсил мукамал ўлароқ икки санада тамом эдилуб, қолан уч санада дохо хилий маълумот ва илм қозанмоқ мумкин ўлажақдур.

Бунга биноан 1884 санаси Бокчасаройда бир мактаби усули жадида қўймиш эдим. Самараси умидимдан зиёда ўлди. Бир қоч (қанча) мактаблар дохо усулини қабул ила ислох ўлдилар. Соир вилоятлардан усул кўрмиа келуб-кеданлар ўлуб, бу сояда ҳар тарафдан ики юздан мутаवожу мактаблар усули қабул эдилар...»

Гаспринский уни «усули жадид» мактаби деб атади. У «усули жадид»ни аввалгиларига — «усули қадим»га зид қўйиш йўлидан бормади, аксинча бир-бирининг давоми, замонга мувофиқлаштирилгани деб ҳисоблади:

«Эски усул мактаб муаллимлари, хурматлу қариндошларимиз бу ёздиқларимиз оғир келмасун. Ҳошо, биз қадимиз (ўзимиз) эски усул ила ўкудук... Ота-бобо кунлариндин қолмиш миллий мактаблари ислох этмак усули жадид демакдир, бошқа бир ўкув, бошқа бир мактаб демак дағил (эмас)дир».

У қандай мақсадда ва нима сабабдан юзага келди? Уни «усули қадим»дан ажратиб турувчи асосий хусусият нимада? «Усули жадид оз вақтда зиёда ва дохо мукамал ўкутмоқ ва ўкумок йўлларини гўстирир (кўрсатади)».

Муаллиф ушбу китобида бундай мактабларнинг қурилиш план-лойиҳасидан тортиб, дарс хоналарининг ички жиҳоз-ускуналарига, муаллим курсининг туриш жойидан ўтирғич-парталарнинг жойлашиш тартибига, бўр-табоширдан ёзар-бузар — доскага, копу (эшик)дан панжара-деразаларга, хамма-хаммаси ҳақида батафсил тўхтади. Дарс жадвалини тузишда нималарга риоя қилиш, танаффус-таътилар, имтиҳонлар, дам олиш кунлари ҳақида фикр юритади. Чунончи, мактабнинг 12 моддали «Риоя» сиза ўқиймиз: «Беш соатда беш турли фандан дарс бокмок оғир дағилдир. Лекин беш соат ёлғиз бир дарс ила ўграшмоқ зехни бузар... Шогирдлари урмиа, сўкмия ҳожат йўқдир...»

Ҳар олти ойда имтиҳон қилиб, синфдан-синфга ўтказиш, билмаганларни қолдириш ва булар орқали шогирдларда ўқинишга ҳавас уйғотиш хусусида сўзланади. Китобда асосий ўринни «усули жадид» мактабининг дарслик-программаси ва «дарс вермак усули қондалари» эғаллаган.

Муаллиф ишни 3—5 ҳарфни ўқувчига танитиб, шулардан сўз ясаб билан бошлашни, бир дарсни ўзлаштиришга эришмасдан, навбатдагисини бошламасликни уқдиради. Ҳарфларнинг сўздаги ўрнига қараб турли шакл олишига диққатни қаратади. Уларни 2 қисмга — олдидан келувчи ҳарфларга қўшилувчи («хуруфи муфасила») ва ҳар икки томон билан қўшилувчи («хуруфи мутгасила»)га ажратади. Шу тарика, савод чикаришда ҳар бир ҳарфнинг «садосини, савтини, махражини баён этиш»ни талаб қилувчи «усули савтия» (товуш методи) атрофилича асосланади. Муаллиф уни «усули савтия тадрижия» деб атади.

Бу гаплар аслида сал илгарироқ бошланган эди. 1881 йилда Симферополда Гаспринскийнинг «Русия мусулмонлари» деган китоби босилиб чиқди. Унда мадрасаларни ислох қилиш, дунёвий фанлар ўқитиш, рус тилини ўргатиш масаласини кўтарди. Жумладан, диний фанлар ва араб тили билан бир қаторда тиббиёт, ҳикмат, кимё, наботот, нуҷум, ҳандаса фанлари, рус, форс тиллари (жаъми 17 предметни санайди) ўрганилиши шартлиги ҳақида сўз юритди. Айни пайтда, Русиядаги мусулмонларнинг маърифати ўз тилларида, анъанавий воситалар билан олиб борилиши лозим деб ҳисоблади. Сўнг 1884 йилда — усули жадид мактаби очган йили унинг учун махсус «Хўжа сибён» (Болалар муаллими) номли ўқув дарслиги ҳам ёзиб чоп эттирди. Бир сўз билан айтганда, ўқитишнинг оврупоча ҳарфтовуш усулини биринчи мартаба Русия мусулмонлари маорифига олиб кирди.

Шу тарика, жадидчиликнинг тамал тошларидан бўлган янги мактаб — маориф концепцияси ўтган асрнинг 80-йилларида Қримда пайдо бўлди. Унинг асосчиси эса Бокчасаройлик Исмоилбек Гаспринский эди.

Бу нукта назар майдонга келиши билан икки жиддий тўсиққа дуч келди: 1. Чор маъмурий аппарати. 2. Маҳаллий мусулмон муттассиблиги. 1882 йилнинг 30 августинда машҳур миссионер Н. Остроумов директорлик қилган Тошкентдаги Ўқитувчилар семинариясида «Ғайрирус мусулмонларнинг маорифи асосларини қандай принциплар ташиқ этмоғи керак?» деган мавзуда кенгаш ўтди. Унда Туркистон генерал-губернатори А. К. Абрамов бошлиқ ўлка ҳарбий маъмурият вакиллари, руҳонийлар иштирок эдилар. Тарих, география ўқитувчиси М. А. Муропиев маъруза қилиб, Гаспринский лойиҳасини қабул этиш «мудраб ётган мусулмон мутаасиблигини тирилтириш, бинобарин, кўксимизда илони асраш бўлур эди», шу сабабли, «мусулмонларимиз маорифиянинг асосида уларни руслаштириш», «исломни бузиш», «умуман диний жиҳатларини бузиш» «ётмоғи лозим», — деб ҳисоблади. Кавказорти Ўқитувчилар семинариясининг директори Семёновнинг Гаспринский лойиҳасини қувватлашидан хафа бўлди. Тошкент Ўқитувчилар семинарияси 15 йилдан буён ерли аҳолини жалб қилмаётганлигидан зорланди. «Бизнинг бурчимиз ердиларни мактабимизни севишга, хурмат қилишга ва ишонмишга мажбур этмокдир», — деди, Ҳиндистондаги инглизларнинг бу соҳадаги ишларини ўрнак қилиб кўрсатди¹.

Иккинчи бир мисол. 1892 йилда Гаспринский мусулмон мактабларининг ислохи ҳақидаги лойиҳаси билан Туркистон генерал-губернатори Розенбахга мурожаат қиладди. Генерал-губернатор лойиҳа билан танишиш ва у ҳақда фикр билдиришни Н. П. Остроумов билан В. П. Наливкинларга топширади. Улар, табиийки, лойиҳани рад эдилар, «маъқуллаш мақсадга мувофиқ эмас» деб топдилар. Остроумов Гаспринский қилаётган ишларни Оврупо маданияти ютуқларидан ўз миллийлигини сақлаб қолиш учун фойдаланишнинг бетимсол намунаси деб қарайди ва худди шу жиҳати унга ёқмайди. Иккинчидан, Гаспринскийнинг таъсири Туркистонга ҳам ёйилаётганидан безовта эканини айтади. Хуллас, Розенбах лойиҳага «оқибатсиз қолдирилсин» деган имзо чекади². Тўғри, Гаспринский 1893 йилда Тошкентга келди, Самарқанд, Бухоро каби қатор шаҳарларда бўлди, бироқ Туркистон ҳарбий маъмурияти ҳам, Бухоро амрлиги ҳам унинг «усули жадид»ини хайрихоҳлик билан кутиб олмадилар. Иш қийин кечди. Тошкентдаги интилишлар ҳам самара бермади. Масалан, Мунаввар Қорининг усули жадид мактаби очишга руҳсат сўраб қилган мурожаатларига Сирдарё ҳарбий

¹ Қаранг: Туркестанский сборник, том 361, стр. 144.

² Уша ерда.

³ А. В. Пясковский. Революция в туркестане, 1905—1907 гг. М., 1958, стр. 99.

губернатори рад жавобини берди. А. В. Пясковский Гаспринский дастлаб келган 1893 йилда Самарқандда янги типдаги битта мактаб очилганини, Фарғонада эса бу ҳаракат муваффақиятсиз тугаганини маълум қилади. Самарқанддаги мактабнинг қайси миллатга мансублиги аниқ эмас, лекин 1895—1900 йилларда Туркистон ва Бухорода очилган янги мактабларнинг, деярли ҳаммаси татарларники бўлган. Туркистоннинг 1916—1917 йиллардаги генерал-губернатори И. А. Куропаткин ўз кундаликларида «Биз 50 йил тубжой аҳолини таракқиётдан четда, мактаблар ва рус ҳаётинан четда тутдик» деб ёзар экан, бунда жуда катта маъно бор эди.

Усули жаҳид мактаблари аср бошларида, унда ҳам минг бир машаққатлар билан пайдо бўлди. Бунда рус-тузем мактабларининг ҳам маълум роли бор. XX аср бошларида янги мактаблар учун биринчи дарсликлар сифатида майдонга келган «Устози аввал»нинг (1902) муаллифи Саидрасул Азизий 1900 йилда Тошкентдаги Биринчи рус-тузем мактабда, «Иккинчи муаллим»ни ёзган Алиаскар ибн Байрамали Калинини Қўқчадаги Иккинчи рус-тузем мактабда сартия муаллимилари эдилар. Шуларга қарамай усули жаҳид маҳаллий мутаассибларнинг ҳам қаршичилигига учради. Азизий «насоро» (кофир) махсум номини олди.

Авлоний ёзади: «1904 йилдан «жаҳид мактаби» очиб, ўқитувчилик қила бошладим. Муллолар «жаҳидчи»ларни «мунофиқ», «муфсид», «зиндик», «дахрий» сўзлари билан халқ орасида пропаганда ва агитация қила бошладилар. Ва буларнинг қилгон бу ҳаракатлари бизнинг-да қонимизни қайнатуб, бойларнинг ёнига муллоларни ҳам қўшуб, муллоларга қарши «жаҳидчи»ларнинг ҳам душманликлари орта борди» («Таржимаи ҳол»).

Мунаввар Қори 1927 йилдаги машҳур қурултойда шундай деган эди: «...ўша вақтдаги жаҳид мактабига уламо, бой, ҳамма ва ҳамма қарши эди. Жаҳидлар шундай шароит ичيدا жасорат билан чиқиб иш бошлагон эканлар, буларга берилатурғон баҳо ҳам шундан ортик бўлмаслиги лозим эди. Жаҳидлар шу мактабга яхши назар билан қарагон кишиларни ўзига дўст қўриб, қучоғига тортар эди».

Мухаммадшариф Сўфизода Чустдан бадарга қилинди, салкам 20 йил юртма-юрт сарсон-саргардон кезишга мажбур бўлди. Самарқандлик Сиддиқий-Ажзий 5—6 минг киши ҳузурда Улуғбек мадрасаси жомаъсидида «кофир» деб эълон қилинди. Тошкентлик Мирмуҳсин Шермухамедов Эски Жўва бозори расталарида сазойи этилди... Лекин бу мактабларнинг бири ёпилса, иккинчиси очилаверди. Янгилик ва таракқиётга иштиёқ ой сайин эмас, кун сайин ўсиб борди.

Биринчи рус революцияси жаҳидчиликнинг кучайишига, қўлами ва мазмун йўналишининг кенгайишига йўл очди. Матбаачилик йўлга қўйилди. Туркистоннинг кўпгина шаҳарларида босмаҳоналар ишга тушди. «Мусулмонча» китоблар чоп этила бошланди. Ўн йилча вақт оралиғида юзлаб китоблар босилди. Ўзбек тилида газета ва журналлар чиқарилди. Абдулла Авлоний «Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи» («Туркистон» г., 1924 йил, 295-сон) мақоласида инқилобгача чиққан 20 та газета, ўнга яқин журнал ҳақида маълумот берган эди.

Театрчиликка асос солинди. Тошкент, Самарқанд, Қўқон шаҳарларида театр труппалари пайдо бўлди. Бехбудий, Авлоний, Ҳамза каби театр ва маданият арбоблари етишдилар. Драматургия майдонга келди, 1911—17 йилларда яратилган ва номлари мутахассисларга маълум бўлган ўзбек драмаларининг сони 40 дан ошади.

Публицистика шиддат билан ривожланди. Биргина Бехбудийнинг матбуотда босилган мақолаларини мутахассислар 300 дан зиёд чамалайдилар. Мирмуҳсин Шермухамедов биргина 1914 йилда юзга яқин мақола эълон қилган эди. Реалистик проза таркиб топди. Чўлпон, Қодирий, Мирмуҳсин, Ҳамзаларнинг ҳикоя ва киссалари, «миллий роман»лари пайдо бўлди. Ниҳоят, бой ва қадим шеърятимиз қисқа муддатда жуда катта ўзгариш ясади. Замоннинг долзарб масалаларини акс эттира олган ижтимоий-сиёсий шеърят майдонга келди. Тавалло ва Ажзийнинг ўтти шеърлари, Сиддиқ Хондайликнинг дард тўла вазмин дostonлари дунё юзини кўрди. Қардон халқлар, биринчи навбатда, туркийзабон қариндошлар билан адабий-маданий ҳамкорлик кескин кучайди. Бир сўз билан айтганда, ижтимоий-маънавий турмушининг ҳамма қатламларида кўтарғилиш кўзга ташланди. 1916 йилда А. Н. Самойлович

шуларни кўзда тутиб, «Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун қутялган ҳол эди»¹, деб ёзди.

Ижтимоий-сиёсий масалаларда-чи?

Баъзи ҳамкасбларимиз жаҳидчилик ҳаракатини биргина маърифатчилик билан чеклайдилар. Бу, тўғри эмас. Бундай ёндашув, аввало, эски бўлиб, маълум сабабга эга. У жаҳидчиликка қарши кураш эндиғина бошланган 20-йилларда ўртага ташланди ва таъкидлаш керакки, азбаройи унинг аҳамиятини, бинобарин ўша йиллар нуктани назардан қарасак, «зарари»ни камайтириш учун қилинди. Масалан, у ҳеч қачон чор ҳукуматига, маҳаллий истибодга қарши курашган эмас, бор-йўғи маданий-оқартув роишидаги ҳаракат бўлган, ҳолос каби. Бунга ўз вақтида Мунаввар Қори шундай жавоб берган эди. «Чор ҳукуматини йўқотиш жаҳидларнинг тилағида бор эди. Сиёсий вазирамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши ишларин эмас. Нанки биз жаҳид мактаби очиб билан салво хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, дўконда ўлтириб насиё ёзадурғон ходимлар етказсак. Шу нишга ақлли одам шу баҳони беришда у ёқ бу ёқни мулоҳаза қилсин»².

Авлоний ёзади: «Мулло ва бойларга қарши ҳамда эски турмуш билан қатъий суратда кураш бошладук. Ўз ораимиздан муллоларга қарши уюшмамиз ҳам вужудга чиқди. 1905 йилгача шул ҳолда синфий курашда давом қилдук. Бой ва уламолар «жаҳидчи»ларга қарши, «жаҳидчи»лар бой ва уламо ҳам эскилик ва хурофотга қурашиб келди. 1904 йилда рус-япон уруши чиқуб, бу уруш бутун Русия ишчиларини кўзин очғондек, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқуни бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслақларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзин очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газит чиқармоқни муносиб кўруб, уюшмамизнинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди. 1906 йилда «Таракқий», «Хуршид» газеталари чиқуб, эски ҳукумат томонидан тўхтатилгондан сўнг 1907 йилда мен ўз муҳаррирлигим билан ҳамда темир йўл ишчиларининг социал-демократ фирқасининг алоқа ва ёрдами билан «Шухрат» исминдаги газитни Сапёрни кўчада чиқардим» («Таржимаи ҳол»).

Яна: «1913 йилдан бошлаб халқни кўзин очмоқ, маданиятга яқинлаштирмоқ учун театру ишларига киришуб, Тошкентда бир неча мартаба театр ўйнагондан сўнг бутун Фарғонани айлануб, ҳар бир шаҳарларда бир неча мартабадан театру ўйнаб кайтдук. Бу вақтларда бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди» (Авлоний, «Таржимаи ҳол», 1924 йил, 5-бет).

Мунаввар Қори ҳам, Абдулла Авлоний ҳам ўз кўрсатмаларида жаҳидлар «тўдаси», «уюшмаси», «ташкilotи» деган сўзларни ишлатадилар. Мунаввар Қори «турли гуруҳлардан иборат бир жаҳидлар тўдаси ташкил қилдик», «жаҳидлар ўз уламолари, бойларига қарши рус социалистлари билан бирга қўлга қўл бериб ишлади» деб таъкидлайди 1927 йилги Тошкент маданиятчилари қурултойида қилган нуткида.

Булардан, бизнингча, шундай хулосаларга келиш мумкин:

1. Жаҳидчилик сиёсий ҳаракат сифатида 1905 йил арафаларида майдонга келган ва муайян ташкилий характерга эга бўлган.

2. Характер ва йўналишига кўра антифеодал, антиколониал бўлиб, Туркистондаги кенг омманинг, жумладан, шаклланиб келаётган буржуазиянинг интилиш ва манфаатларини ифода этди.

3. Туркистонни саводли ва маърифатли, тўқ ва фаровон, озод ва обод ватанга айлантириш, биринчи навбатда, мустақилликка эришиш, мустамлакачилик исканжасидан ҳалос бўлиш жаҳидчилик ҳаракатининг асосий мақсади эди.

4. Жаҳидлар икки Русияни фарқлай олдилар. Улар меҳнаткаш Русияга эмас, мустамлакачи Русияга қарши курашдилар. Мақсад ва интилишлари йўлида инқилобий Русияга — «рус социалистлари»га, уларнинг «социал-демократик фирқаси»га суяндилар. Афсуски, уларнинг мустамлакачи Русияга қарши олиб борган кураши, «рус социалистлари» билан ҳамкорликда олиб борган кураши узок йиллар давомида умуман рус халқига

¹ А. Н. Самойлович. Драматическая литература сартов. Отд. оттиск из Вестника Императорского об-ва Востокоевения, № 5. 1916, Петроград, стр. 3.

² Қаранг: «Қизил Ўзбекистон», 1927 йил, 7 июнь.

ва Русияга қарши кураш сифатида талкин қилиб келинди.

5. Жадидчилик таркибига кўра хилма-хил ижтимоий гуруҳларни ўзида жам этган эди. Шу сабабли Туркистоннинг бўлажак идора усули, умуман ижтимоий қурилиши, ер ва мулк муносабатлари, хотин-қизлар озошлиги масалаларига муносабатда яқдиллик йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Жадидларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида идорада маршрутчилик (конституцион монархия)дан тортиб жумҳуриятчиликка бор эди. Лекин уларнинг асосий қисми хоржидаги қандайдир яширин бир ташкилотлар билан эмас, йўқ, биринчи гада рус озошлик ҳаракати билан боғланган бўлиб, миллий-ижтимоий озошлик йўлида улар билан ҳамкорлик қилдилар. Февралдан сўнг Муваққат ҳукумат ишларида, ишчи-солдат депутатлари советларида, турли шўроларда, Октябрдан кейин эса янги совет идораларида иш олиб бордилар.

Туркистондаги жадидчиликнинг рус инқилобий ҳаракати билан боғланиши, умуман олганда, 1905 йил арафаларига тўғри келади. Зийрак тадқиқотчиларимиздан марҳум С. Қосимов «Гулистон» журналининг 1979 йил 9—10-сонларида чоп эттирган «Кураш сифатлари» мақоласида жадид газетаси «Тараққий» ҳақида тўхтаб, унинг муҳаррири Исмоил Обидовнинг 90-йиллардаёқ Козондаги марксистик тўғарақларда иштирок этганини, 1904—1905 йилларда Мулламур Воҳидов, Ҳусайн Ямашев каби татар инқилобчилари билан ҳамфикр бўлганини, Октябрдан кейин эса Туркистондаги Ички ишлар комиссари даражасига кўтарилган большевик курашчи эканлигини фактлар билан исбот этган, газетанинг «ўзбек халқи революцион онгини юксалтиришда муҳим ўрин тутган»ни далиллаб кўрсатган эди. Абдулла Авлоний ўз «Таржиман ҳоли»ида бунни тасдиқ этади. «Тараққий» ва «Хуршид» тўхта-тилгач, 1906 йилда «Шухрат»ни ўз уйида (Сапёр кўчада) чикарганини, «темир йўл ишчиларининг кўмиталари» вакили «Рафик Сабирф» исмли козонли бир орқадош» билан «Урин-бургда чиқадурғон...» «Солдат» номли махфий газетани... ва русча фрокламацияларни... турли кишиларнинг воситаси билан» тарқатишганини ва хиёнат туфайли кўпчилик қўлга тушиб газета тақиқланганини маълум қилади.

1917 йилда-чи?

Мунаввар Қори: «Жадидлар Октябрь инқилобига ёмон қараган бўлсалар эди, 20—21 йилларгача шўро идораларида ишлаб келмас эдилар...»

Авлоний: «1917 йилда ўзгарिश (Февраль инқилоби кўзда тутилади — Б. К.) бошланиши билан «Турон» жамияти томонидан «Совет солдатски рабочи депутат»га вакил сайланиб, шўрода ишладим. Шўро томонидан Эски шаҳар озиқ кўмитасига контроль тайин этилдим... Иккинчи краевой съездида вакил бўлиб сайландим, бешинчи краевой съезддан 10-краевой съездгача вакил бўлиб, ҳам член ТурЦИК бўлиб сайланиб, турли маъсулиятли ўринларда хизмат қилиб келдим...»

Бундай фактларни бошқа жадид ижодкорлари биография-сидан ҳам келтириш мумкин. Дарвоқе, Мунаввар Қори ва Авлоний тилга олган «юшма»нинг тақдирини билан бир қизиқиб кўринг-чи, қандай манзарага дуч келасиз. Уларнинг, деярлик ҳаммаси уларнинг инқилобчилар деб билган эдилар. Уюшма-нинг ярмидан кўпи 1918 йилнинг июнида Ленин партиясига кирган десак, муболағча бўлмас. Ҳар ҳолда Авлоний архиви-даги ҳужжатлар шундай хулосага имкон беради. Бухорода бу жараён сал бошқачароқ кечди. Лекин барибир «Еш бухоро-лилар» фаолияти 1919 йилда Компартияга бошлаб келди.

Ҳўш, мана шундай ҳаракатни аксилинқилобий деб талкин қилиш қачон, қандай шароитда бошланди?

1923 йил апрелда партиянинг XII съездида Ленин катнаша олмайди. Сталин «Партия ва давлат қурилишидаги миллий моментлар» деган мавзуда доклад қилади. Музокарага 30 киши ёзилади. Беш кишигагина сўз берилади, шундан икки киши Ленинни каттик хаяжонга солган машҳур «грузин ишн»-га тўхталадилар. Ленин сўнграқ шундай муҳим масаланинг унинг иштирокисиз қўрилганидан ранжийди. Мамлакат киш-лоқ хўжалигида аҳвол ёмонлашади. Ўз-ўзидан аёни, унинг сабаблари излана бошланди. Айни пайтда, партия фаолияти ҳақидаги ҳар қандай танқидий гапни унга ҳужум сифатида қабул қилиш одат тусини олди. Октябрда Троцкийнинг қатор эътирозлар ифодаланган хати Марказқўмга тушди. Изма-из «46 лар аризаси» РКП(б) МКнинг кенгайтирилган Пленуми чакирилди. Бахслар 1924 йил январда, XIII партконференция-да сталинчиликнинг дастлабки галабаси билан якун топди.

Туркистонда ҳам «шубҳали», «ёт» унсурларни излаш шу йиллардан бошланди. Ҳаётининг бир қисми чет элларда ўтган Сўфизоданинг 1923—24 йилларда қийин-қистовга олинганини эсланг. «Коммунист» журналининг 1925 йил 2-сонида Федоров Мунаввар Қори ва унинг «Шўройи ислом»даги фаолиятини «озодликни шарнатга мувофиқлаштириш» сифатида танқид қилди. Абдулла Қодирий «Раҳбар ходимларни обрўсизлан-тириш...»да айбланди. Уч ойга яқин сўроқ берди. «Сўзим охи-рида одил судлардан сўрайман, — деб мурожаат қилади адиб, — гарчи мен турли бўҳтон, шахсият ва сохталар билан ҳам англашилмовчиликлар орқасида иккинчи оқланмайдур-ғон бўлиб қораландим, лоақал уларнинг, қораловчи қора кўз-ларнинг кўнгли учун бўлса ҳам, менга олий бўлгон жазони бера кўрингиз. Кўнглида шамсу ғубороти, тескарчилик мақсади бўлмагон содда, гўл, виждонлик йигитга бу қадар хўрликдан ўлим яхшироқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга кўрқинч эмасдир. Одил судлардан мен шунни кутаман ва шунни сўрай-ман».

Бу 1926 йил эди. Ф. Хўжаев худди шу йили жадидчиликни илохийлаштиришда айбланади, «Бухоро инқилоби тарихига доир» рисоласи Г. Туркестанский томонидан қаттиқ танқид қилинди. (ж. «Коммунистическая мысль» 1926, № 1—2). Ма-сала ЎзКП III съездида (1927) олиб чиқилди. У съездида ёзма мурожаат қилишга мажбур бўлди: «Менинг учун партия ва ишчи синфи ишига хизмат қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ҳар бир партия аъзоси каби унинг йўлидан бошқа йўл йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, партиямиз химоя қиладиган ҳақиқатдан бошқа ҳақиқат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Бутуниттифок Коммунистик партиямиз ўтказаятган чизикдан бошқа чизик йўқ, бутун партия ва унинг олий органлари бел-гилаб берган сиёсатдан бошқа сиёсат йўқ»¹.

Бу ҳол фақат бизда эмас, янгигина қарор топган Советлар Иттифонининг деярли ҳамма нукталарида авж олган эди. Та-ристонда чиқадиган «Бизнинг йўл» журналининг 1927 йил 2-сонида босилган А. Тулумбойскийнинг мақоласи «Фотиҳ Амирхон не учун тушқунликка тушди?» деб номланган. «Фотиҳ Амирхон буржуа синфи санъатчиси бўлароқ буржуа синфи олга борганда олга борди. Буржуа синфи бутугва юз туғуви билан бирга ул-да заифланди, тушқунликка юз тутди. Про-летариатнинг буюк ҳаракати идеалларидан овоз этмади», — деган айбга дуч келамиз унда.

Социализм тараққий қилган сайин синфий кураш кучайиб боради, деган Сталиннинг машҳур «назарияси» мамлакат ичи-дан душман излашни асослаб берди ва шарт қилиб қўйди. А. Икромовнинг 1925 йилда Ўзбекистон Компартиясининг ик-кинчи съездида қилган докладыда шундай гапга дуч келамиз: «Ўртоқлар! Хўжалигимизнинг ўсиши билан, пахтачиликнинг ўсиши билан кишлоқда синфий табақалашув, синфий қатлам-лашув ҳам ўсиб бормоқда... Бойлар ва уларнинг идеологлари-муллалар ҳамда буржуа интеллигенциясининг, айниқса, ғоявий ва маданий фронтда алоҳида кўзга ташланаётган фаоллиги ҳам ўсиб бормоқда»².

Иш бу билан кифояланмади. 20-йилларнинг ўрталаридан расмий нукта назардан ҳар қандай чекиниш ғоявий-сиёсий ҳатоликдай қабул қилинди. Эркин, мустақил фикр айтиш тобо-ра қийинлашиб борди. «Партиямизда бошқача фикрловчи кишига ўрин йўқ»³, — дейди А. Икромов 1927 йилда Ўзбеки-стон Компартиясининг VII Пленумида қилган докладыда. Иккинчидан, Туркистондаги инқилобни тайёрлаш ва бевосита амалга оширишда асосий ролни ўйнаган жадидчилик ҳара-катининг ўзида ҳам давр билан боғлиқ айрим ўзгаришлар кўзга ташланиб қолди. «Жадид адабиёти икки катта даврни ўтди. Биринчиси инқилобдан илгариги, чор ҳукмати вақти-даги давр, иккинчиси инқилобдан кейинги пролетариат ҳоки-мияти вақтидаги давр»⁴, ёзади Отажон Ҳошим ва иккинчи даврни ҳам ўз навбатида иккига — «умидли ва умидсиз» бўл-ган даврларга ажратади. Умидсиз давр деганда ўлкада бос-маччилик ҳаракатининг пасайиб нисбий осойишталик бош-ланишини кўзда тутадн. «21-йилдан бошлаб жадидлар

¹ «Правда Востока» 25 ноябрь 1927 г.

² А. Икромов. Избр. Соч. в 3 томах, т. 1, Т., 1972 ётр. 187

³ Юкорндаги асар, 322-бет.

⁴ Отажон Ҳошим. Жадид адабиёти тўғрисида. Қаранг: «Қизил калам» мажмуаси, Самарқанд — Тошкент, 1929 й, 17-бет.

катта хато қилди, — дейди Мунаввар Қори 1927 йилги маданиятчилар курултойида. — Турккомиссия томонидан қилинган ҳаракатларни мустамлакачилик дедик. Ҳақиқатдан, улар мустамлакачи экан, уларга қарши курашмай, бутун ишни ташлаб, араз қилиб, ўзимизни четга олишимиз катта хато бўлган»¹.

Нима кўзда тутилмоқда?

1917 йил инқилоб ва озолик сурури, кўтаринчилиги билан ўтди. Буюк инқилобнинг ҳаётбахши шпорларидан бири, бориники, бош мақсади миллатларнинг тенглигини таъмин этмок, ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилашига имкон яратмок эди. Афсуски, ўша йилик бунга шубҳа пайдо бўлди. 26-29 ноябрда Қўқонда чақирилган IV Туркистон умуммуслмонлар съезди инқилоб берган ҳуқуқ ва имкониятни ишга солиб мухторият эълон қилди. Лекин 1918 йил февралда Туркистон Халқ комиссарлар Совети раиси Ф. Колесов бошчилигида бостирилди. Таасуфки, кейинги пайтларга қадар у илмий адабиётларда фақат бир рангда — ўзбек халқи манфаатларига зид, аксининқилобий, «буржуа-миллатчи ҳокимият» сифатида баҳоланиб келади. Вақтида у, хусусан келиб чиқиши ва тугатиши, бироз бошқачарок ҳам баҳоланган эди. Дикқатингизни ЎзССР Марказий Давлат архивида «Ф. Р. — 17.оп.1, д 45» раками билан сақланаётган бир ҳужжатга² жалб қилмоқчимиз. Бу — «Самарқанд областини (нг) босмачиларни йўқ қилатурғон фавқуллода тройкаси» деб номланган Муваққат Комитетининг Туркистон Марказий Ижроия Комитетига баённомаси (доклади). Ҳужжат Туркистон Марказий Ижроия Комитетининг вакили, «Фавқуллода тройка» раиси Сергазиев ва масъул котиб Хрушев томонидан имзоланган.

«Баённома»да босмачилик ҳаракатининг сабаблари таҳлил қилинади, уни тугатиш йўлида олиб борилаётган ишларга баҳо берилади, кийинчиликлар изоҳланади. «Мутлақо махфий» муҳри билан сақланиб келаётган мазкур ҳужжатдаги таҳлил ва баҳонинг кўп қисмлари биздаги ҳозиргача мавжуд расмий нукта назардан фарқ қилади. Шунинг учун унга сал кенгрок тўхташга ҳаракат қиламиз.

«Баённома»да босмачиликнинг илдизлари маҳаллий халқнинг асрлар бўйи гоҳ у, гоҳ бу истилочига қарши кураш ва ўз-лигини сақлаш жараёнида шакланган дунёқарашни, турмуш тарзи, руҳи — савияси, феъл аъвори билан боғланади. Чунончи: Чор ҳукумати давридаги нисбий осойишталик ўлкадаги мустамлакачилик зулмининг мўътадиллигидан эди. «Николай ҳукумати» бунга шу тўғриси муваффақ бўлдики, унинг мустамлакачилик сиёсати туб аҳолининг қатламларига киришга улгурмаган эди. «Чор чиновниклари ўлка ва вилоят марказларида туришар, ўз таъсирларини кишлоққа секин ўтказишар, лекин бу таъсир шундай мунтазам, айна вақтда беозор олиб боришар эдики, ердилар билмай қолишар эди». (124-бет). Туркистон инқилобдан кейин ҳам бирдан ўзгариб қолгани йўқ. Москва шуни сезгандек, буюкка «европалик инқилобий ходимлардан энг жангариларини» юборди. «Чинакам қимматли сиёсий ходимлар билан бир қаторда бу томонларга онги этилмаган, умуман тарихдан, шу жумладан Туркистон тарихидан, тажрибасидан мутлақо беҳабар ишчилар, кизил аскарлар ва матрослар келдилар, ўзлари ташкил этган махсус бўлимлар ва чека органлари орқали эҳтимолки, Рязань губерниясида тадбиқ қилиш мумкин бўлган, бироқ Туркистонда қўллаш мутлақо мумкин бўлмаган усуллар воситасида кишлоқда инқилобни амалга оширишга киришдилар. Агар уларнинг аҳолига қилган кабиҳ зўравонликлари фактларига батафсил тўхташгудек бўлсак, инқилобга мутлақо дахли бўлмаган «жасорат»лари ҳақида уюм-уюм коғозларни тўлдиришга тўғри келади. Ҳеч бир гуноҳи йўқлар икки-уч кишининг тил бириктириши билан отилавергану ашаддий аксининқилобчилар ҳеч кимга маълум бўлмаган сабаблар билан бўшатиб юборилган. Самарқандда, масалан, жазо отрядлари ўртасида бир кеча давомида махбусларни ким кўп отиш бўйича мусобақа ўтказилган. Келгинди ходимлар ушбу мамлакатнинг одатларини оёқ ости қилиб, эски мутаассибдан, чамаси бирор йил ичида байналмилалчи чиқариш ҳаёли билан унинг диний туйғуларини топтаган ҳолда муслмон турмуш тарзининг асрий дарахтини тагидан кўпормокка киришдилар» (125-бет).

Холбуки, Буюк Октябрь инқилобидан кўп ўтмай 1917 йилнинг 20 ноябридаги «Россия ва Шарқнинг барча муслмон меҳнаткашларига» қилинган мурожаатда қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

«Россия муслмонлари, Волгабўйи ва Қрим татарлари, Сибирь ва Туркистоннинг қирғиз ва сартлари, Кавказнинг чечен ва тоғлиқлари, Россия подшолари ва зolimлари томонидан маъит ва ибодатхоналари вайрон қилинган, дин ва урф-одатлари оёкости қилинган барча халқлар!

Сизнинг дин ва урф-одатларингиз, сизнинг миллий ва маданий муассасаларингиз бундан буён эркин ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий турмушингиз эркинлик билан ва баҳузур тузаберингиз. Шундай қилишга ҳақлисиз. Билингизким, сизнинг ҳуқуқингиз ҳам Россиядаги барча халқларнинг ҳуқуқи каби революция ва унинг органлари бўлган ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари советларининг бутун қудрати билан ҳимоя қилинади»¹.

Афсуски, ҳаётда бошқачарок эди. Инқилобдан анча илгари рус болаларини ўз мактабиде ўқитиб, И. А. Крылов, Л. Н. Толстой асарларини, Гоголнинг «Шинель»ини ўзбекчага таржима қилган самарқандлик Сиддиқий-Ажзий «мондаи зулф чалипо, зери абруйи ҳилол, То гужо дар зери по гирад хилолери солибо» (Хилол — муслмонлик чалипо-салиб-христианлик томонидан поймол қилинди. Салиб хилолни қачонгача оёкости қилади) деган экан, уни тушунгингиз келади.

«Аҳоли ҳар қанча ҳоҳламасин, келгиндилар қиёфасида уларни асрий зулмдан қутқарувчиларни, пролетариатнинг умумдиктатурасига олиб борувчиларни кўра олмади, аксинча урфи, дини тобе бўлишга йўл бермаган янги мустабиларни кўрди» (125-бет), ўқиймиз ҳужжатда.

Ҳужжатда концерт номлар ҳам бор. Масалан, Самарқанд вилоятидаги машҳур Баҳром билан Очилларнинг босмачиликка кетишига асосий сабаб бирининг акаси Бўян (Поён бўлса керак)нинг чека томонидан отиб ташланиши, иккинчисининг эса қўшинларининг кўриниб турган тўхмати билан, ўн беш мартача ерғўлага камалганидир, деб кўрсатилади. «Қуюшқондан чиққан жазо органлари, — ўқиймиз ҳужжатда, — сўнг ўзларини тутиб тура олмадилар ва тобора тубанлиқка юз туддилар. Улардан қочиб, яширинганларнинг қариндошларини таъкиб эта бошладилар, хўжаликларини вайрон қилиб, мол-мулкларини мусодара этдилар. Бу ерда удум бўлган «қонга-қон, жонга-жон» шиори билан касоскорлик руҳида тарбия топган, тобора кучайиб бораётган зўравонлик билан чиқиша олмаган қочоқлар юзсиз, ҳеч нарсадан қайтмайдиган зўравондан қасд олишни ўз олдиларга мақсад қилиб қўйган тўдалар бўлиб уюша бошладилар.» (126-бет).

Афсуски, 20-йилларнинг ҳаққоний манзарасини ёритувчи факт ва материаллар илмий муомаламизда жуда кам. Борлари ҳам аксарият тенденциоз, инқилобнинг манфаатига хизмат қила олиши мумкин бўлганларингина истифодага киритилган. Асосий-махфий ҳужжатлар махсус фондларда. Иккинчи — мағлуб тарафники бизга етиб келмаган. Асл манзарани тиклаш учун эса ҳар хил ранг, ҳар хил мазмун, ҳар хил йўналишдаги ҳужжат-материаллар лозим бўлади. Биз босмачилик «Октябрь революцияси ғалабаси натижасида ағдарилган эксплуататор синфлар ва малайларнинг Совет ҳокимиятига қарши синфий кураши формаси» (ЎзСЭ, 2-том, 378-бет) деган таърифни билар эдик, энди юқоридаги нукта назарни ҳам ҳисобга олиш шарт бўлади. Бинобарин, мазкур нукта назарни Туркистонда босмачиликнинг, умуман аксининқилобий ҳаракатчиликнинг пайдо бўлишидаги бир версия сифатида қабул қиламиз-да, давом этамиз.

«Фавқуллода тройка» раиси ва масъул котиби миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари хал қилишлари, хусусан, «Қўқон мухторияти»нинг ташкил топиши ва тугатилиши ҳақида шундай ёзадилар:

«Фарғона воқеаларига батафсилрок тўхтайтилик. Халқларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаши принципи билан иш тутмоқка бошлаган ҳокимият маҳаллий аҳолига ўз ҳукумат-

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1927 й. 7 июль.

² Ушбу ҳужжатни топишда яқиндан ёрдам берган архив ходими И. Исоковга муаллиф ўз миннатдорчилигини билдиради.

¹ В. И. Ленин. Урта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида Т., «Ўзбекистон», 1984, 493-бет.

ларини туб аҳолидан сайлаш ҳукуки билан Фарғона Мухтор жумҳурияти тузишга имкон яратди. Махдуд миллатчилар миллий ҳаракатчиликнинг казо-казоларидан шундай бир ҳукумат туздиларки, миллатчилик гояларини ўтказишни бошлаганликлариданок замоннинг руҳига тўғри келмаслиги дарров билиниб қолди ва буни олдиндан кўра олмаган ҳамда аҳолига бошқача қарай олмаган Туркистон ҳукумати Фарғона совнаркомини тарқатишга ва бинобарин, ташкил топаётган жумҳурият тугатишга қарор қилди. Бу тугатиш қанчалар укувсиз, қанчалар кўпол, қанчалар сиёсий ҳатолар билан қилинган барчага маълум. Қуроли кучлар ҳукуматни ер билан яқсон этиб қўли қолди, ҳамма нарса остин-устун қилиб аҳоли ўй-фикрида тузатиб ҳам, кечириб ҳам бўлмайдиган жароҳат қолдирди. Ҳукумат қатталари чет элга қочиб кетдилар ва Антанга ҳамда унинг югурдаклари Деникин, Врангель ва шунга ўхшаганлар билан алоқа боғлаб, Совет ҳокимиятининг душманлари сафига қўшилдилар, қолганлар эса зич аҳоли орасига сингиб кетдилар, у ерда яна «махсус бўлим»лар таъкиби бошлангач, тоғларга кетдилар ва босмачиликни уюштирдилар» (126-бет).

Қўкон мухториятининг мазмун-моҳияти, олиб борган сиёсати ҳақида бир томонлама баҳо беришдан ўзимизни тиямиз. Уни бир қадар тушуниш учун «Баённома»да тилга олинган ўлкадаги миллий ва диний-анъанавий турмуш тарзини «Қўпориш» авж олганини қайд этамиз ва Муропиев 1882 йилда Империя сиёсатининг «бош принципи» деб кўрсатган «руслаштиришнинг инқилобдан кейинги «тараккиёт»га қисқача тўхтаймиз. Бу, ўйлаймизки, биргина Қўкон мухториятини эмас, умуман жадидчиликнинг мазмун йўналишини, ундаги кўтарилиш-тушишлар, умид-умидсизликларни, бориники, миллатчиликни ҳам англашга ёрдам беради. Сўнгги — миллатчиликни олиб кўрайлик.

Ленин 1917 йил 22 ноябрь (5 декабр)да Ҳарбий флотининг биринчи Бутунроссия съездида сўзлаган нутқида шундай дейди: «Россияда великоросслар фақат 40 процентчини ташкил қиладилар, қолган кўпчилик эса бошқа халқлардан иборатдир. Чоризм замонасида ана шу бошқа миллатларга нисбатан қилинган ҳамда ўз раҳмсизлиги ва шафқатсизлиги билан мислсиз бўлган миллий зулм тўла ҳукуки бўлмаган халқлар орасида монархларга қарши ниҳоятда қаттиқ нафрат туғдириб келди. Ҳатто она тилидан фойдаланишни ҳам таъқиқлаган ва халқ оммасини саводсизликка маҳкум қилган кишиларга қарши бу нафрат барча великороссларга ҳам қаратилган экан, бу — таажубланарли ҳол эмас».¹

Бу инқилобдан олдинги аҳвол муносабати билан айтилган. Инқилобдан кейин-чи? Юқоридаги «Баённома»га қараганда бу масала олдинга силжиш эмас, орқага кетилган.

Айрим рақамларга эътибор қилайлик.

1918 йил апрелда Туркистон Мухтор жумҳурияти тузилди. Туркистоннинг инқилобдан кейинги биринчи миллий давлати. 1920 йилги аҳоли рўйхатида кўра жумҳуриятда (табиийки, бунга Бухоро ва Хива хонлиқларидаги аҳоли қирмайди) 5 миллион 250 миң иши яшаган. Аҳолининг 41,1 фоизини ўзбеклар, 19,3 қозоқлар, 10,8 — қирғизлар, 7,7 — тожиклар, 4,7 — туркманлар, 1,4 — қорақалпоқлар ташкил қилган². Европаликлар адади кўрсатилган эмас. 1909 йилда ўлкада етти миллион аҳоли яшаган. Шундан 2,5 миллиони ўзбеклар, 2,4 миллиони қозоқ-қирғизлар, 1,3 миллиони тожиклар, 0,6 миллиони руслар эди. Руслар умумий аҳолининг 7 фоизини ташкил қилган. Икки рўйхат 1,5 миллион кишига фарқ қиляпти. Бошқача айтганда, шундай болажон, серфарзанд келади Туркистон халқлари II йилда 1,5 миллион кишига қамайиб кетган. Ва бу, таҳмин қилиш қийин эмас, асосан, инқилоб йилларига, граждандлар уруши даврига тўғри келади.

Энди ҳокимиятнинг бошқарув органларидаги тубжой аҳоли нисбатини, ўз оти билан айтгудек бўлсак, Туркистоннинг ўз тақдирини ўзи белгилаши масаласини олиб кўрайлик. Туркистон Автоном республикасини таъсис этиш масаласи кўрилган V Бутунтуркистон Советлари съезди «мандат комиссияси» 263 мандатни ҳақиқий деб топди... Съездда маҳаллий миллатдан 50 га яқин делегат қатнашди³. Ўлка аҳолисининг 90 фоиздан кўпрогини ташкил этган ерли халқ ўз тақдирини хал бўлаётган анжуманда олтидан бир овоз билан қатнашган. Аҳолининг

бор-ўйи 7 фоизи — европаликлар номзоди эса 220 тача бўлиб, жаъми овознинг қолган беш қисмини ташкил этган.

Иккинчидан. Масала бу ерда ўртага тушиб, шу ерда ҳал бўлган эмас. Марказда ҳал бўлиб келган. Чунончи, РСФСР Халқ Комиссарлари Совети П. А. Кобозевни фавқулодда комиссар қилиб юборди ва у «съезд делегатларини Совет ҳукумати номида табриқлаб, делегатларни миллий масалани амалий ҳал қилишга»⁴ чақиради. Шу тарика съезд РСФСР составида Туркистон Совет Автоном Республикасини тузиш тўғрисида қарор қабул қилади, «Туркистон Совет Республикаси тўғрисида Низом»ни тасдиқлайди. Марказий Ижроия Комитети (раис П. А. Кобозев), Халқ Комиссарлари Совети (раис Ф. И. Колесов)ни сайлайди⁵. Бугунги ўқувчи буларни ўқиб, э, бу қонуни-сиз-ку, дейиши мумкин, албатта. Лекин инқилоб йилларида қонунни суриштирадиган эмас, биладиган одамнинг ўзи ҳам ўлкада кам эди.

1918 йил июнда Туркистон большевик ташкилотларининг биринчи ташкилий ўлка съезди (ТКПнинг таъсис съезди) бўлиб ўтди. Марказий Комитет раиси қилиб И. О. Тоболлин сайланди. Марказий Комитетга сайланган 7 кишининг биттасигина маҳаллий халқдан эди. Съезд қўйган масалалар орасида «рус тили билан бирга ўзбек тилини ҳам ТуркАССРнинг давлат тили деб ҳисоблаш»³ бор эди.

Тубжой халқнинг қонуний ҳуқуқини тиклаш йўлидаги мана шу илк қадамлар ҳам жуда оғир кечади. Бир гуруҳ шовинистлар маҳаллий аҳолига ўз қонуний ҳокимиятини бериш эмас, уларни қайбир даражада давлат ишларига аралаштиришга ҳам қарши чиқадилар. Булар Туркистон тарихида «эски коммунистлар» номи билан маълум ва машҳур. Улар партиянинг II съезди арафасида «қачик қилиб» ўз мансабларини ташлаб кетдилар. Шуниси кизикки, ТКП МК раиси И. О. Тоболлиннинг ўзи «эски коммунистларнинг гоъвий раҳбарларидан эди. II съезд (1918 йил декабрь) Ўлка комитетига раис қилиб А. Ф. Солькинни сайлади. Миллий сиёсатда ўзгариш барибир сезилмади. Бунни шундан ҳам билса бўладики, республика партия ва ҳукумати аппаратида маҳаллий халқ вакиллари бармоқ билан санокли эди. Комиссарларнинг ҳаммаси, ҳатто маорифгача европаликлардан (П. Н. Лепешинский) эди. 1919 йил 19 январга ўтар кечаси Осипов исёнида нобуд бўлган 14 комиссарнинг биротаси ерли халқ вакили бўлмаганини эслаш қифоя.

Ахвол шундай давом этаверди. 1919 йил мартда Ўлка Советларининг фавқулодда VII съезди чақирилди. Республика ҳукуматининг янги состави (А. А. Казаков — Тур МИК, К. Е. Сорокин — ХКС) айланди. Буларнинг айримларини (масалан, В. Д. Фигельский Сорбонна университетини тугатган эди) ҳисобга олмаганда ақсарят қисми, «фавқулодда тройка» қайд этганидек, маҳаллий халқ турмушидангина эмас, умуман илм-маърифатдан йироқ, кўнглидан мустамлакачилик нари кетмаган кишилар эди.

Ўлка советларининг машҳур V съездида қатнашган ва Марказий Ижроия Комитетига сайланиб қолган етти ерлининг бири, ТКПнинг II съездидаги етти «Президиум аъзоси» (МК аъзоси)нинг бири Абдулла Авлоний 1919 йилда РСФСР хайъати ваколати таркибида Афғонистонга боради ва Ҳиротда мухтор вакил бўлиб бир йилча ишлайди. Машҳур адиб ва арбоби-мизнинг кундаликларидеа ўқиймиз.

«Ох, на инсоният, на баробарлик, на социалистик, на миллат тафрик қилмайди дигон интернационалистлар дунё юзинда топилармукин? Балки бордир, топилур, лекин вужуди аққонинг тухмидек қамёб эканлигин Афғонистон сафарига чиққонда аниқ билдим. Афғонистонга чиққон беш хайъати ваколатининг ичидеа биргина мусулмон ман ўлдигимдан ҳар бир оғир меҳнатни, ҳар бир қулфат ва азиятлар мени устумга юклянди. Ҳиротга яқин Парвона қишлоғидан бошлаб товаришларимизнинг ороларига тафрика тушди. Тафриканинг сабаби ўртоқ Бровин¹ аъён туфроғига ўтгандан сўнг ўзини женерол — чор ноил эълон қилмиш эди. Ҳамда бутун тугғон тактика, ҳатти-ҳаракат»

¹ Бироз ўтгач, уларнинг ўринларини В. Д. Вотинцев ва В. Д. Фигельский алмаштирдилар.

² ЎзСЭ. 11-том. 371-бет.

³ Уша ерда.

⁴ Н. З. Бравин — РСФСР Ташки Ишлар Халқ комиссариятининг Афғонистонга биринчи бор юборилган вакиллар хайъатининг бошлиғи. Газидеа сирийи улдирилган. Қараиғ бу ҳақда. «Правда Востока», 1989, 16 июнь.

ти-да Ниқўлайнинг генералларининг рафториндан қолишмас эди... «Ғат-ғат этар карнайчи, балога қолур сурнайчи» мақолинча ўз мақсад ва ғояларига ва ғарази шахсияларина мен бечорани олат қилдилар... Иш «халвони ҳақим ер, калтакни етим» кабилиндан эди»¹.

Туркистондаги бу ҳол ўлканинг тубжой халқида норозилик кайфиятларини туғдириши табиий эди. Бу масала, ҳамаси, 1919 йилнинг кузига келиб кескинлашди. Ўлка партиясининг IV фавқулодда съезди қақририлиши (12 сентябрь — 6 октябрь), Ўлка Советларининг VIII съезди (6 сентябрь — 3 октябрь) кун тартиби шундан далолат беради. Қўрнишдан, булар кифоя қилмади. 1919 йил 8 октябрда РСФСР МИК ва ХКС қарори билан Ш. З. Элиава (раис), М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, Г. И. Бокий, Ф. Голошченкин ва Я. Э. Рудзутаклардан иборат Турккомиссия тузилди. Комиссияга «Туркистон ва у билан чегарадош бўлган давлатлар доирасида Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари советининг вакили сифатида улар номидан иш кўришга ваколат» берилди.

Инқилоб, сиёсий эркинликнинг қўлга тегиши аҳолига завқ ва сурур бахш этган, унча-бунча иқтисодий кийинчиликларни писанд этмас, миллий мустақиллик, ўз мамлакатига, ўз ҳокимиятига эга бўлиш шавқи билан яшар эди. Иккинчи ёқдан эса ўрнатилмаётган совет идора усули миллий таркибига кўра олдингидан деярли фарқ қилмади. Ҳокимият тепасида ҳали ҳам ўша эски ҳукумат тургандек эди. Бу шунга олиб келдики, ТКПнинг буюқ давлатчилик касалига мубтало раҳбарияти ва унинг қошида 1919 йил мартда 2-конференция қарори билан тузилган мусбюро (мусулмон бюроси) ўртаси узоклашиб борди. Турккомиссияни ҳам қўшиб ҳисоблаганда ўзига хос уч ҳокимиятчилик майдонга келди. 1920 йил 17 январда ҳар уч ташкилотнинг биргаликдаги мажлиси бўлди. Мусбюро каттиқ туриб: «Туркеспублика» ва «Турккомпартияси» тузишни, Туркистон АССРнинг Конституциясини қайта кўриб чиқишни, алоҳида мусулмон армияси тузиш ва ғайримусулмон ҳарбий қисмларнинг ҳаммасини ўлкадан олиб чиқиб кетишни талаб қилдилар². Бу кўрняптики, демократияга, социалистик революциянинг мақсад-мазмунига зид эмас эди. Бугунги Литвада бўлаётган ишлар бунга далил. Турккомиссиянинг Элиава, Куйбишев каби аъзолари ерли халқнинг бу ҳақли талабини қувватладилар. Хатто ТКПнинг V ва мусулмон коммунистларининг деярли бир вақтда 1920 йил январда бўлиб ўтган III конференциялари ҳам ТКП номини ўзгартириб, «Турк халқларининг Коммунистик партияси» деб аташ ҳақида қарор қабул қилди. Бирок воқеадан сўнграқ хабар топиб қолган М. В. Фрунзе уни РКП(б)нинг VIII съезди қарорларига зид, бу партияда ажралишга олиб келади деб ҳисоблади. Хуллас, кўпчилик овоз билан у рад этилди. Ҳақли интилиш миллилатчилик, миллий оғмачилик деб баҳоланди. РКП(б) МК 1920 й. 8 мартда мазкур масала бўйича қарор қабул қилди. Туркистон Компартияси ва республикаси номи олдинги ҳолида қолдирилди. Мусбюро бунга кўнмади. 1920 йилнинг майида Т. Рискулов, Н. Хўжаев, Бек-Ивановлардан иборат «туркделегация» Москвага бориб Ленин билан учрашди. Бирок туркделегация лойиҳаси рад этилди.

Партия Марказий Комитети мазкур масала муносабати билан қабул қилган қарори лойиҳасида қуйидагиларни таъкидлаган эди:

1. РКП(б) Марказий Комитети РКПнинг Туркистондаги асосий вазифаси — Россия самодержавиясининг эллик йилдан ортиқ империалистик сиёсати натижасида келгинди европалик аҳоли билан туб аҳоли ўртасида вужудга келган кескин муносабатларни тугатишдир деб ҳисоблайди. Мустамлакачилик психологияси билан ғоят заҳарланган рус ишчиларининг жуда кичик гуруҳининг қўлида бўлган бу муносабатлар Совет ҳокимиятининг 2,5 йили мобайнида яхши томонга ўзгариш у еқда турсин. балки ўзига хос «коммунистик» ҳаракатлар туфайли янада кўпроқ кескинлашиб кетди, қулликка туширилган туб аҳоли бу ҳаракатларни эски чор ҳокимияти агентлари ҳаракатининг давоми деб билади, улар аслида шундай ҳаракатлардир.

2...

б) собик полиция, жандармерия ва охрэнканинг барча амалдорлари... партияга, совет органларига, Қизил Армияга ва шу

кабиларга суқулиб кириб олганларнинг ҳаммаси Туркистондан Россия концентрацион лагерларига жўнатилсин.

в) Партия кучлари қайта тақсим қилиниб, Туркистоннинг мустамлакачилик ва буюқ рус миллатчилиги билан заҳарланган барча коммунистлари Марказий Комитет ихтиёрига юборилсин ва аини замонда марказдан Туркистонда ишлаш учун бир неча юз коммунист сафарбар қилинсин.

г)... Тошкент темир йўлининг бир неча юз ишчисининг иш жойини ўзгартириш ва уларнинг ўрнига бошқа одам қўйиш вазифаси топширилсин.

д)... тўсқинлик қилувчи шахсларга нисбатан сурғун қилиш системаси кенг қўлланилсин¹.

Бирок марказ билан Туркистон республикасининг ташкилий ўзаро муносабатлари, хусусан, ҳар икки ёқнинг ҳуқуқлари ҳақида гап кетганда, энг асосий масалалар: хўжалик, молия, ташки алоқа, ҳарбий ишлар кабилар республика ихтиёридан олиб қўйилди. Туркистон мусулмон коммунистлари фаоллари РКП(б)нинг Туркистондаги асосий вазифалари тўғрисидаги мазкур тарихий қарорга қўшилмадилар. Туркистон Компартиясининг Ўлка Комитети ва Туркистон МИК составида чиқиш тўғрисида ариза бердилар. Мазкур ҳодисалар муносабати билан РКП(б) томонидан шошилинич тузилган (1920 йил июль) туркбюро (унинг дастлабки раисларидан бири туркмусбюро тақлифига катъий қарши чиққан Я. Э. Рудзутак эди) 19 июлда Туркистон Компартиясини тарқатиб юборади. Муваққат Марказий Комитет тузади. Унинг учдан икки қисми маҳаллий миллат вакили эди².

Айтиш керакки, турккомиссия ва туркбюронинг ўзида ҳам ахвол кўнгилдагидек эмас эди. Унинг устига партиянинг миллий масала хусусидаги айрим қарорлари бажарилмай қолди³. Марказий аппарат аъзолари орасида ихтилофлар чиқиб турди. Масалан, эски чор амалдорининг Туркистондан чиқариб юборилиши — туркбюро ва турккомиссиянинг ўзида ҳам ҳар хил қабул қилинди. Жумладан, турккомиссия раиси М. П. Томский билан туркбюро аъзоси Г. И. Сафаров (Володин) ўртасида шу заминда ихтилоф туғилди. М. П. Томский 1921 йил 23 июлда Ленинга хат ёзиб воқеадан Иълъични хабардор қилади. Ленин уларнинг ҳар иккисига хат ёзади, А. А. Иоффени юборади. Я. Рудзутак билан суҳбатлашади. «Шахсан мен «Томскийнинг йўли» (эхтимол, тўғривоғи Петерс йўлидир? ёки Правдин йўлидир? ва ҳоказо) великорус шовинизмидан ёки, тўғривоғи, шу томонга оғишдан иборат, деб жуда шубҳаланаман» — ёзади Ленин А. А. Иоффега.

Яна, Ленин В. М. Молотовга:

«Мен Томскийнинг Туркистондаги вазифасидан бўшатилишига тарафдорман, чунки хатто Томскийнинг дўсти Рудзутак кеча менга бундай деди:

Агар мен 3/4 хисса «мустамлакачи» бўлсам, Томский 5/4 хисса «мустамлакачи»...

Мен (Рудзутак) Томский билан Раҳимбоевни учраштириб қўймоқчи эдим. Томский бош тортиди»⁴.

Мунаввар Қорининг 1927 йил қурултойидаги бир эътирофи эсга тушади: «Ўша вақтда (1920—21 йил кўзда тутилади — Б. Қ.) бир мажлисда рус мустамлакачилари билан курашамиз деган эдим. Агар борди-ю, рус ўртоқлар шу гапимга араз қилиб, «ол мамлакатингни, ўзинг идора қил!» десалар мен уларнинг оёғига ёпишиб, энг аввал айтар эдимки, биз сиз билан эмас, сизнинг бойингиз, уламоингиз ва мустамлакачилигингиз билан курашар эдим».

Булар ҳаммаси масаланинг бир томони.

Кейинги пайтларда ошқоралик туфайли инқилобимиз тарихи ва умуман социализм назарияси, амалиётининг айрим масалаларига доир янги фикр-қарашлар ўртага тушмоқда. Аслида буларни янги деб ҳам бўлмас. Улар мутахассисларга қўпдан маълум эди, лекин ҳаммага аён сабаблар билан кўпчилик назаридан узокда сақланиб келди. А. Платонов, В. Гроссман асарла-

¹ В. И. Ленин, Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида, Т., «Ўзбекистон», 1984, 397-398-бетлар.

² Ўзбекистон ССР тарихи, 4 томлик, 3-том, Т., «Фан», 1971, 240-бет.

³ В. И. Ленин, Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида, Т., «Ўзбекистон» 1984, 769-бет.

⁴ В. И. Ленин, Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида, Т., «Ўзбекистон» 1984 йил, 455-бет.

⁵ Юқоридаги китоб. 466-бет.

¹ Абдулла Авлоний. Афғон саяхати, 63-бет (Авлоний уй-музейида сақланади).

² Қаранг: Ўзбекистон ССР тарихи, 4 томлик, 3-том, Т., 1971, 237-бет.

ри, М. Пришвин кундаликлари, В. Солоухин, Ю. Буртин мақолалари, В. Королениннинг А. Луначарскийга хатлари, М. Горькийнинг «Бемаврид фикрлари», айниқса, «Архипелаг Гулаг» билан Н. Бердяевнинг «Рус коммунизмининг маъно ва манбалари» китобидан нарчалар эълон қилиниши эски баҳсларнинг янги талқинига йўл очди.

20-йиллардаги биродаркушликни, 30-йилларда миллатнинг гулини териб йўқ қилиш кампаниясининг йўлга қўйилишини, давлатнинг ваҳшиёна диктатурасини Октябрь инқилоби назарда тутганми? Жуда кўп инқилобларда бўлгани сингари унинг ҳам бошловчилари «кўпнинг нафи» номи билан инқилобий озчиликнинг иродасини зўрлаб тиқиштирмадиларми? Нега Ленин 1923 йилда социализмга бўлган қарашимизни тубдан ўзгартиришимиз лозимлигини изтироб билан айтди? Нима бу, ўлим тўшагидаги дохийнинг армоними? Юз миллионларча кишилар тақдирдан фавқуллода безовталикти? Ниҳоят, Ленин бугунги ҳаётни орзу қилганми?

Мана, мазкур мавзу муносабати билан кўтарилаётган масалаларнинг айримлари¹. Мутахассислар юқоридаги асарлар орасидан ушбу мавзуга ёндашишда энг хиддий ва пухтаси, ҳар томонлама асослангани, айти пайтда ҳали тилга олинган ижодкорларнинг маълум қисмига илҳом ва озик бергани деб Н. Бердяев китобини кўрсатадилар. Н. Бердяев гражданлар уруши ва унинг узвий даври бўлган сталинчиликнинг сабабларини рус инқилобининг моҳиятидан излайди. Давлат диктатурасини унинг муқаррар йўлдоши ҳисоблайди. Пролетар инқилобига ёрдам берувчи ҳар қандай воситани қўллаб-қувватлашни рус социализмидаги инсон кадрсизлигининг бош нуқтаси деб билади. Унингча, тарихни синфлар кураши тарихдан иборат деб тушуниш дунёни ок-қорага ажратиб, ҳар қандай ҳолда ҳам душман кидиришга олиб келиши муқаррар эди.

У ёзади: «Рус халқининг вазифаси фақат Россиядагина эмас, балки бутун жаҳонда инсонлар жамоасида ижтимоий адолатни амалга оширишдир деб англади. Ва бу рус аъналарига мувофиқдир. Лекин даҳшатли томони шундаки, бундай амалга оширишлар зўравонлик ва жиноятлар билан, шафқатсизлик ва алдовлар, даҳшатли алдовлар билан кечади»².

Тарих ҳодисаларининг энг буюк ҳаками вақтдир. Ҳозирча ўтган 73 йиллик тарих Россия инқилобининг қувончидан аламини, савобидан гуноҳини, фазилатидан айбини кўпроқ таъкидлаётир. Шунга қарамадан, тарих 1917 йилда белгиланган Октябрь йўлини, социализмни рад этишга асос йўқ. Уни янгилаш, такомиллаштириш керак. У билан боғлиқ эмас масалани бениҳоя ҳалол, тўғрима-тўғри, давлатнинг ҳамма қонуни ва демократиянинг шафқатсиз диктатураси асосида қўймоқ ва ҳал қилмоқ лозим. Унинг тарихи, босиб ўтган йўлини қайта кўриш ва баҳолаш, ишни инқилобга ҳомилдор Россиянинг ҳамма тўлғоқларини чуқур ўрганишдан, янги туғилган Советлар ҳокимиятининг қай даражада қонунийлигини аниқлашдан, унинг амалга оширган ўзгаришларининг қай даражада ақлга мувофиқлигини белгилашдан бошлаш керак.

Ҳўш, рус инқилоби Туркистонга, Бухоро, Хевага қачон ва қандай қилиб келди? Аввало, бу жойларнинг, хусусан Туркистоннинг ўз инқилобига айландими ёки рус инқилобига қолдими? Бу тарихимизга ғаразли бир мақсад билан тафтиш қилиш учун эмас, асл ҳақиқатни билиш учун керак. Тарихимизни, шу жумладан Ўзбекистондаги инқилоб тарихини ҳаққоний ўрганиш зарурати ўртага тушар экан, бу масалани айланиб ўтиш мумкин эмас. Агар ўлкадаги инқилоб тарғибдан ташкилигача асосан рус большевиклари томонидан амалга оширилган бўлса, ҳаракатнинг марказий, зарбдор кучларини руслар ташкил этган бўлса, уни нима деб баҳоламоқ керак?

Биринчи марксизмиз Отажон Ҳошим «Марксизм Туркистонга Буюк Ўқтабр инқилобидан кейингина кира бошлади»³ деб ёзган эди 1925 йилда. Бу факт билан ҳисоблашмоқ керак. Бизнингча, халқимизнинг ижтимоий уйғониши, гарчи Авлонийлар эътироф этгандек, 1905 йиллардан бошланган бўлса-да, буни мутлақо эпизодик ҳодиса деб қарамоқ керак. Унинг кўзи очилишида 1916 йилги миллий қўзғолоннинг роли катта бўлди. Мардикорларни она юртдан ажратиб, ғоя ва манфаатларидан бутунлай узоқ, етти ёт бегоналар орасида қора ишларга олиб

кетилишига қарши халқнинг «Болалари-миз-ни бер-май-миз!» деб чиқиши шундан далолат эди. Ниҳоят, у 1917 йил Февраль инқилобидан катта сабоқ, тарбия олди. Октябрь инқилоби билан чинакам уйғониш бошланди. Халқимизнинг сиёсий фаоллиги бирдан кучайиб кетди. Лекин 20-йилларнинг ўрталаридан барқ урган ниҳоллар қовжирашга тушди. Бу юқорида айтганимиздек, 1920 йилдан, умиднинг умидсизликка айланивудан бошланди. Ўзбек миллий уйғонишининг мана шу босиб ўтган йўлини кузатиш ўзбек жадидчилик ҳаракатини қўздан кечирришдир. Мана шу ҳаракатнинг бутун шаклу шамойили, маъно-мазмун, руҳи-сажияси жадид адабиётида акс этган эди. Бинобарин бу йўл 1919 йилда Абдулла Бадрий қайд этганидек, 20-йилларда Ф. Хўжаев атрофлича асослаб, Р. Иноғомов қўллаб-қувватлаганидек ўзбек инқилобининг босиб ўтган йўлидир. Ундан қочиб бўлмайди. Бу йўл тарих тақозоси билан келиб буюк рус инқилобига қўшилади. Бу ҳамкорликдан фақат гуллар унди десак, ёлғон айтган бўламыз, албатта. Ундан тиканлар ҳам ўсиб чиқди. Чунки бу ҳамкорликда тенглик йўқ эди. Бу унинг энг катта нуқсонларидан бўлди. Нотенглик ишончсизлик, ишончсизлик умидсизликка олиб келди. Ва бу бир тарафламалик узоқ йиллар давом этди. Кейинги пайтларда қайта куриш туфайли калкиб юзага чиққан миллий адоватларнинг заминини ўша даврдан кидириш керак. Озодлик ва Адолат ўтган асрда Париж Коммунаси байроғига ёзилган эди. У 1917 йил инқилобидан ҳам асосий шиорлардан бўлди. Бугун ҳам у аҳамиятини йўқотган эмас. Лекин гап шундаки, мутлак озодлик бўлмаганидек, мутлак адолатнинг ҳам бўлиши мумкин эмас. Негаки, мутлак озодлик зўрнинг ожизини оёқости қилишига олиб келганидек мутлак адолатни ушлаш кимнингдир эркин чеклашдир. Бунинг меъёр-меzonини фақатгина давлат таъминлайди. Давлат эса 20-йилларда энди тетапоё қадам ташлаб келарди. Кўп нарса номаълум эди. «Биз ҳозир социализмни таърифлаб бера олмаймиз, социализм тайёр ҳолга келганда қанақа бўлади, биз буни билмаймиз, биз буни ҳозирча айта олмаймиз»¹ деб ёзган эди Ленин 1918 йилда. 1920 йилнинг октябрида комсомолнинг III съезидидаги машҳур нутқида ўн бешга кирган авлоднинг 10—20 йилдан кейин коммунистик жамяятда яшashi ҳақида сўзлаган эди. Бирок 1922 йилдаёқ Ленин социализм ҳақидаги қарашларини кескин ўзгартирди. 1923 йилда буни жуда кескин қилиб айтди. Бирок қайта кўрилиши, қайта қурилиши лозим бўлган, Ленин изтироб билан айтган бу принциплар унинг ўлимидан кейин тақдирнинг истеҳзоси билан мамлакатимиздаги партия ва давлат қурилишининг асоси қилиб олинди. Ва бунинг қандай оқибатларга олиб келгани ҳаммага маълум.

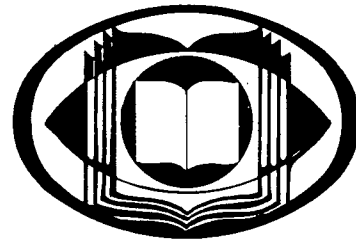
Жамиятимиз тарихининг мана шу мураккабликлари кўзда тутилгандагина жадидчиликни ҳаққоний ва ҳалол баҳолашга йўл очилади.

¹ Қаранг: «ЛГ» 1990, № 3.

² «Юность». 1989, № 11, стр. 90.

³ «Маориф ва ўқитувчи» ж., 1925, 3-сон, 48-бет.

1. В. И. Ленин. ТАТ. 36-том, 74-бет.

ДИН ВА ДУНЁ НИЗОМИ

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ўзининг бутун умри давомида илм ва адаб аҳлига раҳнамо ва ҳомийлик қилиб келганлиги билан ҳам ўрта асрлар маданий ҳаётида чуқур из қолдирган буюк сиймолардан биридир. Унинг бево-сита моддий ва маънавий кўмаги остида ўнлаб шоирлар ижод этганлар, тарихий асарлар ёзиш кенг рағбатлантирилган, тасвирий санъат усталарининг ишига, илоҳиёт ва дунёвий илмларга алоҳида эътибор берилганки, ўзбек ва тожик маданияти ҳақида гап кетганда XV аср Ҳирот маданий муҳитини четлаб ўтиш душвордир. Бу даврнинг Абдураҳмон Жомий, Мирхонд, Хондамир, Камолиддин Беҳзод, Султон Али Машҳадий каби ўнлаб олим ва санъаткорлари Навоий муҳитига умр-боқийлик бахшида этиб келмоқдалар. Улар ўз асарларида Навоийни юксак эътиром билан тилга олганлар, шаънига қасидалар битганлар. Чунончи, Жомий айтганларидай:

Борлик чаманида ёр булбул,
Парвози фазога кенг очар йўл.
Ёрнинг сараси Навоийдур, ул
Гул шоҳи узра вафоли булбул.
Соз этса у дилрабо навосин,
Ҳар хаста кўнги топар давосин.
Гоятда ёкимлидур навоси,
Ёрлар бариси — анинг фидоси.

Маълумки, Ҳиротда Мир Алишернинг шахсий ташаббуси ва кўрсатмалари асосида Халосия, Шифоия, Низомия каби бир неча мадрасалар қурилиб, уларда дунёвий билимлар берилга бошланди. Риёзиёт (математика), илми нуҷум (астрономия), ҳандаса (геометрия), мантик, фиқҳ (қонуноснолик), ислом назарияси, тарих, фалсафа бўйича йирик асарлар ёзилди. Ҳирот олимларининг йўналиши ўз асарларини миннатдорчилик рамзи сифатида Навоийга бағишлаганлар. Тарихчи Хондамир «Хулосат-ал ахбор»да Мир Алишерга бағишланган йигирмадан ортиқ асар ва уларнинг муаллифларини тилга олиб ўтади.

Мир Алишернинг илтифотига муяссар бўлган муаллифлардан бири Навоийнинг замондоши, ваъзхонлиги билан машҳур илоҳиёт олими Камолиддин Хусайн ал-воиз ал-Кошифийдир. У ҳақда Хондамир шундай гувоҳлик беради:

«У маъқул ва махсус илмларнинг барчасидан тўла баҳраманддир... Тангри каломининг тафсири ҳамда ҳазрати рисолатпаноҳ пайғамбар ҳадисларининг маънилари миқдордан туриб гоятда покиза ва маъноли қилиб тушунтиради... Ул жаноб нуҷум илмида ҳам зўр маҳоратга эгадирлар. Унинг балоғатгўглик ҳамда фасоҳат сифотлиг китоблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олиймақом Амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган».

Кошифийнинг бизгача етиб келган асарларидан бири «Анвори Суҳайлий»дир. Бу асар Алишер Навоийнинг ёри азизи Шайхимбек Суҳайлийнинг илтимосига кўра шарқда машҳур бўлган ҳинд эпоси «Қалила ва Димна»нинг анча тўлдирилган ва қайта ишланган форсий вариантдир. Унинг пайғамбар ва имомларнинг мусибатли қисмати бағишланган «Равзатул-шуҳадо» асари эса ёзилганидан элик йиллар чамаси ўтгач, улуғ озарбойжон шоири Фузулий томонидан туркий тилга ўғирилган. «Жавоҳир ал-тафсир ли-ал-туҳфат-ал-амир» (Амирга совға бўлмиш тафсир жавоҳири) ҳам Кошифий қаламига мансубдир. Кошифий ва ушбу асар ҳақида Алишер Навоий «Маъволисун-нафоис»да шундай ёзади: «Мавлоно Хусайн Воиз — «Кошифий» тахаллус қилур. Сабзаворлиқдур... оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай. Хусусан, ваъз, иншо ва

нуҷумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида муттайин ва машҳур ишлари бор ва мусаннифотидин бир «Жавоҳирут-тафсир» дурким, «ал-бақара» сурасин бир мужаллад битибдурким, мунсифи қатъ била юз жуз бўлғай...»

«Жавоҳирут-тафсир» 1493—94 йилда ёзиб тугатилган ва кейинчалик «тафсири форсий», «тафсири Хусайний» унвоилари остида кўплаб нусхаларда тарқалиб кетган. Асарнинг Самарқанд Давлат дорилфунуни Шарқ кўлэмалари фондида сақланаётган XVII аср кўлэма нусхаси билан танишганимизда, у Мир Алишер тавсияси билан ёзилгани ва улуғ Амир Алишерга бағишланганлиги маълум бўлди. Олим дебоҳада шу хусусда сўз юритиб, сўнг Навоийга бўлган чуқур ҳурмати-ни шەърий тарзда баён этган.

Алишер Навоий раҳнамолиги остида яшаб, ижод этган зиёлилардан яна бири Атоуллоҳ Аслийдир. Хондамир «Хулосат ул-ахбор»да у ҳақда шундай ёзади: «...Атоуллоҳ... Дуний ва яқиний илмлар бўйича зўр камолот ҳосил қилган, шарофатли ҳадис илмини таҳқиқ қилишда шак-шубҳасиз Хуросон диёрида унга тенг келадиған йўқдир... Кўп вақтлардан буюн шарофатли Султонин мадрасасида ва фазилатли Халосия хонақоҳида дарс бериш билан банд. Олижаноб амирга бағишлаб «Равзатул-аҳбоб» номли китоб ҳам ёзганким, бундайини ҳали бирор киши ёзмаган бўлса керак. Дарёдил амир Алишер одил подшоҳ Султон Хусайн ҳукмронлигининг бошларидан то шу кунгача улуғ ва баланд мартабалик ул жаноб ҳақида кўп ғамхўрликлар қилди...»

Эслатилган «Равзатул-аҳбоб»нинг тўлиқ номи «Равзатул-аҳбоб фи сиярун-наби ва-л-Ол ва-л-асҳоб» бўлиб, 2 жилддан иборат. Мазкур асар, асосан, пайғамбар, унинг авлоди ва издошларига бағишланган. Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти кўлэмалар фондида бу асарнинг ўттиздан ошиқроқ кўлэма нусхалари учрайди. Улар турли йиллар ва асрларда кўчирилган бўлиб, энг қадимийлари 1535, 1575, 1588 йилларга тўғри келади. Аммо улардан ташқари яна бир нодир нусха мавжудким, у муаллифнинг ўз қўли билан кўчирилган кўлэмадир. Асарнинг ёзилиш санаси йўқ бўлса ҳам, китобнинг тузилиши, қоғоз ва безаклардан XV аср Ҳирот мактабининг намунаси эканлиги кўриниб турибди.

«Равзатул-аҳбоб»нинг биринчи жилди дебоҳасида асар Навоий маслаҳати билан ёзилаётганлиги ҳақида айтиб ўтилади. Иккинчи жилднинг дебоҳасида ҳам Алишер Навоийга алоқадор жойлар мавжуд. Асосан араб ва қисман форс тилларида ёзилган дебоҳада улуғ Амирнинг номи чуқур эътиром билан тилга олинади, у «Буюк, мурувватли, улуғ Амир, энг ҳурматга сазоворларнинг ҳурматли маҳдуми, миллат ва халқларнинг тинчлигини таъминловчи, фақир ва ғарибларнинг ҳомийси, ғам-андуҳ ва зулмни қувувчи, бутун оламда олимлар ва фозиллар мурабийиси» дея улуғланади. Атоуллоҳнинг дебоҳадаги самимий сўзлари замирида илиқ муносабат сезилиб туради.

Навоийнинг замондоши, форс-тожик шоири Камолиддин Биноийнинг қуйидаги мисралари XV аср Ҳирот илм-фан ва санъат аҳлининг Улуғ Амир даҳоси қаршисида чуқур эътиром кўрсатганликларига яна бир далилдир:

На ба давлат туро касе ҳамсар,
На ба дониш туро касе ҳамсон.
Фазли ту азҳару минач-шамс аст
Ҳамчу хуршед дар жаҳон тобон.

Таржимаси:

Сенга тенг бўлолмас давлатда киши,
Билимда етолмас сенга ҳеч инсон.
Фозиллигинг куёшдек аёндин сенинг
Мангу порлаб турар, сўниши гумон.

НАСР

Шодикул ҲАМРОЕВ. Ҳикоялар	8
Ражаббой ОТА ТУРК. Остона. Қиссинг охири	25
Абдуқайом ЙУЛДОШЕВ. Шом. Ҳикоя	49

НАЗМ

Халима АҲМЕДОВА	6
Момоҳол ЭРДОНОВА	20
Абдусаттор ЖУМАНАЗАРОВ	20
Шухрат РАҲИМ	21
Фарид УСМОН	21
Салим АШУР	54
Самандар ВОҲИДОВ	62
Содиқжон ИНОЯТОВ	54

ТАНИШУВ

Насиба ЖУМАТОВА. Шеърлар	7
Насрулло ҚОБИЛ. Ҳикоя	17
Ёдгор ТҮЙМАТОВ. Ҳикоя	22

АСЛИЯТДАН ТАРЖИМА

Абдукарим ҲОШИМ. Тилсим. Ҳикоя	56
--	----

ПУБЛИЦИСТИКА

Ойбек РАҲИМ. Олий Кенгаш ташвиш ва умидлар	2
Абдувоҳид ҲАЙИТОВ. Маънавиятимиздаги дарзлар	63

НИГОҲ

Уланлар	34
Гулсара УБАЙДУЛЛА қизи. Сир тutilган ҳақиқат Ҳикоя.	36
Каримбой РАҲМОНОВ.	38—39
Мирзаумар ХАЛИЛОВ. Гўзалликлар боиси-аёл	40
Ҳабибулло МУХСИМОВ. Кўргулим боиси-аёл	41
Гулчеҳра МУРОДАЛИЕВА. Шеърлар	42
Мақсуд БЕКЖОН. Тенгдошларим ҳақида	43
Уллибиби ОТАЕВА. Ривоятлар жо байтлар	45
Бадриддин КАЛОНОВ. Қувғинда ўн олти йил	46
Бердиали ИМОМОВ, Қудрат ЖҮРАЕВ. Сарбадорлар қисмати	47
ТИЛ САНДИФИ	37, 38

МАЪРИФАТ ЕҒДУЛАРИ

Бобо МАШРАБ. Алифбо	33
-------------------------------	----

ТАНҚИД ВА АДАБИЕТШУНОСЛИК

Анвар ЖАББОР. Эркин мулоҳазалар	65
Имломининг баъзи масалалари	70
Бегали ҚОСИМОВ. Жадидчилик	71
Шухрат СИРОЖИДДИНОВ. Дин ва дунё низоми	79

САНЪАТ

Икром ШОАБДУЛЛАЕВ. Бадий нур кайфияти	68
---	----

МУҲАББАТНОМА

Адиб Собир ТЕРМИЗИИ. Ҳазаллар	69
---	----

ҒШЛИК

«Молодость»
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Мусаввир: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир: О. РАҲИМОВ
Мусаҳҳиҳ: М. ТУРСУНОВА

Адресимиз:
700113, Тошкент, Қатортол кўчаси,
60-уй.

Телефонлар:
Бош муҳаррир — 78-94-05
Бош муҳаррир ўринбосари — 78-49-83
Масъул котиб — 78-97-07
Наср бўлими — 78-97-58
Назм бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва
санъат бўлими — 78-17-47
Фотомухбир — 78-97-58

Редакция ҳажми 12 босма табақдан ортиқ роман ва 8 босма табақдан зиёд қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди. Бир босма табақча бўлган асарлар муаллифларга қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарлар қўлёзмасининггина қабул қилади. Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 25.05.90 й. да туширилди. Босишга 22.06.90 й. да руҳсат берилди. Р-08357. Офсет босма. 1-офсет қоғози. Қоғоз формати 84×108^{1/16}. Қоғоз ҳажми 5,25 босма табақ Шартли босма табақ — 8,82. Нашриёт ҳисоб босма табағи — 12,6. Шартли бўёқли босмада нашр ҳажми 11,76. 314142 нусхада chop этилади. Буюртма № 3267. Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси.